

ISSN 2227-2844

ВІСНИК

**ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

№ 23 (258) ГРУДЕНЬ

2012

ВІСНИК

ЛУГАНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ

№ 23 (258) грудень 2012

Засновано в лютому 1997 року (27)
Свідоцтво про реєстрацію:
серія КВ № 14441-3412ПР,
видане Міністерством юстиції України 14.08.2008 р.

Збірник наукових праць внесено до переліку
наукових фахових видань України
(соціологічні науки)
Постанова президії ВАК України від 14.10.09 №1-05/4

Журнал включено до переліку видань реферативної бази даних
«Україніка наукова» (угода про інформаційну співпрацю
№ 30-05 від 30.03.2005 р.)

Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 2 від 28 вересня 2012 року)

Виходить двічі на місяць

Засновник і видавець –
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор – доктор педагогічних наук, професор **Курило В. С.**

Заступник головного редактора –

доктор педагогічних наук, професор **Савченко С. В.**

Випускаючі редактори:

доктор історичних наук, професор **Бур'ян М. С.**,

доктор медичних наук, професор **Виноградов О. А.**,

доктор філологічних наук, професор **Галич О. А.**,

доктор педагогічних наук, професор **Горошкіна О. М.**,

доктор сільськогосподарських наук, професор **Конопля М. І.**,

доктор філологічних наук, професор **Синельникова Л. М.**,

доктор педагогічних наук, професор **Харченко С. Я.**

Редакційна колегія серії «Соціологічні науки»:

доктор соціологічних наук, професор **Кононов І. Ф.**,

кандидат соціологічних наук, доцент **Хобта С. В.**,

кандидат соціологічних наук, доцент **Лебідь Л. І.**

доктор філософських наук, професор, академік Національної академії наук Білорусі,
(м. Мінськ, Республіка Білорусь) **Бабосов Євген Миколайович**

доктор історичних наук, професор (Болгарія, м. Софія) **Захарі Захарів'єв**

доктор соціологічних наук, професор **Куценко О. Д.**

доктор соціологічних наук, професор **Рущенко І. П.**,

доктор соціологічних наук, професор **Саппа М. М.**

доктор соціологічних наук, професор **Сокур'янська Л. Г.**,

доктор соціологічних наук, професор **Катаєв С. Л.**,

доктор соціологічних наук, доцент **Коваліско Н. В.**,

доктор філософських наук, професор **Лобас В. Х.**

доктор філософських наук, професор **Гаврилов М. І.**,

доктор соціологічних наук, професор **Каменська Т. Г.**,

доктор соціологічних наук, доцент **Барматова С. П.**

доктор соціологічних наук, професор (Саратов, Російська Федерація) **Черняєва Тетяна Іванівна**

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ

до технічного оформлення статей

Редколегія «Вісника» приймає статті обсягом 4 – 5 сторінок через 1 інтервал, повністю підготовлених до друку. Статті подаються надрукованими на папері в одному примірнику з додатком диска. Набір тексту здійснюється у форматі Microsoft Word (*.doc, *.rtf) шрифтом № 12 (Times New Roman) на папері формату А-4; усі поля (верхнє, нижнє, правє й лівє) — 3,8 см; верхній колонтитул — 1,25 см, нижній — 3,2 см.

У верхньому колонтитулі зазначається: Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № ** (***) , 2011.

Інформація про УДК розташовується у верхньому лівому кутку без відступів (шрифт нежирний). Ініціали і прізвище автора вказуються в лівому верхньому кутку (через рядок від УДК) з відступом 1,5 см (відступ першого рядка), шрифт жирний. Назва статті друкується через рядок великими літерами (шрифт жирний).

Зміст статті викладається за планом: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми та на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується ця стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з певним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з цього дослідження й перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Усі перелічені елементи повинні бути стилістично представлені в тексті, але графічно виділяти їх не треба.

Посилання на цитовані джерела подаються в квадратних дужках після цитати. Перша цифра – номер джерела в списку літератури, який додається до статті, друга — номер сторінки, наприклад: [1, с. 21] або [1, с. 21; 2, с. 13–14]. Бібліографія і при необхідності примітки подаються в кінці статті після слова „Література” або після слів „Література і примітки” (без двокрапки) у порядку цитування й оформляються відповідно до загальноприйнятих бібліографічних вимог. Бібліографічні джерела подаються підряд, без відокремлення абзацом; ім'я автора праці (або перше слово її назви) виділяється жирним шрифтом.

Статтю завершують 3 анотації обсягом 9 – 12 рядків українською, російською та англійською мовами із зазначенням прізвища, ім'я та по батькові автора, назви статті та ключовими словами (3 – 5 термінів).

Стаття повинна супроводжуватися рецензією провідного фахівця (доктора, професора).

На окремому аркуші подається довідка про автора (прізвище, ім'я, по батькові; місце роботи, посада, звання, учений ступінь; адреса навчального закладу, кафедри; домашня адреса; номери телефонів (службовий, домашній, мобільний).

ЗМІСТ

ПЕРИФЕРІЙНИЙ КАПІТАЛІЗМ: ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕЛІ

1. **Кононов І. Ф.** Україна: шлях на периферію світової капіталістичної системи (соціологічний аналіз)..... 5
2. **Лебідь Л. І.** Економічна нерівність в Україні: фактори відтворення та формування..... 30
3. **Хобта С. В.** Кордон України як соціологічна проблема: суб'єкти, інтереси, інституціоналізація..... 41
4. **Адуло Т. И.** Формирование рыночных экономических отношений и проблемы политического согласия в Беларуси на рубеже XX – XXI веков..... 58
5. **Молодцов Б. И.** Об обратном обнаружении исторической перспективы для реалий капиталистической практики..... 77
6. **Злотников А. Г.** Социально-экономическая обусловленность современных демографических процессов..... 88
7. **Маслихин А. В.** Идеи мира и пацифизма на постсоветском пространстве..... 100
8. **Галкина Л. И., Чугунов Е. В.** Возможности научно-технического роста Украины (на примере космической отрасли)..... 107

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ПЕРИФЕРІЙНОГО КАПІТАЛІЗМУ

9. **Згинник Г. Л.** Перерождение советской номенклатуры и ее роль в демонтаже социалистического режима в СССР..... 119

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

10. **Пашковський П. І.** Параметри інтеграційної політики Росії на пострадянському просторі..... 139
11. **Кириенко В. В.** Менталитет белорусов как фактор национальной специфики государственности..... 147
12. **Єнін М. Н.** Ідеологія державотворення елітних груп в Україні 156
13. **Мижевич О. М.** Модернизация образования в республике Беларусь в постсоветский период: опыт, проблемы и перспективы..... 170
14. **Живілова М. С.** Архітектура і містобудування в умовах сучасного капіталізму..... 185

**ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ
ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ МОЛОДІ**

15. **Гаврилов М. І., Фаріна Я. О.** Самовизначення майбутніх фахівців в умовах суспільства перехідного типу..... 193
16. **Саппа Г.-М. М.** Професійне самовизначення учнівської молоді в контексті системи профорієнтації 205

**КАФЕДРА. МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ
СОЦІОЛОГІЧНИХ ДИСЦИПЛІН**

17. **Тягнибедина О. С.** Логика закрытых и открытых вопросов в социологическом исследовании..... 215

**ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА
ВОЛОДИМИРА ЛОБАСА**

18. **Лобас В. Х.** Між «диким капіталізмом» і «розвинутим соціалізмом»..... 231
- Відомості про авторів**..... 241

**МАТЕРІАЛИ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ
КОНФЕРЕНЦІЇ «ДРУГИЙ МОДЕРН І ПЕРСПЕКТИВИ
КАПІТАЛІЗМУ В КРАЇНАХ КОЛИШНЬОГО СРСР»**

Конференція відбулася в Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка 14 – 15 червня 2012 року. Нижче друкуються статті, підготовлені за матеріалами доповідей

**ПЕРИФЕРІЙНИЙ КАПІТАЛІЗМ: ОСОБЛИВОСТІ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕЛІ**

УДК 316. 323. 64 (477)

Кононов І. Ф.

**УКРАЇНА: ШЛЯХ НА ПЕРИФЕРІЮ СВІТОВОЇ
КАПІТАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ (СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ)**

Минає вже 21 рік з часу катастрофи соціалізму радянського зразка. Цей період достатній для того, щоб підбити підсумки суспільних трансформаційних процесів.

У соціологічному співтоваристві нашої країни це добре відчувається. За останні роки вийшла значна кількість оригінальних праць, присвячених різним аспектам суспільної трансформації. Вони стосуються становлення в Україні капіталізму [1] і особливо таких його проявів як соціальна нерівність [2; 3]. Значна увага українськими соціологами приділялася сприйняттю соціальної нерівності різними верствами суспільства та перетворенню цього сприйняття в мотивацію діяльності суспільних груп і індивідів [4; 5]. В центрі уваги перебували різні аспекти політичних змін в країні, трансформація політичної культури громадян та її відображення в електоральній поведінці [6; 7]. Достатньо повно вивчені демографічні проблеми України, їх зв'язок з динамікою людського та інституціонального капіталів, вплив на можливі перспективних змін в країні [8; 9]. Зарубіжні вчені теж приділяли трансформації в нашій країні певну увагу [10].

Українські перетворення найчастіше розглядають у межах пострадянського простору [11]. Для цього є підстави. Тим більше, що російські соціологи створили потужну базу для порівняльного аналізу [12; 13; 14; 15].

Все ж обмежитись цією дослідницькою перспективою неможливо. Будучи корисною в порівняльній перспективі, вона не дає уявлення про достатню кількість причин соціально-економічних зрушень в Україні та інших колишніх республіках Радянського Союзу. Якщо обмежитись цим аналізом, то ми застигнемо на описовій стадії, орієнтуючись лише на певний випадок. Теоретичні висновки в такій ситуації будуть носити або

занадто загальний характер (теорія капіталізму як така), або взагалі будуть залишатися на рівні емпіричних узагальнень.

На мою думку, вихід в цій ситуації можна шукати на шляхах світ-системного аналізу, запропонованого І. Валлерстайном. Він вважає, що капіталістична система з самого початку формувалася як світова. Також від початку вона передбачала нерівність між своїми складовими. Її географічна структура мала вигляд трьох концентричних кілець – центру, напівпериферії та периферії. Саме ці ідеї в даному дослідженні будуть для мене слугувати методологічними орієнтирами.

Нагадаю деякі основні положення світ-системного аналізу. Перше. І. Валлерстайн закликає не обмежуватися шорами методологічного націоналізму, тобто не сприймати державні кордони як обрії теоретичного аналізу. Соціальна система як одиниця соціологічного аналізу визначається інакше: «Ми беремо як визначальну характеристику соціальної системи існування всередині неї поділу праці, отже різні сектори або географічні зони в ній залежні від економічного обміну з іншими для безперешкодного і безперервного забезпечення потреб зони. Зрозуміло, що такий економічний обмін може існувати без загальної політичної структури і навіть, що ще більш ясно, без спільної культури, що поділяється всіма» [16, с. 23]. Американський вчений пише: «Три структурні позиції світу-економіки – серцевина (центр), периферія та напівпериферія – стабілізувалися приблизно до 1640 р.» [16, с. 38]. Протягом XV – XVIII ст. відбулася інституціоналізація цієї системи в світовому масштабі [17, с. 146]. В XIX ст. капіталістична система вперше в історії стала по-справжньому всесвітньою [16, с. 112 – 113]. Тепер розвиток жодного суспільства не можна адекватно зрозуміти, не враховуючи його місце в цій системі.

Теорію І. Валлерстайна неоднозначно сприймають у світовому соціологічному співтоваристві. По-перше, її автора звинувачують у економцентризмі, а, по-друге, виникають непорозуміння щодо заперечення американським вченим теорії глобалізації [18]. На мою думку, перша риса аналізу І. Валлерстайна пов'язана з характером самого капіталізму. Він виник і до цього часу існує як економцентрична суспільна система. Тому розгляд капіталістичної світової системи помимо волі дослідника на перший план виводить економічні питання. Що стосується негативного ставлення І. Валлерстайна до теорії глобалізації, то воно обумовлене тим, що американський соціолог цю теорію розглядає як чергове втілення теорії модернізації. Я вже розглядав це питання. На мою думку, світ-системний аналіз сумісний з теорією глобалізації в тому разі, коли останню інтерпретувати як певний стан світової капіталістичної системи, що передбачає набуття певної автономії світовими ринковими інститутами по відношенню до національних держав [19].

У подальшому аналізі моєю метою буде з'ясування сучасного місця України в глобальній капіталістичній системі та чинників її руху до цього місця.

Розпочну з аналізу статистичного матеріалу, який дотичний до визначеної мети. При цьому я сфокусую свою увагу на періоді економічного зростання в нашій країні (2000 – 2008). На мою думку саме дані за цей період (до світової фінансової кризи) є особливо показовими. Вони свідчать про внутрішнє спрямування трансформації українського суспільства.

За цей період ВВП країни постійно зростав у відсотках до попереднього року: 2000 р. – 105,9%; 2001 р. – 109,2%; 2002 р. – 105,2%; 2003 р. – 109,6%; 2004 р. – 112,1%; 2005 р. – 102,7%; 2006 р. – 107,1% [20, с. 26]. Це зростання було характерним майже для всіх галузей народного господарства, хоча в більшості з них не були досягнуті показники 1990 р. Відповідні дані в Табл.1.

Таблиця 1
Індекси обсягу продукції за видами діяльності [20, с. 106, 143]

№ п/п	Види діяльності	2001	2002	2003	2004	2005	2006
1.	Промисловість	114,2	107,0	115,8	112,5	103,1	106,2
1.1	Добувна промисловість	103,3	102,8	105,5	104,1	104,4	105,8
1.2.	Переробна промисловість	117,2	108,9	118,3	114,6	103,0	106,3
1.3	Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	118,2	108,4	120,0	112,4	113,7	110,0
1.4	Легка промисловість	113,8	100,4	104,0	113,6	100,3	98,1
1.5	Хімічна та нафтохімічна промисловість	110,6	106,5	116,8	114,4	109,8	103,2
1.6	Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	104,9	103,9	114,3	112,0	98,5	108,9
1.7	Машинобудування	118,8	111,3	135,8	128,0	107,1	111,8
1.8	Виробництво машин та устаткування	118,6	100,4	121,4	118,9	112,2	102,9
1.9	Виробництво електричного, електронного та оптичного устаткування	115,2	108,1	119,2	149,3	90,8	110,7
1.10	Виробництво	122,0	129,6	162,1	124,6	112,4	119,1

	транспортних засобів та устаткування						
1.11	Виробництво та розподіл електроенергії, газу та води	102,6	101,1	104,7	98,9	102,9	106,7
2.	Сільське господарство	-	101,2	89,0	119,7	100,1	102,5

Особливо помітний контраст з 1990 р. в сільському господарстві. По відношенню до 1990 р. в 1995 р. продукція сільського господарства становила 65,0%; в 2000 р. – 53,4%; в 2002 р. – 59,5%; в 2003 р. – 53,0%; в 2004 р. – 63,4%; в 2005 р. – 63,5%; в 2006 р. – 65,1% [20, с. 143]. В кращому стані було рослинництво, яке 2006 р. досягло 82% від обсягу виробництва в 1990 р. В тваринництві цей показник досяг лише 50% [20, с. 142]. Частка господарств населення в 2006 р. у виробленій продукції сільського господарства становила в рослинництві 57,7%, а в тваринництві – 65,5%, в цілому по сільському господарству – 61,0%. Це – свідчення примітивізації сільськогосподарського виробництва.

Економічне зростання в Україні супроводжувалося зменшенням чисельності зайнятих у більшості галузей промислового виробництва, що видно з Табл. 2.

Таблиця 2

Середньорічна кількість найманих працівників в Україні за видами промислової діяльності (тис. чол.) [20, с. 374]

№ п/п	Види діяльності	Роки						
		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
1.	Добувна промисловість	615	581	550	531	529	518	513
2.	Переробна промисловість	2917	2704	2500	2356	2351	2370	2329
3.	Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	518	458	464	445	452	465	465
4.	Легка промисловість	262	230	186	156	150	147	133
5.	Текстильне виробництво; виробництво одягу, хутра та виробів з хутра	221	197	161	135	129	126	112
6.	Виробництво шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	41	33	25	22	22	21	21
7.	Обробка деревини та	41	36	34	33	34	37	38

	виробництво виробів з деревини, крім меблів							
8.	Целюлозно-паперове виробництво; видавнича діяльність	60	61	58	57	61	66	68
9.	Виробництво коксу, продуктів нафтопереробки	54	55	57	58	59	59	54
10.	Хімічна та нафтохімічна промисловість	201	193	191	179	178	182	184
11.	Хімічне виробництво	159	153	152	140	135	134	130
12.	Виробництво гумових та пластмасових виробів	42	40	39	39	43	48	54
13.	Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	203	184	161	150	150	154	151
14.	Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	434	428	418	409	415	425	430
15.	Машинобудування	1061	958	867	810	793	773	740
16.	Виробництво машин та устаткування	497	462	415	378	361	352	334
17.	Виробництво електричного, електронного та оптичного устаткування	281	239	205	184	180	174	172
18.	Виробництво транспортних засобів і устаткування	283	257	247	247	252	247	234
19.	Інші галузі промисловості	83	74	64	59	60	63	65
20.	Виробництво та розподіл електроенергії, газу	529	526	528	529	528	527	520

	та води							
21.	Промисловість у цілому	4061	3811	3578	3416	3408	3416	3362

Показники зменшення зайнятих в промисловості можна витлумачити як підвищення продуктивності праці. Але постає питання про спрямованість руху робочої сили. Від цього залежать і зміни в соціальній структурі країни. Відповідні зрушення видно в Табл. 3.

Таблиця 3

Кількість зайнятого населення України за видами економічної діяльності (тис. чол.) [20, с. 356]

№ п/п	Види діяльності	Роки						
		2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
1.	Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	4334,1	4117,4	4107,0	4079,1	3974,6	3986,3	3633,8
2.	Промисловість	4598,3	4390,3	4220,4	4123,2	4077,1	4072,4	4036,9
3.	Будівництво	903,6	865,4	838,9	833,5	907,5	941,5	987,1
4.	Торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку. Діяльність готелів та ресторанів	3121,3	3422,2	3657,1	3752,4	3971,2	4175,2	4403,9
5.	Діяльність транспорту та зв'язку	1355,0	1325,9	1353,5	1361,4	1374,9	1400,5	1428,3
6.	Фінансова діяльність	166,1	171,9	178,0	190,3	216,1	247,9	286,0
7.	Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	815,9	834,3	848,2	914,8	919,9	966,6	1041,9
8.	Державне управління	1198,6	1163,0	1183,4	1170,6	1050,2	1028,9	1033,7
9.	Освіта	1609,7	1621,3	1630,3	1637,2	1648,7	1668,2	1690,5
10.	Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	1379,6	1361,8	1359,8	1366,5	1348,9	1356,6	1356,7
11.	Інші види економічної діяльності	692,8	698,0	714,6	734,3	806,6	835,9	831,6
12.	Усі зайняті	20175,0	19971,5	20091,2	20163,3	20295,7	20680,0	20730,4

До середини 2000-х років продовжувалася переорієнтація економічно активного населення на обслуговуючі види діяльності. Число зайнятих в сільському господарстві та ін. зменшилося за 6 років на 700,3 тис. чол., в промисловості – на 56,14 тис. чол.

Серед галузей матеріального виробництва спостерігалось зростання лише в будівництві – на 83,5 тис. чол.

У торгівлі та інших обслуговуючих галузях відбулося зростання зайнятих на 1282,6 тис. чол., в транспорті та зв'язку – на 73,3 тис. чол., у фінансовій діяльності – на 119,9 тис. чол., в операціях з нерухомістю та в наданні послуг підприємцям – на 226 тис. чол. Симптоматично, що збільшення банківських працівників збігається з бумом споживчого кредитування, який був однією з передумов наступної фінансової кризи [21, с. 18].

Дещо збільшилася за цей період кількість зайнятих в освіті – на 80,8 тис. чол., але при цьому соціологами постійно фіксувалося і зростання незадоволення в суспільстві якістю освітніх послуг [8, с. 14]. Зменшилася чисельність зайнятих в державному управлінні (на 164,9 тис. чол.) та в охороні здоров'я (на 23 тис. чол.).

У цілому ж можна говорити про спрощення соціально-професійної структури населення України. Подібні зрушення лише позірно нагадують зміни в соціально-професійній структурі країн центру. В Україні переорієнтація значних груп працівників на обслуговуючу діяльність не пов'язана з появою великих груп, зайнятих виробництвом інформації.

Дуже важливим показником становища країни в світовій капіталістичній системі є співвідношення експорту й імпорту в розподілі по країнах. Але спочатку звернуся до загальних характеристик зовнішньої торгівлі України. Для цього зупинюся на товарній структурі експорту та імпорту (Табл. 4, 5). Від експорту та імпорту послуг я в даному разі свідомо відволікаюся. Товарна структура краще характеризує поєднання факторів виробництва саме на території України.

Таблиця 4

Товарна структура зовнішньої торгівлі. Частка у загальному обсязі експорту (в %) [20, с. 254; 22, с. 266; 23, с. 131; 24, с. 138]

№ п/п	Види товарів	2001	2005	2006	2008
1.	Живі тварини, продукти тваринного походження	2,8	2,1	1,0	1,2
2.	Продукти рослинного походження	4,3	5,0	5,1	8,3
3.	Жири та олії тваринного або рослинного походження	1,4	1,7	2,5	2,9
4.	Готові харчові продукти	2,8	3,8	3,6	3,8
5.	Мінеральні продукти	10,8	13,7	10,1	10,5
6.	Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	9,1	8,7	8,8	7,5
7.	Полімерні матеріали, пластмаси та каучук	1,6	1,7	2,1	1,5

8.	Шкіряна і хутряна сировина та вироби з них	0,8	0,6	0,8	0,5
9.	Деревина і вироби з деревини	1,4	1,6	1,6	1,2
10.	Маса з деревини або інших волокнистих целюлозних матеріалів	1,8	1,3	1,6	1,3
11.	Текстиль та вироби з текстилю	3,8	2,7	2,4	1,5
12.	Взуття, головні убори та парасольки	0,5	0,3	0,3	0,3
13.	Вироби з каменю, гіпсу, цементу, кераміки, скла	0,9	0,6	0,7	0,7
14.	Дорогоцінне або напівдорогоцінне каміння, дорогоцінні метали та вироби з них	-	0,3	0,3	0,2
15.	Недорогоцінні метали та вироби з них	41,3	40,9	42,8	41,2
16.	Механічне обладнання, машини та механізми, електрообладнання та їх частини, пристрої для записування або відтворення зображення та звуку	10,5	8,3	8,7	9,5
17.	Транспортні засоби та шляхове обладнання	3,4	4,8	5,4	6,5
18.	Прилади і апарати оптичні; апарати медико-хірургічні; годинники; музичні інструменти	0,5	0,4	0,4	0,4
19.	Різні промислові товари	0,6	0,6	0,7	0,7
20.	Твори мистецтва	0,1	0,0	0,0	0,0
21.	Товари, придбані в портах	0,0	0,0	0,1	0,1
22.	Різне	1,8	0,7	1,0	0,4
23.	Загальний обсяг експорту в млн. дол. США	16264,7	38368,0	34228,4	66954,4

Матеріали цієї таблиці свідчать про те, що в роки економічного зростання Україна постійно нарощувала обсяги експорту. Його загальний обсяг зріс більше ніж вчетверо (411,7%). Структура експорту свідчила на користь того, що Україна за попередні роки перетворилася на брудний цех більш розвинутих країн. На зовнішніх ринках наша країна була перш за все представлена металами, мінеральними ресурсами, продукцією хімічної промисловості. Високотехнологічні товари (машини, механізми,

прилади та ін.) становили приблизно 16% експорту. При цьому структура експорту в роки економічного зростання не демонструвала тенденцій до змін в напрямку збільшення обсягів високотехнологічних товарів.

Тепер розглянемо товарну структуру імпорту.

Таблиця 5

Товарна структура зовнішньої торгівлі. Частка у загальному обсязі імпорту (в %) [20, с. 254; 22, с. 266; 23, с. 131; 24, с. 138]

№ п/п	Види товарів	2001	2005	2006	2008
1.	Живі тварини, продукти тваринного походження	1,2	1,4	1,4	2,0
2.	Продукти рослинного походження	1,7	1,5	1,5	1,7
3.	Жири та олії тваринного або рослинного походження	0,6	0,6	0,4	0,7
4.	Готові харчові продукти	3,7	4,0	3,7	3,1
5.	Мінеральні продукти	42,6	32,0	30,0	29,7
6.	Продукція хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості	7,1	8,6	8,6	8,1
7.	Полімерні матеріали, пластмаси та каучук	4,4	5,4	5,6	5,2
8.	Шкіряна і хутряна сировина та вироби з них	0,4	0,3	0,3	0,3
9.	Деревина і вироби з деревини	0,5	0,6	0,6	0,6
10.	Маса з деревини або інших волокнистих целюлозних матеріалів	3,4	2,8	2,6	2,1
11.	Текстиль та вироби з текстилю	4,1	3,9	3,0	2,5
12.	Взуття, головні убори та парасольки	0,3	0,8	0,6	0,6
13.	Вироби з каменю, гіпсу, цементу, кераміки, скла	1,2	1,4	1,6	1,5
14.	Дорогоцінне або напівдорогоцінне каміння, дорогоцінні метали та вироби з них	-	0,6	0,4	1,2
15.	Недорогоцінні метали та вироби з них	5,2	6,8	7,4	7,5
16.	Механічне обладнання, машини та механізми,	15,1	17,5	17,5	15,6

	електрообладнання та їх частини, пристрої для записування або відтворення зображення та звуку				
17.	Транспортні засоби та шляхове обладнання	4,7	8,9	11,4	14,1
18.	Прилади і апарати оптичні; апарати медико-хірургічні; годинники; музичні інструменти	1,7	1,4	1,5	1,4
19.	Різні промислові товари	0,7	0,9	1,0	1,2
20.	Твори мистецтва	0,0	0,0	0,0	0,0
21.	Товари, придбані в портах	0,6	0,6	0,6	0,6
22.	Різне	0,9	0,1	0,1	0,0
23.	Загальний обсяг імпорту в млн. дол. США	15775,1	36136,3	45038,6	85535,3

Імпорт зростає швидше за експорт (2008 рік по відношенню до 2001 року дає приріст 542,2%). Особливо швидко нарощення імпорту відбувалося після так званої Помаранчевої революції. Це можна пояснити бізнес-інтересами того угруповання правлячого класу, яке скористалося народним протестом, і опинилося при владі. Значною мірою це була перемога імпортерів над експортерами. У 2008 р. імпорт перевершив експорт на 18580,9 млн. дол. США. Зрозуміло, що домінування імпортерів не могла не пригнічувати власного виробництва в країні.

У цілому ж структура українського імпорту є досить стабільною. Головними статтями в ньому є мінеральна сировина (перш за все, російська нафта), різноманітні машини та механізми, продукція хімічної промисловості (пальне та ін.). Найбільш стрімко зростає обсяг імпорту транспортних засобів, що наочно можна бачити на вулицях українських міст, забитих імпортованими автомобілями.

За цифрами важко побачити живу реальність. Вона ж така. Країна імпортує російський газ, щоб виплавити чавун і сталь, які будуть продані на зовнішніх ринках. Значна частина зароблених коштів буде використана для престижного споживання елітними групами. В цих циклах продовжує експлуатуватися значно погіршена радянська структура економіки, а дуже часто і основні фонди теж експлуатуються ще радянських часів. Цей цикл став на перешкоді структурним змінам в економіці. Річ у тому, що він в Україні має не просто технологічну природу. Він є основою процвітання величезних бізнес-груп. Скажімо, SCM є однією з тих економічних структур, які консервують нинішній стан української економіки.

Важливі дані, що характеризують стан України та його динаміку в світовій капіталістичній системі, дають результати зовнішньої торгівлі з

різними країнами. Для подальшого аналізу виділю країни центру, напівпериферії та периферії світової капіталістичної системи. Для наочності візьму по п'ять країн з кожної групи. Безумовно, такий аналіз не є повним. Але для нашої мети він поки що достатній. Далі в табличній формі дані по експорту та імпорту (Табл. 6, 7).

Таблиця 6

Товарний експорт України до різних країн
(млн. дол. США) [20, с. 248 - 252; 22, с. 260 – 264 ; 23, с. 126 – 129; 24, с. 133–136]

№ п/п	Країни	2001	2005	2006	2008
Центр					
1.	США	569,2	956,5	1208,8	1949,1
2.	Сполучене Королівство	368,5	358,2	387,6	640,8
3.	Федеративна республіка Німеччина	710,9	1285,2	1283,8	1837,1
4.	Франція	102,6	199,9	351,4	513,5
5.	Нідерланди	206,6	515,5	708,1	1117,9
Напівпериферія					
1.	Китай	542,1	711,1	544,7	547,5
2.	Росія	3679,5	7490,1	8650,7	15735,6
3.	Польща	497,4	1010,4	1344,5	2338,7
4.	Італія	832,4	1892,6	2503,4	2911,7
5.	Іспанія	245,0	573,5	445,1	870,0
Периферія					
1.	Єгипет	204,2	798,8	748,2	1560,0
2.	Південна Африка	0,8	24,8	14,4	33,8
3.	Індонезія	118,8	216,4	245,1	460,3
4.	Перу	5,8	37,0	24,7	25,2
5.	Албанія	12,3	54,2	90,2	80,4

За період економічного зростання український експорт рівномірно збільшувався за всіма географічними напрямками. Серед країн центру за обсягом українського експорту на першому місці були США і ФРН. Найбільш стрімко експорт зростав до Нідерландів (в 5,4 разу, або 541,1%) та до Франції (в 5 разів, або 500,5%). Правда, експорт у Францію за обсягом залишається найменшим у цьому списку.

Серед країн напівпериферії найбільш містким ринком для українського експорту була Росія. Найбільш стрімко експорт збільшувався до Польщі (в 4,7 разу, або 470,2%) та до Росії (в 4,3 разу, або 427,7%). Майже незмінним залишався обсяг українського експорту до Китаю (101,1% за період, що розглядається).

Країни периферії теж були зростаючими ринками для українського експорту. Особливо це помітно на прикладі Єгипту, куди український експорт за аналізований період зріс в 7,6 разу (764%).

Тепер за такою ж схемою розглянемо український імпорт.

Таблиця 6

Товарний імпорт України з різних країн
(млн. дол. США) [20, с. 248 – 252; 22, с. 260 – 264 ; 23, с. 126 – 129; 24, с. 133–136]

№ п/п	Країни	2001	2005	2006	2008
Центр					
1.	США	457,7	710,0	879,1	2808,2
2.	Сполучене Королівство	229,1	502,7	620,6	1375,8
3.	Федеративна республіка Німеччина	1380,2	3383,8	4268,3	7165,3
4.	Франція	295,9	798,9	989,8	1682,5
5.	Нідерланди	177,0	464,1	641,2	1283,7
Напівпериферія					
1.	Китай	195,6	1810,5	2310,4	5601,5
2.	Росія	5813,5	12842,5	13787,0	19414,2
3.	Польща	450,8	1405,9	2109,2	4280,3
4.	Італія	411,8	1030,2	1467,4	2432,1
5.	Іспанія	87,8	233,5	354,9	660,2
Периферія					
1.	Єгипет	9,9	37,1	43,2	90,9
2.	Південна Африка	5,4	51,6	40,3	341,3
3.	Індонезія	38,0	124,0	167,3	426,0
4.	Перу	1,5	3,1	1,5	4,1
5.	Албанія	12,3	1,1	0,3	0,4

З 2000 р. по 2008 р. український експорт зріс в 4,5 разу (459,5%), а імпорт – в 6,1 разу (612,9%). В 2008 р. імпорт перевищував експорт на 18580,9 млн. дол. США [24, с. 133].

Географічно український експорт та імпорт розподілявся так. Країни СНД становили в експорті 35,6%, в імпорті – 39,2%. Торгівельне сальдо було для України від’ємним і становило – 9760 млн. дол. США.

Країни Європи (крім країн СНД) становили 29,5% в українському експорті і 35,6% в імпорті. Сальдо в 2008 р. було від’ємним і становило – 10744,2 млн. дол. США.

Азійські країни в 2008 р. становили 22,7% українського експорту і 17,9% – імпорту. Сальдо тут теж було від’ємним, але становило лише – 75,2 млн. дол. США.

Африка представлена 0,6% в експорті та 0,2% – в імпорті. Сальдо фіксувалося позитивне в розмірі 2343,3 млн. дол. США.

Експорт до країн Америки в 2008 р. становив 0,6% українського експорту і 0,5% імпорту. Сальдо фіксувалося від'ємне, але в обсязі всього 46,6 млн. дол. США.

У зовнішній торгівлі України за обсягами імпорту домінувала Росія, але її імпорт зріс лише в 3,3 разу (334%) за період 2000 – 2008 рр. Найбільш стрімко зростав імпорт з ПАР (в 63,2 разу) та з Китаю (28,6 разу).

З країнами центру світової капіталістичної системи спостерігалось стійке зростання імпорту в межах 5 – 7 разів, що мало такий вигляд: США (614%), Сполучене Королівство (600%), ФРН (519%), Франція (569%), Нідерланди (725%). Показовим є те, що за період економічного зростання майже з усіма країнами центру в Україні сформувалося від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі, що по країнах має такий вигляд: США – (- 859,1 млн. дол. США), Сполучене Королівство – (- 735,2 млн. дол. США), ФРН – (- 5328,2 млн. дол. США), Франція – (- 1169 млн. дол. США), Нідерланди – (- 165,8 млн. дол. США).

Від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі з країнами світового центру свідчить про сформованість механізму отримання ними геоекономічної ренти з України.

Сальдо зовнішньої торгівлі України з країнами напівпериферії мало такі характеристики. З Китаєм воно було від'ємним і становило (- 5054 млн. дол. США), як і з Росією (-3678,6 млн. дол. США) та Польщею (-1942 млн. дол. США). З Італією (+479,6) та Іспанією (+209,8 млн. дол. США) сальдо фіксувалося позитивним.

З країнами периферії сальдо зовнішньої торгівлі України на 2008 р. сформувалося в основному позитивним: Єгипет (+1469,1 млн. дол. США), Індонезія (+34,3 млн. дол. США), Перу (+21,1 млн. дол. США), Албанія (+80 млн. дол. США). Виняток становить ПАР (-307,5 млн. дол. США).

Динаміка зовнішньої торгівлі України досить чітко свідчить про поступове сповзання нашої країни на периферію світової капіталістичної системи. Показово, що це сповзання відбувалося в період економічного підйому. Мабуть, Україну ще неможливо повністю віднести до світової периферії. Вона міститься на самому краю напівпериферії, або в верхньому шарі периферійних країн.

Макроекономічні показники є достатньою підставою для зробленого висновку. Але далі треба спробувати пояснити, які чинники підштовхували Україну на світову периферію. Якщо нам вдасться це зробити, то ми зможемо запропонувати і певну візію виходу з цього стану.

Більшість вчених, як українських, так і зарубіжних, переконливо довели, що головну увагу у даному випадку варто приділити інституціональним механізмам [25; 26]. Я погоджуюся з цією

методологічною настановою, але вважаю за необхідне пояснити, чому розвиток інституціональної системи України відбувався саме в такому напрямку.

Перша обставина полягає в тому, що перехід від соціалізму до капіталізму в колишньому СРСР відбувався через катастрофу. Мені вже доводилося писати про це [27], тому зараз обмежуся цією констатацією і виведенням наслідків з неї. Катастрофічний характер змін ліквідував можливості еволюційного розвитку радянського соціалізму. Він позбавив суспільство цілісності. Імпульсу до фрагментування суспільної тканини додав розпад Радянського Союзу. Головним наслідком цього стала слабка держава, яка й задавала обрій формування нової інституціональної системи. Видатний український економіст В'ячеслав Демет'єв показав, що «провал влади», яка мусила б забезпечувати суспільні інтереси, призвів «...до виникнення *«надлишку» влади* приватних економічних, політичних і кримінальних агентів» [25, с. 312]. В новій інституціональній системі «...не інститути почали домінувати над людьми, а люди почали використовувати інститути для своїх цілей. Інакше кажучи, не загальне підкорило собі одиничне, а одиничне почало підкорювати собі загальне» [25, с. 322].

Друга обставина впливає з першої. Катастрофа радянського соціалізму привела до того, що новий суспільний лад формувався як його антипод. Елітні групи на початковому етапі трансформації відмовлялися від усього досвіду недалекого минулого, шукаючи собі легітимацію в минулому досить далекому. При цьому вони керувалися дуже спрощеними уявленнями про капіталізм, які, скоріше, відповідали не реальному капіталізму в країнах центру світової капіталістичної системи, а ідеологічним кліше радянських часів про цей суспільний лад. Тільки тепер вони наділялися позитивними конотаціями. Наприклад, дуже популярним був лозунг первинного нагромадження капіталу, яким легітимізували перерозподіл суспільного багатства [28]. Реальне первинне нагромадження капіталу відбулося ще за часи радянської індустріалізації. На початку 1990-х років йшов процес первинного перерозподілу суспільного багатства в приватних інтересах.

Вже в процесі цього перерозподілу стає зрозумілим, що новий суспільний лад формується не тільки як антипод радянського соціалізму, але і як його інобуття. По-перше, перерозподіл здійснюється в межах суспільних мереж, які склалися ще в останній період соціалізму, що отримав назву перебудови. Саме тоді радянська еліта почала структуруватися за принципом земляцтва, формуючи початкові клієнтельні групи. Вони зберігають свою дієвість понині.

По-друге, в останні три десятиліття радянського соціалізму у зв'язку з ослабленням репресивного механізму в найкращому становищі опинилися ті соціальні групи, які могли використовувати своє положення в суспільному поділі праці для отримання ренти [29]. Безумовно, найвигіднішим в цьому сенсі було місце партійної номенклатури.

Правда, довгий час діяли внутрішні стримуючі чинники. Керівники КПРС розуміли, що відверта рентоорієнтована поведінка партійних функціонерів, знищить і партію, і соціалізм. Тому партійна номенклатура отримувала ренту як група і в обмежених обсягах. Це не виключало постійних скандалів, що стосувалися окремих представників цієї верстви населення, а особливо їх дітей і родичів. Структурний тиск вів до поступового корумпування номенклатури. Відверто ж ренту знімали торгові працівники. В Радянському Союзі виникла дивна ситуація, коли скромні працівники магазинів користувалися великим впливом у суспільстві. З руйнуванням радянського соціалізму орієнтація на отримання ренти через опанування суспільними місцями, які пов'язані з посередництвом в русі товарів і фінансів, вийшла на поверхню суспільного життя. Колишня номенклатура відверто почала втілювати свої відкладені до часу претензії на власність. Але це стосується не лише цієї верстви. Фактично увесь державний механізм перетворився на систему місць, які дають можливість знімати ренту. Зайняття керівної посади стало тотожним тимчасовій приватизації суспільного місця по отриманню відповідної ренти. Від міністра до працівника ДАІ всі включені в цю систему. Через це навіть 100-відсотково державні установи і організації працюють як приватні.

Орієнтація на ренту як на найбільш вигідний спосіб отримання прибутку запустила в Україні механізм негативного відбору. На державні посади прагнуть потрапити і дуже часто потрапляють зовсім не ті, хто піклується про державні чи якісь інші суспільні інтереси. Саме це є причиною всезагального характеру корупції в нашій країні. Вона вмонтована в саму інституціональну систему. Її логіку не збирався ламати жодний з урядів України. Журналіст Інна Ведерникова пише: «В 2004-му процент відкату державним мужам за «перемогу» в тендері балансував на рівні 10 відсотків. В 2005-му, з приходом команди вищеназваного рекордсмена-демократа [Віктора Ющенко – *І. К.*], зріс до 25. Як пояснили: «За ризик». В 2006 році, професіонали, що повернулися у виконавчу владу, стабілізували ставку на позначці 50 відсотків. Ну, а в 2008-му команда нового прем'єра справедливо вирішила, що довго їм не протриматися, і оперативно вивели процес ще й в екстенсивне річище, обклавши даниною перенесення паперів з кабінету в кабінет. Ставка «50+», що протрималася два роки, успішно діє і зараз» [30].

Гонитва за рентою, що передбачає зайняття якоїсь монопольної позиції в системі суспільного обміну, характерна не лише для колишньої радянської номенклатури, яка перетворилася на основу бюрократичної буржуазії в Україні. Нею охоплений і бізнес. Великі бізнес-структури, користуючись своєю близькістю до влади, успішно «оптимізують» податки. Тут використовується багато схем – від офшорів до заплутування податкової звітності. Сергій Семенов проаналізував сплату податків на прибуток найбільшими корпораціями країни станом на початок 2012 року. Виявилось, що таке величезне підприємство як

«Азовсталь» в 2009 – 2010 роках не заплатило в держбюджет жодної копійки податку на прибуток, показуючи по фінансовій звітності чисті збитки. При цьому доходи підприємства зросли з 21, 546 до 35, 786 млрд. грн. Це було характерним і для ряду інших великих підприємств, що входять до групи SCM Рината Ахметова. Така ж картина спостерігалася і на Алчевському металургійному комбінаті, і на концерні «Стирол»[31]. Ті ж представники бізнесу, які не мають можливості повною мірою «оптимізувати» свої податки, змушені сплачувати подвійну ставку оподаткування.

На цьому треба наголосити спеціально. На нинішній момент та частина економічної системи України, яка не може скористатися спеціальними привілеями монопольного доступу до вищої політичної влади, перебуває під подвійним оподаткуванням. При цьому одна податкова система легальна, а інша – ні. Стосовно першої системи, яка наповнює держбюджет, вважається можливим і доцільним ухиляння від сплати податків. Але нелегальна система оподаткування діє без збоїв, а ставки в ній лише збільшуються. Це всі ті хабарі, які бізнесмени на регулярній основі змушені платити різноманітним державним чиновникам. Ці гроші як рента виводяться у сферу приватного споживання верстви рентоодержувачів. І в цілому держава, і більшість її населення перебувають у ситуації бідності в той час як одержувачі ренти купаються в розкоші і практикують престижне споживання.

Рентна орієнтація в економіці породжує неефективного власника і менеджера. Вони практикують опортуністичну поведінку, яка є руйнівною для відповідних підприємств. В'ячеслав Дементьєв слушно пише: «Ризик свавільного перерозподілу власності, а також відсутність фондових ринків призводить до того, що у власника ослаблена (або «придушена») мотивація до збільшення вартості активів підприємства, яке він контролює. Прагнення власника до максималізації свого індивідуального багатства не приймає форму мотивації до максималізації вартості активів, якими він володіє. Формою багатства, якій віддають перевагу, до максималізації якої мотивований власник, є її найбільш ліквідна форма – грошові ресурси. Як наслідок, виникає *відрив індивідуального багатства власника від ринкової вартості активів підприємства, яке він контролює*» [25, с. 364]. Цими обставинами пояснюється те, що директори заводів для особистого збагачення знищили величезні матеріальні багатства країни. Приватизація часто теж не покращувала ситуацію, адже нові власники, прагнучі миттєвого збагачення, могли продовжувати знищення технічної бази підприємства. Зовсім не рідкістю було, коли верстати з числовим програмним забезпеченням здавалися в металобрухт.

Подвійне оподаткування з особливою силою тисне на малий бізнес. Це один з факторів постійного скорочення середньої чисельності зайнятих на малих підприємствах. Якщо у розрахунку на одне підприємство в 1995 р. припадало 12 зайнятих, то у 2006 р. – тільки 6 [20,

с. 300]. Це негативно відбивається на інноваційній активності економічних суб'єктів. З року в рік повторюється цифра, згідно з якою частка України на світовому ринку наукомісткої продукції становить близько 0,1% [32, с. 197]. При цьому і так незначна інноваційна активність з року в рік зменшується. Якщо за даними державної статистики в 1994 р. для 26% українських підприємств була характерна інноваційна діяльність, то в 2007 р. частка таких підприємств становила лише 14,2%, в 2008 р. – 13%. Частка реалізованої інноваційної продукції в загальному обсязі промислової продукції становила у 2007 р. 6,7%, в 2008 р. – 5,9% [33].

Все це дає підстави зробити висновок, що особливості інституціональної трансформації українського суспільства, яка відбувалася в умовах слабкої держави, що було наслідком катастрофи соціалізму, призвели до виникнення інституційного механізму гальмування суспільного розвитку. Домінуючими в суспільстві виявилися групи, які основний прибуток отримують за рахунок різноманітних форм вилучення ренти. Рентоодержувачі витягують всі життєві сили з країни. Самі механізми вилучення ренти пов'язані з негативним відбором в суспільстві, який руйнує мораль і інноваційну активність. Отже вже в особливостях інституціональної системи України закладено передумови для її програшу у світовому науково-технічному, економічному і політичному змаганні. Але цей механізм підтримується і відтворюється впливовими акторами в середовищі правлячого класу. Знову пошлюся на В'ячеслава Демет'єва, який пише: «В такому випадку неефективність економічної системи – це вже не просто стихійний результат слабкості (нерозвиненості) інститутів влади і пов'язаного з ним хаосу, а наслідок «свідомого» регулювання економічного процесу приватними владними групами в приватних інтересах» [25, с. 332].

Перехід від соціалізму до капіталізму в Україні, як і в інших країнах колишнього СРСР, завершився. Вести далі мову про транзит – це відволікати увагу від справжніх питань. Головним же серед них є питання про характер суспільного ладу, який склався у нас. У сучасному світі існує декілька моделей капіталізму [34, с. 14 – 19]. Вони склалися в результаті дії великої кількості детермінантів: місця країни в світовій капіталістичній системі, характеру взаємодії економічної підсистеми суспільства з його політичною формою, особливостей культури і особливо такого її центрального елементу як цінності. Богдан Гаврилишин впевнений, що для початку будь-який суспільний лад треба аналізувати як єдність економічної системи, політичного правління та цінностей [34, с. 13]. Крім того, будь-який суспільний лад оформляється якимось головним процесом. Він мусить мати як циклічні характеристики, через які цей суспільний лад відтворюється, так і характеризуватися певною спрямованістю змін. Цей процес задає переважаючу форму обмінних процесів в суспільстві. Після праць Карла

Поланьї їх прийнято розділяти на реципрокні, редистрибутивні і процеси ринкового обміну [35]. Вони можуть поєднуватися і взаємно накладатися. Скажімо, для феодалізму і радянського соціалізму переважаючими треба визнати редистрибутивні відносини обміну. Але в одному випадку редистрибуція здійснюється на основі ручної праці на землі при юридичній нерівності ієрархічно пов'язаних суспільних станів. В іншому випадку редистрибутивні обміни здійснювалися на індустріальній стадії розвитку за умови формально-правової рівності громадян.

Після праць Андерса Ослунда в наукових колах України і Росії широко використовується термін «рентна економіка» [36]. В'ячеслав Демет'єв пише: «Якщо взяти до уваги той факт, що в Україні (як і в Росії) на початку і в середині 90-х років ХХ сторіччя склався такий економічний порядок, при якому основним джерелом доходів для домінуючих агентів економічної системи (держави, менеджменту підприємств, приватного бізнесу) стали рентні доходи в різних формах, то можна стверджувати, що економічна система, яка сформувалася на пострадянському просторі на основі незбалансованої системи влади, – це «рентна економіка» перерозподільчого типу, з відповідним домінуванням рентних інтересів і рентоорієнтованої поведінки» [25, с. 320]. Мені все ж здається, що для цілісної характеристики суспільного ладу, який склався в нашій країні, це дещо завузький термін. Він відображає лише одну сутнісну рису головного процесу суспільного обміну. Я півтора десятки років тому запропонував термін «мульковий капіталізм» [37]. При цьому я орієнтувався на «Мукаддіму» видатного арабського вченого Ібн Хальдуна (1332 – 1406). Він розумів мульт як володіння, яке передбачає єдність влади і власності. Прочитую за новим перекладом Андрія Смірнова: «Так тому, що люди, як ми говорили, завдяки згуртованості захищають, обороняються і переслідують свої цілі (*мутāлаба*) в будь-якій справі, заради якої об'єднуються; ми також говорили, що в силу своєї природи люди, влаштуваючи спільне життя, потребують усмирителя і правителя, який стримував би їх один від одного. Ось чому в силу тієї ж згуртованості він мусить мати перевагу над ними, інакше не буде на це здатен. Така перевага і є володіння (*мульт*)» [38, с. 206].

Безумовно, я не збирався ставати послідовником Ібн Хальдуна. Використання терміну «мульт» для мене має багато в чому іронічний характер. Поєднання капіталізму і мульту – це оксюморон. Можна було просто вести мову про єдність влади і власності. Але справа в тому, що процес становлення капіталістичних відносин в Україні супроводжувався поверненням до архаїчних суспільних стосунків, особистих залежностей. Мені і хотілося все це схопити в парадоксальній формулі.

Іронія не відкидає серйозності у ставленні до реальності. Тому спробую охарактеризувати мультковий капіталізм українського зразка. Головним процесом в нашому суспільстві є постійна взаємна конвертація

влади і власності. Для кого початковим був владний капітал, застосовували його для отримання власності, а власність використовували для збільшення свого владного (політичного) капіталу. Кому вдалося на початковому етапі набути серйозну власність, використовували її як засіб отримання політичного капіталу, а останній в подальшому використовували для нарощування власності. Головний обмінний процес згуртовує в нерозривну єдність економіку і політику в нашому суспільстві, тому розмови про необхідність роз'єднання влади і бізнесу є в справжньому сенсі слова розмовами для бідних. Економічна діяльність без поєднання з політичною прирікає її суб'єкта на подвійне оподаткування, на приниження, на незахищеність своїх економічних прав і т. д. Тому більш-менш успішний бізнесмен змушений оптимізувати свою економічну діяльність через депутатські повноваження, участь в політичних партіях та ін. Як пише В'ячеслав Демет'єв: «Втручання в економіку неекономічних факторів призводить до того, що розподіл ресурсів через ринкові механізми підміняється боротьбою за доступ до ресурсів для отримання ренти» [25, с. 325]. Тому потрапляння до верхівки української політики відкриває величезні бізнес-можливості. Фірми, що пов'язані з таким політиком, будуть безперешкодно вигравати на тендерах і не тільки [39].

Відома формула К. Маркса **Гроші – Товар – Гроші'** в наших умовах діє лише як підпорядкований момент іншої формули **Влада – Власність – Влада' – Власність'** $\rightarrow \infty$.

Цикли обміну влади і власності відбуваються в межах простору, який сформувався клієнтельними групами. Останні є способом організації правлячого класу України. Більшість клієнтельних груп сформувалися за принципом земляцтва і при формуванні спиралі ще на радянські зв'язки між їх патронами. Політичний простір України існує і зазнає перетворень в результаті боротьби або домовленостей між патронами клієнтельних груп. Тому він принципово нестабільний. Центральна влада в цьому просторі виконує функцію головного оператора обмінних процесів, а отже за неї точиться постійна боротьба. Клієнтельна група, яка досягла успіху в цій боротьбі, отримує Україну у тимчасове володіння. Тут ми знову повертаємося до мульту. Злиття економічних і політичних процесів у єдиному суспільному циклі призвело до виникнення вельми специфічної політичної форми. Вона суттєво відрізняється від стабільних демократій, адже призначена не для вираження і узгодження інтересів суспільних груп, а для здійснення володіння країною правлячим класом. Цей клас за своєю сутністю є не просто політичним, а політико-економічним. Функція представництва інтересів редукована фактично до представлення інтересів клієнтельних груп в політичному просторі. Для цього останні утворюють партії, які виступають їх політичними відділами. Стосовно населення найчастіше здійснюється квазі-представництво, призначене для мобілізації електорату у виборчий період. Вага перемоги на виборах тієї чи іншої

клієнтельної групи в Україні значно відрізняється від відповідного результату в США чи Великій Британії. Достатньо у зв'язку з цим згадати Юлію Тимошенко. Але у випадку перемоги її клієнтельної групи у в'язниці зараз перебував би Віктор Янукович, і ЄС приймав би резолюції на його захист.

Можливо я дещо однозначно зображаю ситуацію. В'ячеслав Дементьев пише про «шизофренічну роздвоєність» економічної поведінки владних груп, яка поєднує «...прагнення, з одного боку, отримати ренту, що підриває ефективність економіки, а з іншого – створити або зберегти можливість отримання ренти у вигляді підтримання залишків ефективності економічної системи, що суперечить рентним інтересам» [25, с. 325]. Але в кінцевому підсумку прагнення до отримання ренти бере гору. Результати економічного розвитку країни це переконливо доводять.

Тепер можна дещо в новому ракурсі поставити питання про агентів периферизації України в межах світової капіталістичної системи. До цього йшлося про структурні передумови цього процесу. Але для своєї реалізації вони потребують певних дій соціальних суб'єктів.

У цілому всю сукупність можливих агентів периферизації можна розділити на зовнішніх і внутрішніх. З одного боку, після катастрофи радянського соціалізму склалися серйозні зовнішні структурні передумови зміщення країн колишнього СРСР на світову периферію. До останніх, в першу чергу, можна віднести загальносвітову ситуацію, яка складалася не на користь колишніх радянських республік. На початку 1990-х років Захід відчував смак перемоги. Якщо Радянський Союз в середині ХХ ст. перетворився на реальний альтернативний центр нагромадження капіталу, то в той час цілісність світової капіталістичної системи поновилася. Транснаціональні корпорації (ТНК) планували опанування раніше закритого для себе простору. За безцінь скуповувалися матеріальні цінності і винаходи. Інтереси політичних і економічних лідерів західного світу збігалися. Їм був потрібний спокійний і безпроблемний пострадянський простір, дружній до Заходу, не здатний виступити його серйозним опонентом. Така програма була представлена Збігневом Бжезинським в його відомій «Великій шахівниці» [40].

Серед зовнішніх передумов периферизації України варто розглядати також розрив господарських зв'язків з колишніми республіками СРСР, особливо з Росією. Негативний вплив мала конкуренція з останньою на світових ринках, залежність від російських енергоносіїв та ін. Російська еліта втручалася у внутрішні справи України з метою контролю над її політикою [41].

Проте зовнішні умови і агенти не можуть розглядатися як основні. Головним агентом зсуву України на периферію світової капіталістичної системи була її власна еліта. Цей висновок зрозумілий вже в світлі всього сказаного про ренту як головний спосіб отримання доходу правлячим

класом нашої країни. Але зараз я додам деякі більш конкретні міркування. Я вже говорив про знищення великих мас суспільного багатства при його початковому перерозподілі. Це призвело до загального збідніння і примітивізації країни. Це – ціна за егоїзм правлячого класу, яку ми всі разом змушені заплатити. Присвоєні елітними групами блага переводилися в грошову форму і при можливості виводилися за кордон. Важко оцінити величину подібного відпливу капіталу, який здійснювався і здійснюється в різноманітних формах. Фахівці оцінюють обсяг непродуктивного відпливу фінансових ресурсів за кордон по-різному. За розрахунками Вадима Антошкіна з 2000 р. по 2007 р його інтегральний показник зріс в 4,4 разу – з 2,8 млрд. дол. США до 12,2 млрд. дол. США [42]. Але за іншими даними тільки на Кіпр 2010 р. було вивезено близько 10 млрд. дол. США [43]. Власне зараз для мене не так важлива точність в цифрах, якої мабуть і неможливо досягти, як констатація того факту, що саме через українську еліту геоекономічна рента перетікає в країни світового центру.

У зв'язку з цим для української еліти дуже важливим є її визнання елітними групами розвинутих країн. Тому на словах вона сповідує демократичні цінності, хоча політичний устрій мультнаціонального капіталізму може бути визначеним як імітативна демократія [44]. Крім того, наші елітні групи використовують неадекватні ідеологічні схеми (національну державу уявляють за схемами XIX ст., не розуміють контексту світового розвитку, пов'язаного з кризою капіталізму як соціально-економічної системи). Це дає підстави зробити висновок, що в умовах мультнаціонального капіталізму утворився політичний клас, який і зіштовхує країну на периферію світової капіталістичної системи.

Чи можна цей діагноз української реальності вважати вироком для країни? Вважаю, що ні. У світі є успішні приклади руху з глибокої периферії до напівпериферійного стану. Найяскравішим прикладом є Сінгапур. Іншими прикладами можуть бути так звані «азійські тигри». Хоча їх досвід неможливо скопіювати, але треба зрозуміти головне в ньому. Країні потрібна дієздатна еліта, дієздатні інститути і громадянське суспільство. Можливо це здасться комусь дивним, але пошуку ефективної моделі розвитку може сприяти сучасна криза капіталізму, яка взагалі мусить активізувати творення життєздатних в сучасних умовах форм суспільного життя. В інформаційному суспільстві виникають принципово нові рухи, які не вимагають єдності в фізичному просторі, а координуються через Інтернет. Вони не передбачають ієрархії і інституціонально закріпленого лідерства. Такі соціальні мережі, які передбачають постійний взаємний перехід віртуального і реального, вже зараз дають можливість досягати успіху окремим громадам в Україні. Думаю, що це один з можливих напрямків пошуку альтернатив сучасному стану.

Завершу я тим, з чого починав. Капіталізм, що зараз переживає глибоку кризу, існує як світова система. Світ з цієї кризи не обов'язково

вийде кращим. Щоб запобігти виникненню гіршого світу як ніколи необхідним стає всесвітній рух інтелектуалів у пошуку ефективної моделі сталого розвитку людства. Зараз мова йде про саме збереження нашого біологічного виду *Homo sapiens* на Землі [45; 46]. Екологічний імператив зорієнтований не лише на технології, але й на суспільні відносини. Для цього і необхідний пошук нової форми суспільного устрою. Український шлях тут стає попередженням. Стихийний рух, або шлях методологічного націоналізму, ведуть лише в глухі кути.

Список використаної літератури

1. Суименко Е. И. Капитализм в нашем доме. Взгляд сквозь призму теории и социальной эмпирии. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2007. – 512 с. **2. Коваліско Н. В.** Стратифікаційні порядки суспільства: концептуальні уявлення та досвід вивчення. – К. : Інститут соціології НАН України, 2008. – 240 с. **3. Макеев С., Оксамитная С.** Концепция институционального воспроизводства социальных неравенств // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2011. – № 4. – С. 32 – 49. **4. Лебідь Л. І.** Соціальна нерівність у сучасному українському суспільстві: особливості суб'єктивного сприйняття // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. пр. – Вип. 17. – Харків : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2011. – С. 284 – 288. **5. Симончук Е.** Классовое действие: тенденции формирования социальных классов в Украине // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2011. – № 4. – С. 50 – 96. **6. Куценко О. Д.** Наследие государственного социализма в политической культуре украинского общества // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – № 993. – Х., 2012. – С. 79 – 88. **7. Кононов И. Ф.** Идеологические координаты электорального поведения граждан Украины (на примере Донбасса) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – № 993. – Х., 2012. – С. 89 – 95. **8. Гесць В. М.** Наслідки демографічних викликів для економічного зростання в Україні // Демографія та соціальна економіка. – 2011. – № 1. – С. 3 – 23. **9. Лібанова Е. М.** Модернізація економіки України в контексті соціальних викликів // Демографія та соціальна економіка. – 2011. – № 1. – С. 24 – 38. **10. Лейн Д.** Социологические последствия двадцати лет преобразований: как сближаются Восток и Запад? // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2012. – № 1. – С. 20 – 42. **11. Кононов И. Ф.** Трансформационный опыт Украины, России и Беларуси: поиск интерпретативных моделей // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки. – 2010. – №12 (199). – С. 84 – 107. **12. Заславская Т. И.** Современное российское общество: Социальный механизм трансформации. – М. : Дело, 2004. – 400 с. **13. Социально-экономическое неравенство и его воспроизводство в современной России / Шкаратан О. И., Ястребов Г. А. и др.** – М. : ЗАО «ОЛМА Медиа

- Групп», 2009. – 560 с. **14. Шкаратан О. И.** Система цивилизаций и модели социально-экономического развития России и других посткоммунистических стран Европы // Мир России. – 2010. – № 3. – С. 23 – 45. **15. Ястребов Г. А.** Характер социально-экономической дифференциации населения: сравнительный анализ России и Европы // Мир России. – 2010. – № 3. – С. 57 – 89. **16. Валлерстайн И.** Анализ мировых систем и ситуация в современном мире / Пер. с англ. П. М. Кудюкина. Под общ. ред. Б. Ю. Кагарлицкого. – СПб.: Издательство «Университетская книга», 2001. – 416 с. **17. Валлерстайн И.** Конец знакомого мира: Социология XXI века / Пер. с англ. под ред. В. И. Иноземцева. – М.: Логос, 2004. – С. 368. **18. Robinson William I.** Globalization and the sociology of Immanuel Wallerstein: A critical appraisal // International Sociology. – V.26. – N.6. – November 2011. – P. 723 – 745. **19. Кононов И. Ф.** Глобализация и изменение представлений об обществе // Глобалистика как область научных исследований и сфера преподавания / Под ред. Абызгалиева И. И, Ильина И. В. Отв. ред. Шестова Т. Л. – Вып. 3. – М.: Изд-во МГУ, 2009. – С. 244 – 270. **20. Статистичний щорічник України за 2006 рік.** / За ред. О. Г. Осауленка. – К.: Видавництво «Консультант», 2007. – 612 с. **21. Флейчук М., Андрусив Р.** Влияние внешних заимствований на социально-экономическое развитие посттрансформационных старан // Экономика Украины. – 2012. – № 1. – С. 16 – 26. **22. Статистичний щорічник України за 2001 рік.** / За ред. О. Г. Осауленка. – К.: Техніка, 2002. – 644 с. **23. Україна у цифрах.** 2005. Статистичний довідник. – К.: Видавництво «Консультант», 2006. – 248 с. **24. Україна у цифрах.** 2008. Статистичний збірник. – К.: Державне підприємство «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – 260 с. **25. Дементьев В. В.** Экономика как система власти. Изд. 2-е. – Донецк: Друк - інфо, 2006. – 404 с. **26. Ролан Ж.** Экономика переходного периода / Пер. с англ. Д. Е. Тетерина под ред. С. М. Гуриева и В. М. Полтеровича. – М.: ГУ ВШЭ, 2007. – 568 с. **27. Кононов И. Ф.** Наследие советского социализма и проблема гражданского общества в Украине // Гражданское общество: идея, наследие социализма и современная украинская реальность / Научн. ред. И. Ф. Кононов. – Луганск: Альма-матер, 2002. – С. 105 – 175. **28. Кононов И. Ф., Е. В. Адаменко, Л. Ц.Ваховський, Л. Ф.Панченко.** Предпринимательство Луганщины: становление в условиях общественного кризиса. – Луганськ: Изд-во ВУГУ, 1995. – 120 с. **29. Кордонский С. Г.** Рынки власти. Административные рынки СССР и России. – М.: ОГИ, 2000. – 240 с. **30. Ведерникова И.** 11 мгновений десятилетия // Зеркало недели. – 30 декабря 2010 г. // Электронный ресурс. Режим доступа: http://zn.ua/ARCHIVE/11_mgnoveniy_desyatiletija-61835.html **31. Семенов С.** Убыточные миллиардеры. Сколько олигархи не платят в украинский бюджет? Электронный ресурс // Режим доступа: <http://www.ostro.org/articles/article-355618/> **32. Амоша А. И.,**

Мельцер Л. Г. Некоторые региональные особенности организации изобретательского процесса и коммерциализации его результатов в восточных и западных областях Украины // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. Матеріали Всеукраїнської конференції, Луганськ. 25 – 26 травня 2006 р. / Наук. ред. І. Ф. Кононов. – Луганськ : Знання, 2006. – С. 196 – 209. **33. Нагачевська Т. В.** Сучасні тенденції міжнародного трансферу технологій та перспективи України. Електронний ресурс // Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvamu_ekon/2009_7/09ntvpou.pdf

34. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє / Пер. з англ. Л. Л. Лещенко. – К. : Основи, 1993. – 238 с. **35. Поланьї К.** Велика трансформація: політичні і економічні істини нашого часу / Пер. с англ. А. В. Беляніна. Електронний ресурс // Режим доступу: http://ecsocman.hse.ru/data/577/779/1217/2_1_1polan.pdf **36. Ослунд А.** «Рентоорієнтоване поведіння» в російській перехідній економіці // Вопросы экономики. – 1996. – № 8. – С. 99 – 108. **37. Кононов І. Ф.** Адаптаційні та адаптуючі стратегії поведінки міських жителів Луганщини за умов суспільної кризи. (За результатами вивчення масової свідомості) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 2. – С. 70 – 88. **38. Ибн Хальдун.** Введение (ал-Мукаддима) / Пер. с ар. А. В. Смирнова // Историко-философский ежегодник. 2007. – М. : Наука, 2008. – С. 187 – 217. **39. Савинова М., Кононова Н. Александр Ефремов:** мифы и реалии луганской элиты // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://ostrovok.lg.ua/statti/chernaya-voda/aleksandr-efremov-mify-i-realii-luganskoj-elity> **40. Бжезинський З.** Велика шахівниця. Американське панування та його геостратегічні імперативи/ Пер. з англ. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1997. – 237с. **41. Кононов І. Ф.** Фактори притягання і відштовхування в сучасних відносинах України і Росії // Современный мировой порядок и интеграционные процессы на постсоветском пространстве: Материалы международной научной конференции (Крым, Ялта, Ливадийский дворец-музей, 5–9 февраля 2008 г.): Сб. научн. ст. / Под ред. С. В. Юрченко. – Симферополь : АнтикВА, 2008. – С. 119 – 135. **42. Антошкін В. К.** Комплексна оцінка впливу фінансових ресурсів за межами України // Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Eir/2009_4/203-208.pdf **43. Косинська Ю., Крук О.** Узаконене офшорне шахрайство // Електронний ресурс. Режим доступу: <http://www.personal-plus.net/465/8953.html> **44. Кононов І. Ф.** Місто як поле суспільного вибору (на прикладі місцевих виборів 31 жовтня 2010 р. у місті Луганськ) // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2011. – Січень № 2 (213). Соціологічні науки. – С. 21 – 44. **45. Ученые** предупредили землян о скором, но внезапном апокалипсисе // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://news.rambler.ru/14265314/> **46. Патриота А.** «Рио+20»: захищати навколишнє середовище вже недостатньо // День. – 28 лютого 2012 г. – С. 9.

Кононов І. Ф. Україна: шлях на периферію світової капіталістичної системи (соціологічний аналіз)

У статті аналізується соціальний і економічний розвиток України за період економічного зростання (2000 – 2008 рр.). Дані саме за цей період найкраще демонструють внутрішні чинники розвитку країни.

За період з початку зростання ВВП і до світової економічної кризи Україна поступово скочувалася з напівпериферії світової капіталістичної системи до її периферії. Цей вектор розвитку був обумовлений катастрофою радянського соціалізму, яка призвела до виникнення слабкої держави. Політичний клас країни перетворився на визискувача ренти у різних формах. Головним політико-економічним процесом внутрішнього життя країни стала постійна взаємна конвертація влади і власності. Відома формула К. Маркса **Гроші – Товар – Гроші** в наших умовах діє лише як підпорядкований момент іншої формули **Влада – Власність – Влада – Власність** $\rightarrow \infty$. Пропонується суспільний лад, що склався в нашій країні, визначати як «мульковий капіталізм». «Мульк», за Ібн-Хальдуном, позначає володіння, що поєднує владу і власність в нерозривну цілокупність. Оксюморонне поєднання «мульковий капіталізм» є вираженням об'єктивної іронії шляху України на периферію світової капіталістичної системи, рушієм чого є її власна еліта.

Ключові слова: капіталізм, світова капіталістична система, мульк, мульковий капіталізм.

Кононов І. Ф. Украина: путь на периферии мировой капиталистической системы (социологический анализ)

В статье анализируется социальное и экономическое развитие Украины за период экономического роста (2000 – 2008 гг.). Данные именно за этот период лучше всего демонстрируют внутренние движущие силы развития страны.

За период с начала роста ВВП и до мирового экономического кризиса Украина постепенно скатывалась с полупериферии мировой капиталистической системы на её периферию. Этот вектор развития был обусловлен катастрофой советского социализма, которая способствовала возникновению слабого государства. Политический класс страны превратился в получателя ренты в различных формах. Главным политико-экономическим процессом внутренней жизни страны стала постоянная взаимная конвертация власти и собственности. Известная формула К. Маркса **Деньги – Товар – Деньги** в наших условиях действует лишь как подчиненный момент другой формулы **Власть – Собственность – Власть – Собственность** $\rightarrow \infty$. Предлагается общественный строй, который сложился в нашей стране, определить как «мульковий капіталізм». «Мульк», по Ібн-Хальдуну, означает владение, которое объединяет власть и собственность в неразрывное единство. Оксюморонное соединение «мульковий капіталізм» является

выражением объективной иронии пути Украины на периферию мировой капиталистической системы, движущей силой которого есть ее собственная элита.

Ключевые слова: капитализм, мировая капиталистическая система, мульт, мультковий капитализм.

Kononov I. F. Ukraine: the path towards the periphery of the world capitalist system (sociological analysis)

The paper analyzes the economic and social development of Ukraine within the period of economic growth (years 2000-2008). Namely data from this period demonstrate internal driving force for the development of the country.

Since the beginning of the growth of GDP and till the world economic crisis began, Ukraine was gradually sliding down the semi-periphery of the world capitalist system on its periphery. This vector was due to a collapse of Soviet socialism system, which contributed to emergence of the weak state. Country's political class has become a recipient of the rent in various forms. A constant mutual conversion of the power and the property became the main political and economic processes of the internal life of the country. Marx's famous formula Money-Goods-Money under our circumstances works only as a subordinate moment of another formula Power-Property-Power-Property. Here we propose to define a social system which has emerged in our country as "mulk capitalism". Ibn Khaldun by "Mulk" meant possession, which combines the power and the property in an indissoluble unity. Oxymoron connection "mulk capitalism" is an expression of objective irony of Ukraine's way to the periphery of the world capitalist system, where its own elite is driving force.

Key words: capitalism, the world capitalist system, the mule, mulkovy capitalism.

Стаття надійшла до редакції 04. 05. 2012 р.

Прийнято до друку 24. 05. 2012 р.
протоколом № 10.

Рецензент – д. філос. н, професор

Гаврилов М. І.

УДК 316. 344. 23 (477)

Лебідь Л. І.

**ЕКОНОМІЧНА НЕРІВНІСТЬ В УКРАЇНІ:
ФАКТОРИ ВІДТВОРЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ**

У другій половині ХХ ст. світова економіка забезпечила суттєвий підйом добробуту людства. З 1950 по 2000 рр. середньодушовий дохід

людства збільшився вчетверо [1]. Незважаючи на абсолютне зростання багатства у світовому масштабі, бідні стають ще біднішими, а багаті – багатшими. Наприкінці XIX ст. співвідношення середніх доходів найбагатших країн та найбідніших становило 9:1. Наприкінці XX ст. цей показник становив вже 60:1 [2]. Станом на 2012 р. 1 % населення Землі володіє майже половиною світових активів [3].

Свідченням того, що проблема економічної нерівності стає все більш злободенною, є тематика цьогорічного Давоського форуму (2012). Сильні світу цього обговорювали не лише кризу капіталізму, а й намагалися організувати дискусію про майнову нерівність людей. Вони підкреслюють, що сьогодні бізнес повинен вирішити два завдання: отримати максимальний прибуток і більш справедливо розподілити багатство [3]. Але така постановка питання на Давоському форумі зовсім не свідчить про те, що багаті почнуть ділитися з бідними.

Капіталізм як форма господарювання сприяє поглибленню диференціації людей за рівнем доходів. Як відомо, його сутність полягає у примноженні капіталу. «Здійснення цього накопичення передбачає систему поляризованого розподілу, за якого більшість світового населення виступають як трудові ресурси – виробники додаткової вартості, яку певним чином розподіляють представники меншості світового населення» [4, с. 126]. Сьогодні практично відсутні механізми, які б перешкоджали зосередженню капіталу у руках вузького кола осіб та сприяли б встановленню легітимної нерівності.

Специфікою сучасного світу є те, що економічна нерівність поглиблюється не лише між окремими країнами, а й всередині них. Збільшення прірви між бідними та багатими характерно навіть для високорозвинених держав. Нобелівський лауреат Дж. Стігліц вказує на зростання нерівності в доходах у Сполучених Штатах Америки. Він відзначає, що на 1 % американців припадає майже 25 % національного доходу і вони контролюють 40 % активів США [5]. За розрахунками ООН (2008) США характеризуються найвищим рівнем нерівності у розподілі доходів серед високоіндустріалізованих держав. За коефіцієнтом Джинні дана країна перебуває на одному рівні з Ганою та Туркменістаном [5].

Особливо актуальною проблема економічної нерівності та несправедливості є для України. Одним із показників нерівності можна вважати коефіцієнт, який демонструє, наскільки доходи 10 % найзаможнішої частини населення більші за доходи 10 % найбіднішої. Згідно зі світовою практикою, якщо він не перевищує 10 разів, то існуючу економічну нерівність можна вважати прийнятною [6]. В Україні за даними Держкомстату даний коефіцієнт становить всього 6,9 разу [7, с. 16]. Проте за висновком експертів Світового банку у 2005 р. доходи 10 % найзаможніших українців перевищували доходи 10 % найбідніших у 47 разів, а у 2007 р. цей показник становив вже 55 разів [8, с. 27]. Це свідчить про поглиблення прірви між бідними та багатими.

За оцінками журналу Focus сукупні статки 200 найбагатших українців перевищують \$93 млрд і дорівнюють майже трьом річним бюджетам держави Україна [9].

Соціальна актуальність проблеми економічної нерівності стає поштовхом до наукових досліджень. Соціологи вивчають стан нерівності в Україні (О. Іващенко [10], О. Балакірева [11]), визначають роль інститутів у формуванні нерівності (С. Оксамитна [12]), аналізують особливості її сприйняття (Л. Лебідь [13]).

У той же час у вітчизняній та зарубіжній соціології при розгляді проблеми соціальної нерівності увага дослідників спрямована на опис існуючої стратифікації, на пошук змінних, моделей її вивчення. Практично не порушується питання, на думку С. Оксамитної, щодо механізму розподілу позицій у структурі соціальної нерівності [12, с. 5]. Виявлення механізмів відтворення нерівності відкриває перспективи для подолання значної поляризації населення світу в цілому та окремих країн на бідних і багатих.

Той факт, що в Україні має місце значна диференціація населення за рівнем доходів, усвідомлюється не лише експертами, а й пересічними громадянами. За результатами соціологічного опитування 94,6 % українців наголошують на існуванні занадто високої різниці у доходах людей [10, с. 38].

У рамках Міжнародної програми соціального дослідження (ISSP, 2009) респондентам різних країн пропонувалося визначити, наскільки гострим, на їхню думку, є конфлікт між бідними та багатими, людьми з верхів суспільства і людьми з низів суспільства. В Україні відсутня чітко виражена думка з цього приводу. Водночас, більш гостро сприймається конфлікт не стільки між представниками полярних категорій матеріальної забезпеченості, скільки між елітою та соціальним дном. Можна припустити, що це протистояння не просто бідних і багатих, а різних класів, з відмінними цілями та інтересами. Загалом, якщо порівняти з західними країнами, в українській державі ця проблема злободенніша (рис. 1, 2)¹ [14, с. 185]. Таке сприйняття соціальної дійсності зумовлюється значною диференціацією індивідів за рівнем доходів.

¹ Діаграми побудовані на основі даних, представлених у статті О. Симончук. Особливості сприйняття класового конфлікту представниками різних соціальних груп / О. Симончук // Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К., 2010. – С. 182 – 192.

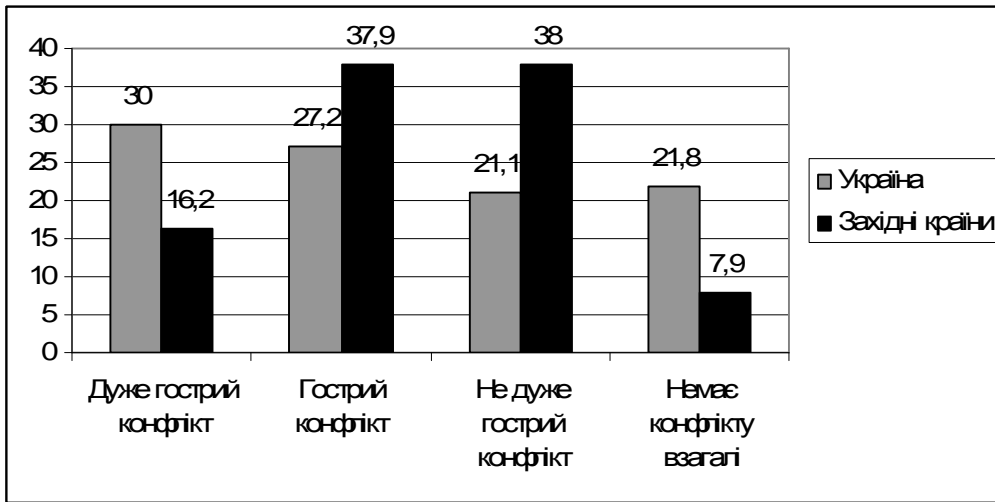

Рис. 1. Рівень сприйняття населенням України і західних країн конфлікту між людьми з низів суспільства та людьми на вершині суспільства (%)

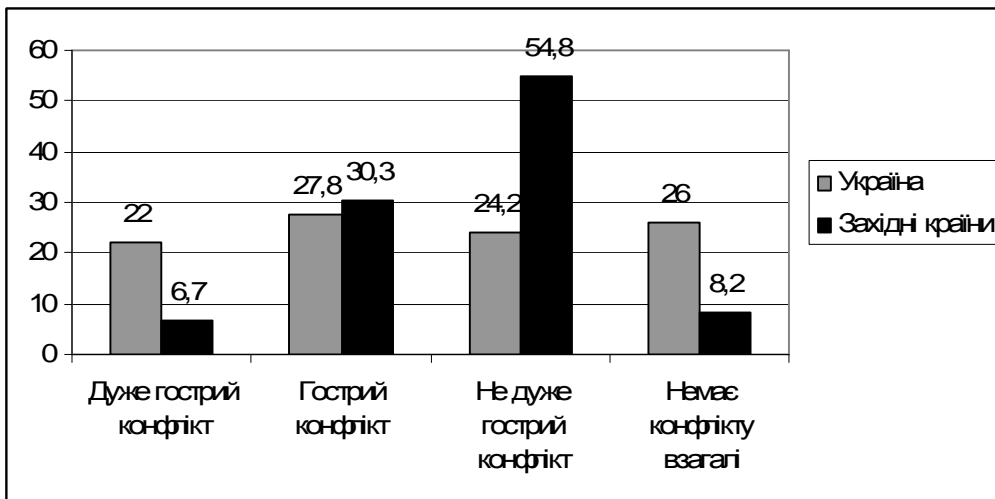

Рис. 2. Рівень сприйняття населенням України і західних країн конфлікту між бідними та багатими (%)

Показовим є те, що усвідомлення колосальної економічної нерівності в Україні не стає поштовхом для рішучих соціальних дій. Соціолог О. Симончук аналізує умови формування соціальних класів в Україні на прикладі робітничого та середнього класу. Дослідниця доходить висновку, що «впродовж останніх двадцяти років вони бачаться не суб'єктами історії, революційними класами, що прагнуть зміни соціального ладу на свою користь, а частіше об'єктами маніпулювання з боку домінуючих класів» [15, с. 91]. Однією з причин такої ситуації можна вважати індивідуалізацію українців і відсутність класової солідарності. Так, страйки шахтарів не мали підтримки серед робітників близьких промислових підприємств, а протестні ініціативи працівників

освіти не мали відгуку серед найманих працівників інших сфер (наприклад, фінансової сфери чи охорони здоров'я) [15, с. 89].

У занепаді класів як продуцентів певних соціальних дій зацікавлені в першу чергу капіталісти. З цього приводу І. Валлерстайн відзначає, що визискувачам як світовому класу необхідно забезпечити відтворення світових трудових ресурсів на високому рівні, який відповідає рівню світового виробництва, і не допустити самоорганізації цієї світової робочої сили як класової сили, що може поставити під загрозу існування системи як такої [4, с. 127].

Здобуття Україною незалежності спричинило кардинальну трансформацію усіх сфер життя, у тому числі зумовило складання нової системи стратифікації. Академік В. Геєць визначає такі особливості зміни соціалістичного суспільства на капіталістичне в українському варіанті [11, с. 13]:

- домінування поглядів щодо абсолютизації можливостей ринків і водночас свободи підприємництва, яка зумовила появу прагнення до надмірного накопичення багатства та розкоші;
- держава характеризується функціонально слабкою організацією, де сходяться інтереси силової та економічної влади;
- просування до моделі економіки, в якій замість колишнього опосередкованого грошового впливу на процес обміну тепер основну роль відіграють фінансові інструменти та їхні похідні із значним ступенем нерівності доходів, котрий посилюється їхньою тіньовою складовою;
- домінування нелегітимного привласнення капіталу і додаткового продукту замість законного отримання прибутку та його капіталізації;
- переважання політичної доцільності над конституційною демократією, що призводить до політичного циклу в економічній політиці та до руйнування судової системи, не здатної захистити інтереси громадянина і власника;
- поширення у ділових стосунках вільного ринку, що формується, вседозволеності та привласнення замість етики ділових стосунків з одночасним виконанням бізнесом соціальних зобов'язань і підтримкою соціальних цінностей.

На сучасному етапі в публіцистичній літературі українську економіку називають олігархономією, для якої характерна низька продуктивність праці й капіталу, дуже висока енергомісткість, монополізм і недобросовісна конкуренція, зарегульованість, колосальна поляризація громадян за рівнями їхніх доходів і статків, слабе й упереджене правове регулювання, невиконання або вибіркоче виконання законів, система державного управління уражена кумівством і корупцією [16, с. 19]. Для сучасної України характерне подальше зрощування економічної та політичної еліти, яка в першу чергу прагне реалізувати свої вузько індивідуалістичні інтереси, а не інтереси народу. Кожен

четвертий із сотні найбагатших людей України є членом правлячої партії [16, с. 19]. Прихід до влади бачиться не як можливість виконання свого громадянського обов'язку, а як шлях до особистого збагачення. Подібні уявлення домінують як на рівні еліт, так і народних мас.

Означені тенденції важко назвати здобутками незалежної України. Скоріше вони нашоухують на думку про неефективність держави як системи, яка працює на благо лише вузького кола осіб (класичний олігархічний устрій).

Однією з вад українського суспільства є корупція, яка поширюється не тільки чиновниками, а й пересічними громадянами. Серед українців доволі розповсюдженим є розв'язання власних проблем не в рамках правового поля, а завдяки нелегітимним практикам. У 2011 р. за рівнем корупції (індекс Transparency International) Україна посідала 152 місце (для порівняння: у 2010 р. вона була на 134 місці) [17, с. 24]. Погіршення ситуації можна пов'язати з утвердженням так званого «мулькового капіталізму» (за І. Кононовим [18]), для якого характерна постійна взаємна конвертація влади і власності. Своє місце чиновник розглядає не стільки як можливість працювати на благо суспільства, скільки як джерело прибутку у вигляді ренти. В. Дементьєв таку модель економіки назвав рентною економікою перерозподільного типу, яка сформувалася на пострадянському просторі на основі незбалансованої системи влади [19, с. 320].

Дана ситуація не є характерною лише для України. Вона відтворюється і в інших країнах, де спостерігаються кардинальні соціальні зміни. І. Валлерстайн підкреслює, що в періоди економічного спаду збільшується відсоток «нуворишів» (ті, що недавно стали успішними) та ратсьє, спостерігається як збільшення числа банкрутств, так і зростання концентрації капіталу [4, с. 140]. Історія економіки незалежної України яскраво підтверджує цей факт.

Окреслені тенденції в українському суспільстві не сприяють зміні системи стратифікації та зменшенню рівня економічної нерівності. Скоріше, навпаки, вони кристалізують соціальну структуру і забезпечують її стале відтворення.

Одним із головних механізмів формування існуючої системи економічної нерівності в незалежній Україні стала приватизація. Коли розпався СРСР, постала проблема роздержавлення власності і передачі її народові. О. Рахманов виокремлює три основні етапи приватизації в Україні:

Перший етап (1992–1994) отримав назву малої приватизації, в рамках якої передбачалися передача трудовим колективам в оренду державного майна з правом його викупу або безпосередній викуп середніх і великих підприємств [11, с. 32]. Така модель приватизації відповідала поширеним серед населення уявленням, що державна власність повинна перейти до народу. Вона реалізовувала горезвісне гасло «Земля – селянам, фабрики – робітникам». Економісти та соціологи

активно обговорювали переваги так званих народних підприємств перед іншими формами власності. Підкреслювалося, що вони забезпечують трудовим колективам вирішальну роль у формуванні системи соціально-економічних відносин, поєднують в особі трудового колективу функції господаря, підприємця і виробника; сприяють подоланню відчуження народу від власності; створюють умови для оптимального поєднання планових і ринкових засад в управлінні економікою [20, с.92]. В Україні очікувані результати не виправдали себе. Підприємства фактично опинилися у руках керівництва, яке розпоряджалося ними на свій розсуд [11, с. 32], а трудові колективи не мали з цього ніякого зиску.

Другий етап (1995–1998) характеризувався масовою приватизацією з використанням приватизаційних сертифікатів для залучення пересічних громадян до придбання акцій великих і середніх підприємств [11, с. 33]. Проти такої моделі роздержавлення виступали економісти. Вони підкреслювали, що сертифікатна приватизація не створює умов для залучення інвестицій для розвитку виробництва, «розпорошує» власність, а це, в свою чергу, створює перешкоди для ефективного управління підприємствами [21, с. 138]. Проте, прагнучи реалізувати право кожного громадянина колишнього СРСР на частку державної власності, урядовці пішли на цей крок. В результаті, українці отримали сертифікати, які могли обміняти на акції державних підприємств. Більшість акціонерів були власниками лише номінально, бо їхня участь у сертифікаційному аукціоні здебільшого зводилася до отримання витягу з протоколу про його результати без оформлення права власності [11, с. 33]. У 90-х рр. поширеною була практика продажу сертифікатів. На міських ринках «ділки» купували не лише долари та рублі, а й сертифікати. Це створило умови для того, щоб державні підприємства були приватизовані за символічну ціну і опинилися у руках обмеженого кола осіб.

Третій етап (1999–2004) передбачав появу індивідуальної грошової приватизації, що забезпечило реалізацію потреби великого капіталу легалізувати право розпоряджатися вже захопленими активами [11, с. 33].

Український соціолог І. Рущенко, аналізуючи буремні 90-ті рр., відзначав, що чесний бізнес за умов виплати усіх податків не здатен був давати прибутки. Єдиним виходом було швидке збагачення та приватизація «загальнонародної» власності через кримінальні практики з широким неформальним залученням державних органів і зацікавлених чиновників [22, с. 199]

На сучасному етапі процес приватизації близький до завершення. На підприємствах недержавної форми власності виробляється понад 80 % промислової продукції [23]. Можна було б припустити, що перехід державної власності до приватних осіб забезпечить більш ефективне її використання, а відтак стане поштовхом до економічного зростання. Це в

свою чергу буде основою для підвищення рівня життя населення і, не виключено, зменшення економічної нерівності.

В. Дементьев відзначає, що сам по собі формальний акт приватизації ще не створює «автоматично» таку економічну організацію, яка здатна до більш ефективного використання активів [23]. Значний вплив на функціонування економіки чинить соціокультурна ситуація в країні. Система цінностей і норм, цілей і мотивів української ділової еліти здатна визначати напрямки розвитку країни.

В Україні факт неефективності використання активів свідчить про незбігання і суперечності економічних інтересів власника певних підприємств та інтересів суспільства [23]. Власник не зацікавлений у розвитку свого підприємства в довгостроковій перспективі. Його метою є максимальне збагачення на даний момент часу. Не випадково на сучасному етапі у державній власності залишаються найменш перспективні підприємства, а більш «привабливі» в економічному плані поступово переходять під контроль приватних осіб.

Таким чином, кінець ХХ ст. став часом поширення нелегітимних практик накопичення економічного капіталу. Людина за доволі короткий строк з бідняка могла перетворитися на заможну людину. Статки українських багатіїв здобувалися саме таким чином, а не завдяки звитяжній праці декількох поколінь сім'ї, що орієнтувалися на протестанську етику. Як результат, у масовій свідомості населення України закріпився стереотип про те, що весь великий капітал накопичено незаконними та аморальними шляхами [24, с. 169]. «Кримінальні варіанти» примноження статків вбачаються практично єдиним механізмом для збагачення.

Такий стереотип більш поширений серед представників низькозабезпечених категорій населення. Українці з середньодушовими доходами, в межах прожиткового мінімуму, наголошують на тому, що багаті люди стали такими нечесним шляхом. Вони підкреслюють, що збагатитися у нашій країні можна завдяки злодійським, бандитським практикам [13]. Слід відзначити, що представники даної категорії переважають у структурі населення, і, відповідно, саме вони визначають специфіку суспільної думки.

Отже, формування існуючої системи економічної нерівності в незалежній Україні здійснювалося під впливом факторів як економічного, так і соціокультурного характеру. Її конфігурація, з одного боку, зумовлювалася переходом до економічної системи нового типу (ринкової економіки), а з другого боку, специфічною системою цінностей, яка склалася в період кардинальної трансформації суспільних відносин. Час вимагав появи нового типу людини, здатної формувати й відтворювати напівлегальні та нелегальні практики, проповідувати нову систему цінностей і впроваджувати невідомі раніше моделі поведінки. Саме це визначає особливості економічної нерівності в сучасній Україні.

Список використаної літератури

- 1. Прохоров А.** Причины экономического неравенства / Александр Прохоров // Еженедельник 2000 – Неделя Украины. – 2007. – № 1–2 (349) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://2000.net.ua/2000/nedelja-ukrainy/12972>.
- 2. Бердсол Н.** Жизнь несправедлива: неравенство в глобальном мире / Ненси Бердсол [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://dialogs.org.ua/ru/cross/page262.html>.
- 3. Панин Г.** Миллиардеры разочаровались в капитализме / Георгий Панин // Российская газета. – 2012. – 27 января [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.rg.ru/2012/01/27/neravenstvo-site.html>.
- 4. Балибар Э.** Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Балибар Э., Валлерстайн И.; пер с фр. под. ред. О. Никифорова и П. Хицкого. – М., 2004.
- 5. Нобелевский лауреат** пугает революцией в США Нобелевский лауреат пугает революцией в США [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://obzor.mk.ua/main/662-nobelevskiy-laureat-pugaet-revolyuciyey-v-ssha-nobelevskiy-laureat-pugaet-revolyuciyey-v-ssha.html>.
- 6. Рудакова О.** Высокообеспеченные слои российского общества / О. Рудакова, Е. Харитоновна. – Режим доступа: www.top-personal.ru/issue.html?1506.
- 7. Інформаційне забезпечення державного та регіонального соціального управління:** Моногр. / О. Г. Осауленко, О. Ф. Новікова, І. С. Власенко та ін. / НАН України Інститут економіки промисловості; Держкомстат України. – Київ; Донецьк, 2004.
- 8. Лебідь Л. І.** Соціальна нерівність в оцінках учнівської молоді м. Луганська / Л. І. Лебідь // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – № 2(237). – Січень. – С. 27 – 35.
- 9. 200 самых богатых людей Украины 2011 года.** Рейтинг Фокуса. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://focus.ua/charts/174865/>.
- 10. Иващенко О.** Об анатомии экономического неравенства современной Украины: социологические опыты / Ольга Иващенко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – № 4. – С. 29 – 55.
- 11. Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні:** моногр. / За ред. О. М. Балакіревої. – К. : ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», 2011. – 591 с.
- 12. Оксамитна С.** Інституціональне середовище відтворення соціальної нерівності / С. Оксамитна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 4. – С. 4 – 28.
- 13. Лебідь Л. І.** Соціальна нерівність у сучасному українському суспільстві: особливості суб'єктивного сприйняття / Л. І. Лебідь // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. пр. – Х., 2011. – С. 284 – 288.
- 14. Симончук О.** Особливості сприйняття класового конфлікту представниками різних соціальних груп / О. Симончук // Українське суспільство 1992 – 2010. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К., 2010. – С. 182 – 192.
- 15. Симончук О.** Класова дія: тенденції формування соціальних класів в Україні / Олена Симончук // Соціологія: теорія,

методи, маркетинг. – 2011. – № 4. – С. 50 – 95. **16. Мельничук В.** Піраміда руїни. Олігархічно-люмпенівська модель економіки позбавляє Україну перспективи / В. Мельничук, Р. Павленко // Тиждень. – 2011. – № 35 (26 серпня – 1 вересня). – С. 19 – 22. **17. Григор'єв І.** Бої за правилами / Іван Григор'єв // Тиждень. – 2012. – № 3 (20 січня – 26 січня). – С. 22 – 25. **18. Кононов І. Ф.** Адаптаційні та адаптуючі стратегії поведінки міських жителів Луганщини за умов суспільної кризи (За результатами вивчення масової свідомості) / І. Ф. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 2. – С. 70 – 88. **19. Дементьев В. В.** Экономика как система власти: моногр. / В. В. Дементьев – Донецк: Друк-інфо, 2006. – 404 с. **20. Економічна соціологія: навч. посіб.** / За ред. В. М. Ворони, В. Є. Пилипенка. – К., 1997. – 273 с. **21. Матвеев С. О.** Економічна соціологія: Підручник / С. О. Матвеев, Л. І. Лясота. – Суми: Університетська книга, 2006. – 184 с. **22. Рущенко И.** Криминальная революция как социетальный фактор / Игорь Рущенко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 3. – С. 194 – 210. **23. Дементьев В. В.** Мотивация собственника и структуры экономической власти / В. В. Дементьев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.instud.org/user/Dementyev> Motivaciya sobstvennik. **24. Пилипенко В.** Людина в ринковому суспільстві: орієнтації, поведінка, культура / В. Пилипенко. – К., 2005. – 344 с.

Лебідь Л. І. Економічна нерівність в Україні: фактори відтворення та формування

У статті представлено стан економічної нерівності в сучасній Україні в контексті світових процесів. Підкреслюється наявність значної диференціації населення за рівнем доходів, на яку вказують не лише експерти, а й пересічні громадяни. Утвердження нової системи стратифікації в Україні зумовлено переходом до капіталістичного способу виробництва. Одним із механізмів її формування стала приватизація, яка дозволила певним групам населення взяти під контроль колишню народну власність. Важливим фактором відтворення економічної нерівності в Україні стало утвердження специфічної системи цінностей, яка зумовила поширення двох ключових типів людини – людини, здатної на впровадження напівлегальних і нелегальних практик, і людини, яка, за «радянськими традиціями», є носієм патерналістських установок.

Ключові слова: економічна нерівність, капіталізм, приватизація, класова дія, рентна економіка.

Лебедь Л. И. Экономическое неравенство в Украине: факторы воспроизводства и формирования

В статье описывается состояния экономического неравенства в современной Украине в контексте мировых процессов. Указывается

наличие значительной дифференциации населения по уровню доходов, о котором дискутируют не только эксперты, но и рядовые граждане. Утверждение новой системы стратификации в Украине обусловлено переходом к капиталистическому способу производства. Одним из механизмов ее формирования стала приватизация, которая позволила определенным группам населения взять под контроль бывшую народную собственность. Важным фактором воспроизводства экономического неравенства в Украине стало утверждение специфической системы ценностей, которая обусловила распространение двух ключевых типов человека – человека, способного на внедрение полулегальных и нелегальных практик, и человека, который, «по советским традициям», является носителем патерналистских установок.

Ключевые слова: экономическое неравенство, капитализм, приватизация, классовое действие, рентная экономика.

Lebed L. I. Economic inequality in Ukraine: factors for reproduction and formation.

The paper describes the state of economic inequality in Ukraine in the context of global processes. Here indicated the presence of a significant differentiation of population in the context of income, the issue which is discussed not only among experts, but also among ordinary citizens. Approval of a new system of stratification in Ukraine is due to the transition to the capitalist mode of production. Privatization became one of mechanisms for its formation which allowed certain groups to take control over the former people's property. An important factor in the reproduction of economic inequality in Ukraine was the approval of a particular value system that led to the spread of two key types of people - a man capable of the introduction of semi-legal and illegal practices, and a man who according to the "Soviet traditions" is the bearer of paternalistic attitudes.

Key words: economic inequality, capitalism, privatization, class action, rent or resources.

Стаття надійшла до редакції 08. 05. 2012 р.

Прийнято до друку 24. 05. 2012 р.

протоколом № 10.

Рецензент – к. філос. н, доцент

Тягнібедіна О. С.

УДК 316.334.52 (477)

Хобта С. В.

**КОРДОН УКРАЇНИ ЯК СОЦІОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА:
СУБ'ЄКТИ, ІНТЕРЕСИ, ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ**

Дослідження кордонів в останні роки все частіше стає об'єктом соціологічного аналізу [1, 2, 3, 4]. З'являються нові напрями досліджень, в фокусі яких – кордон: теоретична лімологія [5], історична лімологія, [6, с. 31], теорія прикордоння [7], прикордонологія [6, с. 35]. В останніх дослідженнях наголошується, що в сучасному суспільстві природа та функції кордонів змінюються. До традиційної «бар'єрної» функції додаються контактна, інтегративна, градієнтна [8]. Підкреслюється проникність, прозорість кордонів в сучасному суспільстві. В. Колосов підсумовує розвиток розуміння кордонів як такий, що «еволюціонує від єдиних рубіжних ліній – до множинності, від ліній – до зон, від фізичних кордонів – до культурних, від непроникних бар'єрів – до просторів взаємодії» [5, с. 10].

Актуальність дослідження кордону на пострадянському просторі пов'язана з руйнацією СРСР і виникненням на його території самостійних держав. Для України здобуття самостійності означало і зміну статусу її державного кордону. Східна та північна частини кордону з внутрішніх, адміністративних кордонів СРСР перетворилися на зовнішній кордон незалежної держави. Західний кордон завжди був зовнішнім, але тепер політичні відносини потрібно врегульовувати не тільки з окремими країнами, але і союзом європейських держав.

Предметом нашого розгляду є кордон як соціальний інститут. Ми ставимо за мету окреслити проблеми його інституціоналізації та виявити суб'єкти, інтереси яких визначають його функціонування.

Державний кордон виступає ключовим соціальним інститутом, який задає простір функціонування іншим соціальним інститутам суспільства. Він окреслює межі полів влади [1; 9]. «Влада, тобто підкорення об'єкта влади інтересам її володаря, має свою межу (кордони). Зовнішні кордони влади виявляються у обмеженості її диспозиції, яку суб'єкт влади може встановити для її об'єкта і виконанню якої може реально підкорити його» – пише В. Дементьєв [10, с. 151]. В межах певних кордонів держава реалізує монопольне право застосування сили. З огляду на це, кордон прямо пов'язаний з політичним центром. Недарма В. Каганський називає його «анти- і контр-центр» [4]. Саме завдяки центру та кордону системи розрізняють одна одну та взаємодіють. Згадаємо, що контур країни – її кордон, часто використовується як емблема, символ влади, елемент герба країн. З перетворенням країн колишнього СРСР в самостійні країни, мапи та контури історичний земель стали інструментом формуванні нової

ідентичності та предметом своєї «війни мап», коли різні мапи, які з'являлись у сусідніх країнах, по-різному відображали державну приналежність окремих територій [11, с. 83]. В геополітичних прогнозах державні кордони змінюються залежно від домінування певного політичного центру. Кілька років тому в італійському геополітичному журналі «Limes» було опубліковано прогноз розвитку Європи та Росії. За цим прогнозом Україна змінить свої кордони і розпадеться на три частини: Східна Україна і Крим увійдуть до складу РФ; Центральна Україна ввійде до складу нового «Російського союзу»; Західна Україна залишить нейтральний статус, Волинська область відійде до Білорусі [12]. Все це свідчить, що кордон – невід'ємний атрибут політично самостійної держави.

Перед тим, як говорити про кордон як соціальний інститут і його інституціоналізацію, розглянемо, що робить державний кордон соціальним інститутом. Одностайності та чіткості в розумінні соціальних інститутів в соціології, на жаль, немає. Дослідники даної проблеми пропонують різні підходи та визначення. Вирізняють біхевіористський, аксіологічно-нормативний, функціональний, організаційний та правовий підходи до визначення соціального інституту [підходи до соціальних інститутів див. 13, с. 44]. Вважаємо, що державний кордон як соціальний інститут функціонує передусім в організаційному та правовому сенсі. Найбільш вдало в розумінні інститутів ці аспекти поєднані у Я. Щепанського. За Я. Щепанським ознаками соціального інституту є наявність групи осіб, які виконують суспільні функції; організаційні форми комплексу функцій, що виконуються деякими членами групи від її імені; матеріальні установи і засоби діяльності для виконання суспільних безособових функцій; соціальні ролі, особливо важливі для групи [14, с. 96].

Інститут існує задля задоволення суспільних потреб та розвитку суспільного блага. І. Кононов визначає інститути як «нормативні і надгрупові способи регуляції діяльності людей у великих суспільствах, які забезпечуються існуванням організацій і мають на меті створення, відтворення і розвиток суспільного блага» [15]. Інститут державного кордону повинен гарантувати державну безпеку, захист економічних інтересів країни та організацію міждержавної міграції.

Інституціоналізація державного кордону мала внутрішні та зовнішні чинники. Внутрішні пов'язані з необхідністю ствердження та підтримання суверенітету, а зовнішні – з намаганнями України приєднатися до Європейського Союзу.

Після проголошення незалежності в грудні 1991 р. набув чинності Закон «Про державний кордон України». Державний кордон України законом визначається як «лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору» [16]. Більшість областей України – прикордонні. Країна межує з РФ, Білоруссю, Польщею, Румунією, Словаччиною,

Угорщиною. На даний час на державному кордоні функціонує 244 пункти пропуску з різними статусами: міжнародних, міждержавних та місцевих¹ [17]. Найбільше їх – з РФ (60) та Молдовою (54). З країнами Центральної Європи, за винятком Румунії, Україна має тільки міжнародні пункти пропуску (з Румунією є 9 місцевих пунктів пропусків).

Невдовзі після проголошення незалежності була проведена делімітація кордону, але остаточно питання щодо кордону з країнами СНД вирішені не були. Наприклад, договір про українсько-білоруський кордон було підписано 1997 р., але ратифіковано білоруською стороною тільки у 2010 р. Робота з демаркації кордону почалась буквально в останні роки. Угода про демаркацію українсько-російського кордону була підписана 17 травня 2010 р. Донедавна РФ мляво реагувала на намагання України оформити кордон. Активність України щодо демаркації ще десять років тому була пов'язана з надіями на вступ спочатку до НАТО, потім до ЄС. Відсутність демаркації завжди заважала переговорному процесу з ЄС, оскільки це стосується нелегальних міграційних потоків. Саме ЄС почав виділяти гроші на демаркацію українського кордону [18]. Від Заходу прикордонна служба України неодноразово отримувала кошти на модернізацію технічного обладнання та облаштування кордону [19]. На сьогодні на ділянці Чернігівського прикордонного загону проведено підготовчі роботи для демаркації на ділянці понад 30 км. Почався рух і на україно-білоруському кордоні [20]. З минулого року і зараз активно проводяться роботи з демаркації придністровського сегменту українсько-молдавського кордону [21]. Напевно, це викликано активізацією європейських устремлінь сусідів України, бо питання демаркації Україна, яка першою обрала курс на євроінтеграцію, ставила ще з 2003 р., але інші сторони його вирішення постійно відтягували [22].

Демаркацію, як і охорону державного кордону, покладено на Державну прикордонну службу (Держприкордонслужбу) України. Державний кордон охороняє на контрактній основі близько 40 тис. прикордонників [23]. ДПСУ забезпечує три режими: режим державного кордону, прикордонний режим і режим у пунктах пропуску через державний кордон України [23].

Охорону економічних інтересів на кордоні здійснює Державна митна служба. Вона контролює митний кордон країни, який «збігається з державним кордоном України, крім меж штучних островів, установок і споруд, створених у виключній (морській) економічній зоні України, на які поширюється виключна юрисдикція України. Межі території

¹ Пункти пропуску поділяються на міжнародні (для пропуску громадян та транспортних засобів усіх держав); міждержавні (для пропуску громадян України та громадян суміжних держав, а також транспортних засобів, що їм належать); місцеві (для спрощеного пропуску громадян України та громадян суміжних держав, які проживають в прикордонних областях (районах), а також транспортних засобів, що їм належать).

зазначених островів, установок і споруд становлять митний кордон України» [24].

Зупинимося на окремих проблемах, пов'язаних з функціонуванням цих режимів кордону.

Природно, що за умов незалежності України кордону почали приділяти значно більшу увагу. Так, якщо порівняти кількість законодавчих документів, в яких фігурує слово «кордон», у нормативній базі УРСР та незалежної України, то отримаємо таке: від 1956 р. до 1989 р. маємо 1–3 документи на рік. У 1991 р. таких документів вже 11, а з наступного року і до цього часу – не менше ніж 40. Зокрема у 2009 р. – 69, 2010 р. – 54, 2011 р. – 61, на 3 липня 2012 р. – вже 35 [25].

Показники перетину кордону особами та транспортом, показники міграції, обсяги експорту та імпорту свідчать, що відбувається постійне зростання навантаження на кордон. Близько 17,5 млн. українців щорічно виїжджають за кордон. Постійно зростає кількість іноземців, що відвідують Україну (рис. 1). На 2001 р. побували за кордоном 14,8 млн. громадян України і 9,2 млн. іноземців відвідало Україну. На 2011 р. кількість громадян України, які виїздили за кордон, становила близько 20 млн., а кількість іноземних громадян, які відвідали Україну – 21 млн. [26]. Привертає увагу те, що активність іноземців перевищує активність українців. Про загальмованість мобільності українців говорить і те, що середня відстань перевезень одного пасажера за окремими видами транспорту загального користування, якщо порівняти з 1985 р., зросла тільки для авіаційного транспорту [27, с. 251].

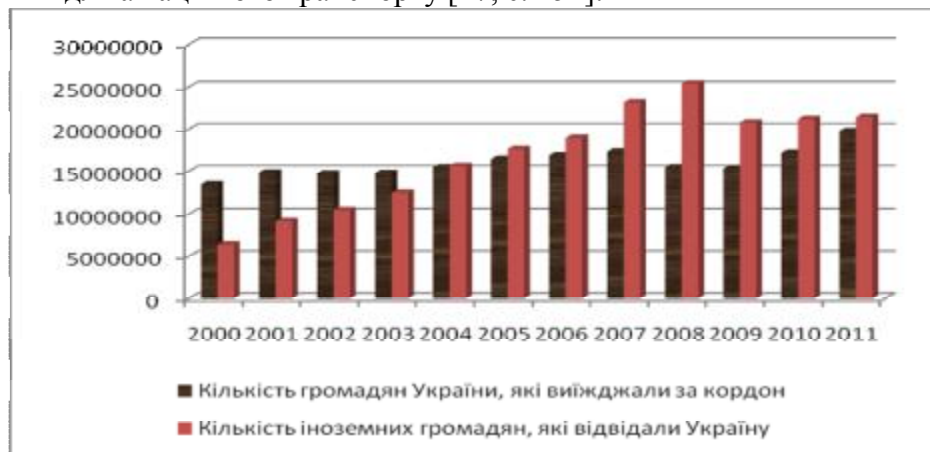

Рис. 1. Поток через кордон українських та іноземних громадян

В останні роки державний кордон щотижня перетинає понад 1 млн. осіб і 300 тис. транспортних засобів [28]. Суттєве зростання активності на кордоні у 2012 р. пов'язано з проведенням Євро-2012. Так, з 5 червня 2012 до 2 липня кордон перетнуло 8,3 мільйонів осіб та 2 мільйони транспортних засобів [29, с. 6]. Тільки протягом доби під час проведення матчів кордон перетинало понад 330 тис. осіб та 65 тис.

транспортних засобів [17]. Десять років тому 54 тис. осіб перетинало кордон протягом року (табл. 1) [27, с. 521].

Таблиця 1

Окремі показники службової діяльності Прикордонних військ*

	1996	1998	1999	2001
Пропущено громадян через державний кордон, тис.	65968	51067	46153	53821
в Україну	35769	28591	25485	27193
з України	30199	22476	20668	26628
Із загальної кількості пропущено іноземних громадян	29828	23215	19343	22912
в Україну	16192	13174	10994	11877
з України	13636	10041	8349	11035
Пропущено транспортних засобів, тис.	15534	12017	9249	9534

*Відповідні дані за інші роки відсутні

Важливим показником змін на кордоні є показник міграції. На початок 90-х рр. міждержавна міграція становила 357 тис. прибулих осіб та 307 тис. вибулих [30, с. 263]. На початок 2000-х рр. вже – 42 тис. прибулих та 76 тис. вибулих. Тобто, за десять років кількість прибулих осіб зменшилася у 8,5 разу, а вибуло у – 4 рази менше. При цьому відсоткове співвідношення напрямів міграції принципово не змінилося, але зросла кількість вибулих до країн далекого зарубіжжя.

Основним напрямом зовнішньої міграції були і залишаються країни СНД. Від початку 2000-х рр. на них припадає близько 80% від числа прибулих та 65% від числа вибулих осіб (табл. 2). Число вибулих осіб до країн далекого зарубіжжя завжди перевищувало число прибулих осіб. Наприклад, у 2002 р. – більше ніж у 4 рази (26740 чол. проти 6150) [31, с. 192]; в 2005 р. – у два рази (13131 проти 6135) [32, с. 182]. Останні роки спостерігається зменшення виїжджаючих осіб. На 2008 р. цифри майже однакові: 7632 проти 7730 [33, с. 183].

На 2008 р. сальдо міжнародної міграції нормалізувалось. Якщо, починаючи з 2002 р., від'ємне сальдо міждержавної міграції було характерне для 20 областей України (з 26 адміністративних одиниць, включно з Києвом та Севастополем), то на 2008 р. – для 5. Висока міграційна активність зберігається у прикордонних областях: Закарпатській, Луганській, Рівненській, Чернігівській [33, с. 181]. В цілому фіксується зростання активності на кордоні, яка виступає певним індикатором соціально-економічного клімату в країні.

Кордон є важливим джерелом прибутків держави. Доходи від податків на міжнародну торгівлю та зовнішні операції – значна частка держбюджету. Доходи від цих податків І. Калетніка, митниця забезпечує 40% усіх надходжень до бюджету. На 2010 р. щоденні надходження

порівняно з 2009 р. зросли на 100 млн. гривень і становили 350 млн. гривень [34, с. 1]. За 2010 р. митниця перерахувала до бюджету 70 млрд. гривень, збільшивши свій внесок на 17 млрд., якщо порівняти з 2009 р.

Таблиця 2

Напрямки міграції

	2002		2005		2008	
	% прибулих	% вибулих	% прибулих	% вибулих	% прибулих	% вибулих
Всі напрямки	N=760005	N=793796	N=763222	N=758639	N=710790	N=695869
в межах України	94	90	95	95	95	97
міждержавний	6	10	5	5	5	3
	100	100	100	100	100	100
країни СНД	85	65	84	62	79	66
країни далекого зарубіжжя	15	35	16	38	21	34
	100	100	100	100	100	100

Зв'язок з великими матеріальними ресурсами викликає значний інтерес до кордону не тільки з боку держави, але й інших економічних суб'єктів: по-перше, пов'язаних з системою влади в країні, а по-друге – з центром капіталістичної системи. Розглянемо ці аспекти докладніше. **По-перше.** З одного боку, кордон країни – під монопольним контролем держави. Вона має можливість максимально ефективно організувати потоки через кордон, результатом чого має стати досягнення максимального колективного блага у вигляді доходів до держбюджету. З іншого боку, ефективність цього інституту визначає ефективність мотивації його агентів [10, с. 268]. В свою чергу «мотивація державних агентів до створення колективних благ визначається системою влади, яка впливає на їхню поведінку та підкоряє її» [10, с. 268]. За таких умов результатом діяльності держави у справі кордону постають не тільки колективні блага, але й блага окремої соціальної групи. Як пише В. Дементьев: «державна може використовувати монопольну владу для того, щоб створювати рентні прибутки для малих груп, які мають особливі інтереси» [10, с. 289]. При цьому «вигоди від реалізації спеціального інтересу концентруються всередині групи, а витрати розподіляються серед усієї спільноти» [10, с. 289].

Система влади України характеризується тим, що, за словами І. Кононова, «фактично увесь державний механізм перетворився на систему місць, які дають можливість знімати ренти. Обіймання керівної посади стало тотожним тимчасовій приватизації суспільного місця для отримання відповідної ренти. Від міністра до працівника ДАІ всі включені в цю систему. Через це навіть 100-відсотково державні установи й організації працюють як приватні» [35]. Корумпований політичний клас європейські експерти називають найбільшою проблемою України за 20 років незалежності [36].

У цих умовах групу з «особливими інтересами» становлять передусім високопосадовці відповідних відомств і великі підприємці (що для України здебільшого тотожне). В результаті, за висновками експертів, митна та податкова політика, пов'язана з функціонуванням кордону, в країні не є ефективною і не працює на бюджет країни в повному обсязі. Причини пов'язані з недосконалістю законодавства та корупцією.

Наведемо кілька прикладів. Україна – держава з найбільшою довжиною транспортних шляхів в Європі і найвищим рейтингом транзитного потенціалу, але вона не отримує відповідної вигоди від транзитних перевезень. Зокрема, ставка єдиного збору у розрахунок на одиницю транспортного засобу на 2010 р. в Україні була найнижчою серед країн Східної Європи та СНД – 37 гривень (3,7 євро), тоді як у Польщі – 11,5 євро, Білорусі – 19,5, Чехії – 20. Тому з ввезення однієї тонни вантажу залізничним або автомобільним транспортом бюджет отримував 1,18 гривні, або 0,12 євро [37, с. 5].

Українська митниця вкрай бюрократична та корумпована. На 2010 р. критичні рівні цін визначалися для 17 тис. категорій товарів. Тому визначення тарифу товару було найбільш складною й корумпованою процедурою. Для порівняння в Грузії законодавчо визначено три ставки податків на імпорт і визначені товари кожної категорії [38, с. 4].

Голова ДМСУ – одна зі скандальних фігур серед очільників країни. Незважаючи на те, що його неодноразово розглядали як «претендента № 1» на відставку [39, с. 2], І. Калетнік залишається на своїй посаді, хоча озвучено багато заяв про неефективність митниці та непомірні побори. Зокрема, за підрахунками першого заступника міністра фінансів А. Мярковського, вжиті Державною митною службою протягом 2010 року організаційні заходи виявилися неефективними, внаслідок чого державний бюджет недоотримав 7,7 млрд. гривень [40].

Аналізуючи збільшення надходжень до бюджету від митних процедур, очільник головний акцент робить на «висвітленні» імпорту, в ньому вбачаючи основні проблеми минулих недонадходжень державі [34, с. 1]. На питання ж про проблеми з експортом, І. Калетнік назвав три групи проблем: експорт окремих виробів з металу (прутків), експортні поставки транзитних фірм, які намагаються перемішати через кордон

фактично повітря та експорт зернових. «На сьогодні я не бачу особливих проблем з експортом. Ситуація стабілізувалася» [34, с. 6]. Україна – вже давно експортно орієнтована держава з окремих видів продукції. Зокрема, 40% експорту становлять недорогочінні метали та вироби з них [35, с. 138]. Тому дещо дивує порядність підприємців-експортерів і непорядність підприємців-імпортерів, від яких, до речі, і йдуть звинувачення у бік митниці. Але якщо подивитися, хто в нашій країні експортер, то все стає зрозуміло. Підприємці постійно скаржаться на нелегальні платежі на кордоні. Наприклад, на Севастопольській митниці, за свідченнями підприємців, у 2011 р. митну вартість завищували у 8 разів: з 63 тис. до 450 тис. гривень. У тому ж році заступник голови Львівської митниці була затримана від час отримання хабара у розмірі 7 тис. доларів [39, с. 2].

За таких умов можливі два варіанти висновку: «або І. Калетник – поганий спеціаліст, або йому вигідно прикривати всі ці схеми» [38, с. 2]. Аналіз інституційних особливостей України більше свідчить на користь другого варіанту.

Кордон залишається територією кримінальної активності. Зокрема російські криміналісти свідчать, що кордон «став місцем активної кримінальної діяльності і організованих злочинних формувань з транскордонним характером» [41, с. 102]. А прикордонні регіони входять до групи, для якої характерні високі коефіцієнти злочинності іноземних громадян та осіб без громадянства. Передусім йдеться про східний кордон РФ, і про суміжну з Україною Белгородську область [41, с. 110]. Про зростання транскордонної злочинності говорять і українські фахівці [42].

За новим Кримінальним кодексом стаття про контрабанду декриміналізована. Директор Департаменту охорони державного кордону Павло Шишолін говорить, що «контрабанда (сигарет – Х. С.) має чітко організований характер. Елементами протиправних схем є: тютюнові фабрики, оптові склади, контрафактна та неврахована під час виробництва продукція, система перевезень, великі бази накопичення даного товару, яких лише нинішнього року в прикордонних районах виявили аж шість» [42]. Зараз відбулося перекриття більшості контрабандних потоків, але лишилися такі, що «санкціоновані» владними посадовцями. В цих умовах ініціативи, пов'язані з заохоченням боротьби з контрабандою, марні, наприклад, пропозиція перейняти досвід ЄС у боротьбі з контрабандою й виплачувати винагороду за інформацію про контрабанду (виплата інформаторам 25% від вартості нелегального вантажу). «Багато контрабандних потоків зараз перекриті, а ті, що залишились, «кришують» такі серйозні люди, що ніхто з митників не захоче зв'язуватися» – говорять українські підприємці-імпортери [43, с. 1]. Це стосується не тільки сигарет, але й інших товарів.

У прикордонні активно працюють «човники», «мурахи», «несуни». Це громадяни прикордоння, які заробляють на легальному (чи

напівлегальному) переміщенні дрібних партій товару через кордон. Вони є по обидва боки кордону. Хоча з української сторони їх суттєво більше. Кордон перетинається ними кілька разів на день. Це характерно для всіх ділянок українського кордону. На кожній ділянці формується специфічна спеціалізація та особливі практики перетину кордону з товарами [44, с. 3].

Таким чином, на кордоні намагаються заробити усі, хто до нього дотичний: мешканці прикордоння та службовці – від міністра до прикордонника. Типовими є розповіді мешканців прикордонних районів:

«Везут, начиная от пищевых продуктов, промышленных товаров и кончая бензином, соляркой и всем на свете, все-все <...> Я знаю многих людей у нас в Краснодаре, которые занимаются этим, которые нажили себе чуть ли ни целое состояние, что хватит этого состояния и им, и их детям, и даже внукам <...> Мелкие челноки, может, в сумках какую-то контрабанду тягают, есть такие, какие фурами тягают контрабанду, через таможенню провозят эти фуры и отстегивают им – и таможенникам, и ментам, и пограничникам. Ну, короче, круговая порука получается» (м., 39, ср. спец., строитель, Краснодар, Украина)¹.

«У моей знакомой муж на границе работает, так приносит то семечки, то семена лука – берут как плату за проезд с тех, кто это везёт» (ж., 57, ср. спец., пенсионер, Миллерово, Россия). [45, с. 414].

По-друге. Незалежна Україна стала частиною капіталістичної світ-системи. І. Валлерстайн цілком слушно звертає увагу на те, що в умовах капіталістичної світ-системи держави мають різний ступінь впливу на економічні потоки. Сильніші держави центру використовують свої переваги для обмеження свободи міждержавного переміщення праці і капіталу. «Зокрема, держави центру історично сприяли тому, що всюди і завжди гроші і товари циркулюють світом більш «вільно», ніж робоча сила. В результаті цього держави центру опиняються виграшною стороною у «нерівному обміні», який відбувається» [46, с. 145].

Відкритість сучасних кордонів, в тому числі й України, для товарів та капіталу, про яку написано чи не в кожній роботі з проблематики кордонів, цілком обумовлена розширенням капіталістичної світ-системи. Аналізуючи обіг капіталу, К. Маркс писав: «Капіталістичний спосіб виробництва зменшує транспортні витрати для окремих товарів як через розвиток засобів транспорту та зносин, так і через концентрацію, збільшення масштабу транспорту. Він збільшує ту частину суспільної праці, як живої, так і уречевленої, яка витрачається на транспортування товарів, – збільшує тому, що, по-перше, перетворює величезну кількість усіх продуктів у товари і, по-друге, замінює місцеві ринки віддаленими ринками» [47, с. 148].

Руйнація СРСР збіглася з розвитком політики неолібералізму на Заході. Його розвиток потребував вільного переміщення капіталу в

¹ Подано мовою оригіналу.

межах країн та між країнами. Усі можливі перешкоди для такого переміщення повинні були максимально обмежені (тарифи, податкові правила, планування та контроль екологічної ситуації тощо). Функція контролю руху ресурсів та капіталу віддавалася глобальному ринку. «Державам лише залишається разом шукати способи зменшення бар'єрів для переміщення капіталу через кордони і відкриття ринків (ресурсів і капіталу) для глобального обміну» [48]. Надзвичайно важливими стають міжнародні угоди, які гарантують свободу торгівлі, як наприклад, угоди ВТО. На думку Д. Харві, Маастрихтський договір 1991 р. не відбувся б без тиску Великобританії та інших країн, які раніше розпочали неоліберальні реформи [48].

Обравши європейський вектор зовнішньої політики як першочерговий, Україна ці процеси цілковито відчула на собі. З 2004 р. реалізується державна програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу [49]. В межах цього в останні роки були ратифіковані міжнародні угоди, які стосуються порядку митного контролю та перетину кордону з країнами ЄС.

На початку незалежності Україна була пов'язана зовнішньою торгівлею передусім з країнами СНД. Імпорт, і експорт з країн СНД значно перевищували імпорт і експорт з інших країн світу (експорт 58,6% проти 41,4%; імпорт 86,5% проти 13,5%). Якщо на 1991 р. частка торгівлі країн СНД між собою становила 60%, то за 1992–2007 р. вона скоротилася вчетверо. Протягом останніх років частка торгівлі країн Співтовариства між собою становила тільки третину їх загального обсягу [50, с. 93]. Наприкінці 90-х рр. ситуація кардинально змінюється. Експорт з країн СНД становив 21,8%, тоді як експорт з інших країн становив 71,9%, з яких 45,5% припадало на Європу. Щодо імпорту, то на 1999 р. 56,9% його припадало на країни СНД, а 43,1% – на інші країни (частка Європи – 69,5%). В 2011 р. товарообіг України з ЄС зріс на 36 відсотків і становив 44 мільярди доларів США» [51] (рис. 3).

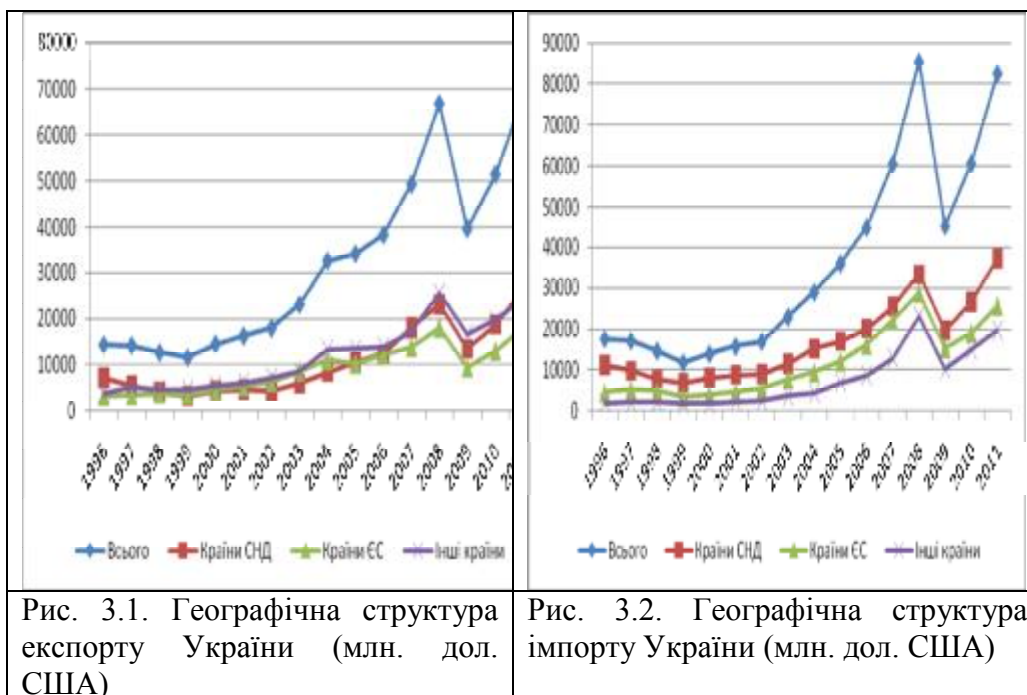

Рис. 3.1. Географічна структура експорту України (млн. дол. США)

Рис. 3.2. Географічна структура імпорту України (млн. дол. США)

До початку активної європейської інтеграції від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі з країнами ЄС не перевищувало двох тис. доларів США (до 1999 р.) чи було позитивним (1999–2004). З 2005 р. фіксується негативне сальдо і воно щороку збільшується не на користь України (на 2011 –7782,9 млн. дол. США) [26]. Аналіз структури зовнішньої торгівлі та порівняння її сальдо з країнами центру та периферії світової капіталістичної системи дає підстави І. Кононову зробити висновок, що це свідчить про сформований механізм отримання гео економічної ренти з України [35].

Все це відповідає логіці розвитку світового капіталізму. І. Валлерстайн пише: «Додана вартість нерідко (часто? майже завжди?) перетинає національні кордони, і якщо в цьому процесі задіяте державу, то її втручання завжди орієнтовано на збільшення частки буржуа держав центру. Такий нерівний обмін: механізм універсального процесу привласнення додаткової вартості. Одним з соціогеографічних наслідків цієї системи є нерівний розподіл буржуазії і пролетаріату за різними державами: відсоток буржуазії більш високий у державах центру, ніж у державах периферії <...> Тобто, «центр» та «периферія» – це тільки вислови, які позначають рішучий момент системи привласнення буржуазією додаткової вартості. Якщо простіше, то можна сказати, що капіталізм – це система, де додана вартість, яка виробляється пролетарем, привласнюється буржуа. Якщо цей пролетар перебуває в іншій, стосовно буржуа, країні, то одним з механізмів сприяння процесу привласнення є маніпуляція рухом потоків через кордони держав. В результаті з'являються моделі «нерівного розвитку», які і відображені в

поняттях «центру», «напівпериферії», і «периферії» [46, с. 146–147]. «Нерівний розвиток» стосується не тільки капіталу, але й трудової міграції [52].

Ця нерівність поширюється повною мірою і на Україну. Вона виявляється, наприклад, в політиці перетину кордонів. Ліссабонська угода 2007 р. чітко розрізняє зовнішні та внутрішні кордони ЄС: країни учасниці повинні максимально опікуватися контролем на зовнішньому кордоні (через створення інтегрованої системи управління) і забезпечити відсутність контролю під час перетину внутрішніх кордонів [53, с. 62]. Аналіз українсько-польського кордону Т. Возняком показав, що «ліквідація внутрішніх кордонів у ЄС йде паралельно зі зміцненням зовнішніх кордонів. Тут розбудовується потужна охоронна інфраструктура, вводиться більш жорсткий контроль, а також запроваджується більш жорсткий шенгенський візовий режим для третіх країн» [54]. Наприклад, луганчанам, щоб тільки подати документи на оформлення візи до Польщі, потрібно їхати у Харків чи Київ, або переплачувати фірмам-посередникам найближчого міста – Донецька. Тобто до вартості візи потрібно ще додати вартість переїзду (часто потрібно приїжджати декілька разів). Тому реальна вартість візи дуже велика. До того ж практики багаторічних віз ЄС майже не застосовує.

Інший сюжет – Угода про реадмісію – повернення нелегальних мігрантів до країни, з якої або через яку вони прибули до ЄС. Україна стоїть на шляху азійських та африканських мігрантів до ЄС. Представники цих територій становлять більшість біженців, яких реєструють в Україні. На початку XXI ст. фіксувався сплеск міграції в Україну. Тому ЄС постійно підштовхує країну до укріплення кордону, особливо південно-східного. Угода покладає на Україну тягар нелегальної міжнародної міграції до ЄС [55]. Пункт перебування нелегалів Україна має лише один – у Мукачевому. З ЄС угоду підписано, однак Україна не має такої угоди з Росією, звідки здебільшого і прибувають нелегальні мігранти. За оцінками експертів, приблизно 80% нелегальних мігрантів потрапляють в країни Євросоюзу саме через українсько-російський кордон [56]. Таким чином, усі витрати на їх утримання і депортацію лягли на плечі України. Через це країна опинилась у вкрай не вигідному становищі.

Сказане не означає, що європейська інтеграція не вигідна Україні. Як ми говорили, під впливом ЄС почалася адаптація законодавства стосовно кордонів до європейських стандартів, зокрема, гармонізація податкових структур більшості держав і запровадження в них єдиних принципів і механізмів сплати митних платежів та інших податків. Новий Митний кодекс розробляли на основі нового (модернізованого) Митного кодексу ЄС (2007 р.) з урахуванням правил Міжнародної конвенції про спрощення та гармонізацію митних процедур. Після Податкового кодексу, Митний кодекс – другий за важливістю документ для життєдіяльності бізнесу. Старий кодекс давав широкі можливості для

корупції, бо був настільки зарегульованим, що не давав можливості «в світлу» розмитнювати товари [57, с. 5].

До прийняття нового Митного кодексу постійно виникали проблеми через те, що в отриманні коштів існувала конкуренція між Митною службою та Податковою: митна служба повинна була взяти максимум зборів на кордоні, а податкова – всередині країни. 20 країн світу (серед яких близька географічно Грузія), мають єдиний фіскальний орган [58, с. 43]. Тому в Україні також розглядалась можливість об'єднання митної та податкової служб, як наприклад, у Великобританії, Австрії, Нідерландах, Іспанії. Інакше податковій складно відстежувати додану вартість на внутрішньому ринку. Новий кодекс повинен захистити інтереси бізнесу і зберегти надходження до бюджету через прозорість процедур розмитнювання, автоматизацію визначення митної вартості за ціною контракту та введення постаудиту, скорочення часу митного огляду [57, с.]. Наприклад, в Грузії давно замість шести методів визначення митної вартості, як було в Україні, існує один. Новий кодекс значно спрощує митні процедури і вважається досить лояльним до автотуристів. Планується введення електронної митниці. Так, за новими правилами, будь-які законно оформлені вантажі на кордоні не можна затримувати більше ніж на чотири години. Скоротилася і кількість документів на вантаж – з 28 до 14 одиниць. З 1 червня митниця не має права оцінювати вартість товарів – для цього запрошуватимуться фахівці з ліцензіями. Для іноземних автомобілістів термін перебування в Україні без спеціального дозволу зі своїм транспортом збільшено до одного року. Раніше такий дозвіл надавався строком до шести місяців. Поки що і експерти, і митники позитивно оцінюють новий кодекс [59]. Головне, щоб агенти його реалізації не поставили його на службу приватним інтересам.

Таким чином, за роки незалежності в Україні змінився статус державного кордону як соціального інституту. Зросла соціально-економічна значущість кордону, зокрема, внаслідок впливу на міграційну політику та зв'язок з митною й податковою структурами, які відповідають за наповнення державного бюджету. Зв'язок з великими матеріальними ресурсами зробив кордон ласим шматком для різного роду економічних суб'єктів. У результаті в функціонуванні кордону як соціального інституту виявляються суперечності, характерні і для інших інститутів України. Призначений для забезпечення колективних благ (безпеки та захисту економічних інтересів), цей інститут використовується у приватних цілях різними суб'єктами, дотичними до його функціонування. За висновками експертів, це спричиняє те, що митна й податкова політика в країні неефективна і не працює на бюджет країни в повному обсязі. Окрім внутрішніх суб'єктів, український кордон став сферою інтересів країн центру капіталістичної світ-системи. Це має для України як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, веде до зростання економічної нерівності з країнами ЄС, а з іншого, до

необхідності адаптувати політику кордонів до європейських стандартів, зробити її більш демократичною і прозорою.

Список використаної літератури

- 1. Кононов І.Ф.** Проблема границ и ее значение для социологии / И. Ф. Кононов // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць.* – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2004. – С. 45–49.
- 2. Шлегель К.** Европа – пограничная страна / Карл Шлегель // *Границы в меняющемся мире: глобальные тенденции и региональное измерение.* – Материалы для изучения. Зимняя школа CIRP – Великий Новгород: Центр интеграционных исследований и проектов. – 2006. – С. 24–26.
- 3. Безопасность и международное сотрудничество в поясе новых границ России.** Под ред. Л. Б. Вардомского и С. В. Голунова. – М. – Волгоград : НОФМО, 2002. – 572 с. – Режим доступа: <http://www.obraforum.ru/book/paragraph12.htm>.
- 4. Каганский В.** Граница как позиция и предмет понимания / В. Каганский. – Режим доступа: <http://www.inme.ru/previous/Kagansky/Gr-refl>.
- 5. Колосов В.** Теоретическая лимология / Владимир Колосов // *Границы в меняющемся мире: глобальные тенденции и региональное измерение.* – Материалы для изучения. Зимняя школа CIRP – Великий Новгород: Центр интеграционных исследований и проектов. – 2006. – С. 2–16.
- 6. Верменич Я.** Історична лімологія: проблеми концептуалізації / Ярослава Верменич // *Регіональна історія України. Зб. наук. статей.* Випуск 5. – С. 29–48.
- 7. Бреский О.** От транзитологии к теории Пограничья. Очерки деконструкции концепта «Восточная Европа» / Олег Бреский, Ольга Бреская – Вильнюс: ЕГУ, 2008. – 336 с.
- 8. Поздняк В.** Европа регионов, Европейская политика соседства и Беларусь: в поисках «дорожной карты» / Поздняк Вячеслав. // *Wider Europe.* – Режим доступа: <http://review.w-europe.org/9/1.html>.
- 9. Королев С.** Края пространства / Сергей Королев // *Границы в меняющемся мире: глобальные тенденции и региональное измерение.* – Материалы для изучения. Зимняя школа CIRP – Великий Новгород: Центр интеграционных исследований и проектов. – 2006. – С. 142–140.
- 10. Дементьев В. В.** Экономика как система власти. – Донецк: Друк-Инфо, 2006. – 404 с.
- 11. Андросчук А.** Карты и границы: образы пространства и территориальные споры в пограничье (Беларусь, Молдова и Украина в постсоветский период) / Александр Андросчук // *Перекрестки.* – 2010. – № 3–4. – С. 71 – 97.
- 12. Как кризис изменит карту мира?** // <http://alternathistory.org.ua/kak-krizis-izmenit-kartu-mira>.
- 13. Матусевич В.** Социальный институт: функция, генезис, структура / Владимир Матусевич // *Социология: теория, методы, маркетинг.* – 2004. – № 4. – С. 43 – 56.
- 14. Щепаньский Я.** Элементарные понятия социологии / Пер. с польск. М. М. Гуренко. – М. : Прогресс, 1969. – 240 с.
- 15. Кононов І.Ф.** Теоретична соціологія. / І. Ф. Кононов. – Луганськ, 2012. – [Рукопис].
- 16. Про державний кордон України** [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://zakon.nau.ua/doc/?code=1777-12>.

- 17. Офіційний** сайт Державної прикордонної служби України // http://pvu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=115864&cat_id=46452.
- 18. Евросоюз** выделит Украине 8 млн. долларов для укрепления границ с Россией и Белоруссией // Таможенная параллель. – 2003. – № 41. – С. 7.
- 19. Пясецький К.** Міжнародна технічна допомога / Костянтин Пясецький // Прикордонник України – 2012. – № 17–18. – Режим доступу: http://pvu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=115864&cat_id=46452.
- 20. Украина** укрепляет границу с Россией и Беларусью // <http://www.charter97.org/rus/news/2003/10/08/ukraina>.
- 21. Украина** и Молдова проводят демаркацию границы http://ukrrudprom.ua/news/Ukraine_i_Moldova_provodyat_demarkatsiyu_granitsi.html.
- 22. Хобта С. В.** Украинско-российская граница: демаркация и перспективы ее восприятия населением приграничных территорий / С.В. Хобта // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2010. – Червень. – № 12 (199). – Соціологічні науки. – Т. 2. – Ч. I. – С. 125–137.
- 23. Про Державну** прикордонну службу України [Електронний ресурс] – Режим доступу: // <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/661-15>.
- 24. Митний кодекс** України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4495a-17>.
- 25. Вся база** «Законодавство України» (станом на 3 липня 2012 р.) – 178401 документ. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main/1341297643192302/page>.
- 26. Держстат** України, 1998–2012 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/zd/zd_rik/zd_u/g_s_u.html.
- 27.** Статистичний щорічник України за 2001 рік. Державний комітет статистики України. За ред. Осауленка О.Г. – К. : Техніка, 2002. – 644 с.
- 28.** Прикордонник України – 2012. – № 16; Прикордонник України – 2011. – № 1. – Режим доступу: http://pvu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=115864&cat_id=46452.
- 29. Євро 2012** – в оцінках, фактах и коментаріях // День. – № 112. – С. 6.
- 30. Народне** господарство України у 1993 році: Стат.щорічник / Міністерство статистики України: Відповідальний за випуск В. В. Самченко. – К. : Техніка, 1994. – 494 с.
- 31. Україна** у цифрах. 2002. Статистичний довідник. – К. : Видавництво «Консультант», 2003. – 248 с.
- 32. Україна** у цифрах. 2005. Статистичний довідник. – К. : Видавництво «Консультант», 2006. – 248 с.
- 33. Україна** у цифрах. 2008. Статистичний збірник. – К. : Державне підприємство «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – 260 с.
- 34. Билоусова Н.** Границу «втискивають» в рамки / Наталья Билоусова // День. – 2010. – № 199. – С. 1; 6.
- 35. Кононов І. Ф.** Україна: шлях на периферію світової капіталістичної системи (соціологічний аналіз) / І. Ф. Кононов. – Луганськ, 2012. – В цьому числі журналу.
- 36. 20 лет** независимости: достижения и просчеты // День. – 2011. – № 152. – С. 3.
- 37. Савицкий А.** Транзитный коридор или проходной двор? / Алексей Савицкий // День. – 2010. – № 205. – С. 5.
- 38. Бутусов Ю.** Реформа таможи в Грузии и в

- Украине: пять отличий / Юрий Бутусов // Зеркало недели. – 2010. – № 27 – С. 4. **39. Яхно А.** Таможня «добро» дает. И берет? / Алена Яхно // День. – 2011. – №36. – С. 2. **40. Митниця:** парадний вхід і чорний вихід // <http://com-ua.com/%d0%bc%d0%b8%d1%82%d0%bd%d0%b8%d1%86%d1%8f>.
- 41. Долгова А. И.** Криминальная ситуация на границе, в приграничных регионах, организованная преступность и закон / Долгова А. И. // Прокурорская и следственная практика. – 2006. – №1–2. – С. 102–122.
- 42. Павло Шишолін:** «Тримаємось у векторі стабільного розвитку» // Прикордонник України. – 2012. – № 17–18. – Режим доступу: http://www.pvu.gov.ua/upload/file/p_ukr_16_2012_tv.pdf.
- 43. Непряхина Н.** Таможня измерит скорость стука. За информацию о контрабанде предложили выплачивать вознаграждение / Наталья Непряхина // Деловые новости. – 2010 – № 189. – С. 1. **44. Первое** впечатление о стране формируется на границе // Голос Украины. – 2009. – №97 (4597). – С. 3. **45. Хобта С. В.** Восточный участок украинско-российской границы: особенности восприятия границы и перспектива демаркации / С. В. Хобта // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. – Випуск 16. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2010. – С. 412–416. **46. Балибар Э.** Раса. Нация. Класс. Двусмысленные идентичности / Этьен Балибар, Иммануил Валлерстайн. – М. : Логос, 2004. – 288 с. **47. Маркс К.** Капитал. Критика политической экономии. Т.2. Кн.2: Процесс обращения капитала. Пер. И. И. Степановой-Скворцовой. М. : Государственное издательство политической литературы, 1951 – 530 с. **48. Харви Д.** Краткая история неолиберализма. Актуальное прочтение / Дэвид Харви / Перевод с англ. Н. С. Брагиной. – М. : Поколение, 2007. – 288 с. **49. Загальнодержавна** програма адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1629-15>. **50. Купчишин А.** ЕС без Украины – незавершенная конструкция / Александр Купчишин // День. – 2011 – № 152. – С.1; 3. **51. Годин Ю.** Россия и СНГ: геополитические вызовы / Ю. Годин // МЭиМО. – 2009. – № 4. – С. 90–94. **52. Ігор Калетнік:** «Минулого року товарообіг України з ЄС зріс на 36 відсотків і склав 44 мільярди доларів США» – Режим доступу: http://www.customs.gov.ua/dmsu/control/uk/publish/article?art_id=3301327&cat_id=296951. **53. Grugel J.** Global governance, economic migration and the difficulties of social activism / Jean Grugel, Nicola Piper // International Sociology. – 2011. – № 26. – P. 435–454. **54. Treaty** of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007 // Official Journal of the European Union – 2007. – Volume 50. – Режим доступу: http://bookshop.europa.eu/is-bin/INTERSHOP.enfinity/WFS/EU-Bookshop-Site/en_GB/-/EUR/ViewPublication-Start?PublicationKey=FXAC07306.
- 55. Возняк Т.** Кордони, що закриваються / Тарас Возняк // Ї. – 2007. –

Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n50texts/voznjak3.htm>.

56. Завгородня І. Чужі / Інна Завгородня // Надія. – 2010. – № 1–2. – С. 26–29. **57. Почему Россия** не оформляет границу с Украиной – Режим доступу: <http://www.delfi.ua/archive/print.php?id=630606>.

58. Билоусова Н. Границе – европейские правила / Наталья Билоусова // День. – 2011. – № 92. – С. 1; 5. **59. Хомутенко В.** Організаційні моделі митно-податкового адміністрування в зарубіжних країнах / Віра Хомутенко, Олена Запорожець // Економіст. – 2012. – № 4 – С. 42–45.

60. Нова редакція Митного кодексу України в дії. З 00 годин 1 червня митники працюють за новими правилами та стандартами. – Режим доступу:

http://www.customs.gov.ua/dmsu/control/uk/publish/article;jsessionid=897C384FE3FC098D6ABDE890EEF2A87D?art_id=3363530&cat_id=295923.

Хобта С. В. Кордон України як соціологічна проблема: суб'єкти, інтереси, інституціоналізація

У статті розглядається державний кордон України як соціальний інститут, окреслено проблеми його інституціоналізації та проаналізовано суб'єкти, інтереси яких впливають на його функціонування. Показано, що зі здобуттям самостійності України зросла соціально-економічна значущість кордону. В функціонуванні кордону як соціального інституту проявляються суперечності, характерні і для інших інститутів країни. Призначений для забезпечення колективних благ, цей інститут використовується у приватних цілях різними суб'єктами, дотичними до його функціонування. Окрім цього, інституціоналізація державного кордону відбувається під впливом євроінтеграційних устремлень України.

Ключові слова: державний кордон, соціальний інститут, митниця, євроінтеграція.

Хобта С. В. Граница Украины как социологическая проблема: субъекты, интересы, институционализация

В статье рассматривается государственная граница Украины как социальный институт, очерчены проблемы ее институционализации, проанализированы субъекты, интересы которых влияют на ее функционирование. Показано, что с обретением независимости Украины институт государственной границы приобрел новые институциональные характеристики, повысил свою социально-экономическую значимость. В функционировании границы как социального института проявляются противоречия, характерные и для других институтов страны. Предназначенный для обеспечения коллективных благ, этот институт используется в частных целях различными субъектами, причастными к его функционированию. Кроме этого, институционализация государственной границы происходит под влиянием евроинтеграционных устремлений Украины.

Ключевые слова: государственная граница, социальный институт, таможня, евроинтеграция.

Khobta S. V. Ukraine's state border as sociological problem: actors, interests, institutionalization

The article considers Ukraine's state border as a social institution, here highlighted problems of its institutionalization and analyzed actors that influence border's functioning. It is shown that upon obtaining independence of Ukraine, institute of the state border gained new institutional characteristics and advanced its socio-economic importance. Contradiction typical to other institutions of Ukraine appears in the functioning of the border as a social institution. This institute which is designed to achieve collective goods (safety and protection of the economic interests), is used for private purposes by the different actors involved in its functioning. Besides this, the institutionalization of the state border is taking place under the influence of Ukraine's efforts to join the European Union.

Key words: state border, a social institution, customs, EU integration.

Стаття надійшла до редакції 27. 04. 2012 р.

Прийнято до друку 24. 05. 2012 р.

протоколом № 10.

Рецензент – д. соц. н, професор

Кононов І. Ф.

УДК 316.334.2/3:339.13](476) „199/200”

Адуло Т. И.

**ФОРМИРОВАНИЕ РЫНОЧНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ
ОТНОШЕНИЙ И ПРОБЛЕМЫ ПОЛИТИЧЕСКОГО СОГЛАСИЯ
В БЕЛАРУСИ НА РУБЕЖЕ XX – XXI ВЕКОВ**

Загадочна и непредсказуема человеческая история. Пред нашим взором она предстаёт в своих уникальных, неповторимых, неожиданных и, на первый взгляд, необъяснимых поворотах, хотя её поступь неумолима и подчинена своим неотвратимым законам. Подлинные причины волн всплеска и падения социальной активности до сих пор остаются загадкой, хотя на их выяснение немало усилий затрачено философами и социологами. Подобного рода целенаправленная социальная активность вспыхнула на огромном евроазиатском пространстве в 1980-е годы. Народы восточноевропейских государств, а, вслед за ними, и граждане СССР, захотели свободы. И не просто свободы, а свободы абсолютной. Сейчас, по прошествии значительного времени с момента начала тех эпохальных событий, можно более

основательно подойти к выяснению их причин и их последствий. Для подобного рода анализа к настоящему времени сформирована внушительная эмпирическая база, да и сами последствия той эпохи видны без всякого микроскопа.

Прежде всего, важно уяснить, была ли историческая необходимость в столь масштабных социальных преобразованиях? Ответ, наш взгляд, очевиден. Не только СССР, но и мир в целом в 80-е годы прошлого века нуждался в преобразованиях. Но в преобразованиях осмысленных, взвешенных, постепенных и, главное, гуманных, осуществляемых на паритетных началах как Востоком, так и Западом на благо человека. Почему мир не мог существовать и дальше так, как он существовал до той поры? Проблема видится вот в чем. В международном плане главное противоречие той исторической эпохи – противоречие между двумя противоположными социальными системами достигло своего предела. Оно неотвратимо вело мир к дальнейшему обострению других противоречий, а, следовательно, к социальному взрыву, вернее, к катастрофе. Третья мировая война, которую до сих пор предрекают аналитики, началась в виде «холодной войны» еще в далёком 1947, а, возможно, даже в 1945 году – с момента атомной бомбардировки авиацией США японских городов Хиросимы и Нагасаки. Идеологическое, экономическое, военно-политическое, культурно-духовное противостояние двух полярных систем, цивилизаций, возглавляемых двумя сверхдержавами – США и СССР, не могло длиться бесконечно. Поскольку в условиях паритета оборонных потенциалов военный способ разрешения глубинного противоречия между двумя системами был невозможен, то складывалась ситуация, когда какая-то из систем должна была осознанно пойти на уступки своему оппоненту. Или же обе противоположности должны были, взаимно уступая, друг другу, прийти к компромиссу. Это следовало сделать, чтобы остановить объективное и с каждым часом всё более нарастающее противостояние государств и цивилизаций, ежедневно и ежечасно отвлекавшее их материальные и интеллектуальные ресурсы от созидательного труда в гуманных целях и выбрасывающее на ветер миллиарды долларов и рублей на разработку средств уничтожения противника. История распорядилась так, что именно СССР, безоговорочно принял условия США. Точнее, этот выбор сделала не безликая мировая история, а политическое руководство СССР в лице Политбюро ЦК КПСС, и именно оно несет ответственность за исторический развал великой страны и страшные последствия этого развала для миллионов людей. Здесь мы не касаемся конкретных персоналий.

Политическое руководство СССР, возможно, в силу своей близорукости, поверило в искренность партнеров по переговорам – Р. Рейгана, Г. Коля, М. Тэтчер и других руководителей западных государств, поверило в возможность построения нового – большого, гостеприимного «общеевропейского дома», совместное проживание в

котором станет комфортным и уютным. Возможно, отдельные руководители СССР свои прямые обязанности, хлопотные дела великого государства и судьбу его граждан предпочли передоверить своим новым западным «коллегам», «партнерам», «друзьям» – к такому выводу склоняются отдельные исследователи. Во всяком случае, выстраиваемый совместными усилиями политиков ведущих мировых держав дом не представлялся ни им самим, ни, тем более, гражданам СССР, советской коммуналкой 1930-х годов. Но, как оказалось вскоре, в теоретическом плане этот дом был не осмысленным, не обретшим четких контуров: для миллионов честных людей он оказался во много раз хуже коммуналки. В своё время конфигурацию общего мирового дома представил Дж. Гэлбрейт в виде теории «единого индустриального общества». Концепция американского экономиста предлагала мировому сообществу «паритетные» условия: она предполагала взять лучшие стороны от социалистической и капиталистической систем и создать что-то принципиально новое. Безусловно, это была утопия, но утопия гуманная.

Строительство нового дома – дело непростое, требующее хлопот и финансовых затрат. Поэтому вскоре отказались от этой трудоёмкой затеи – советское руководство предпочло «войти» в уже построенный Западом дом, т. е. решило жить по законам капиталистического мира. Но в чужой дом не вселяются со своим уставом. Политические «друзья» и западный мир лишь внешне выглядели приветливыми и сговорчивыми. На деле по отношению к своему историческому конкуренту, пошедшему на все возможные и даже невозможные уступки, они не проявили ни жалости, ни снисходительности. Мощнейший корабль в одночасье, волевым путём стали разворачивать на 180 градусов – от общенародной к частной собственности, от коллективизма к индивидуализму, от планового хозяйства к рыночному саморегулированию, от формационной теории К. Маркса к цивилизационным моделям общественного развития. В максимально сжатые сроки, отведённые Западом для преобразования страны, предстояло сделать многое. Самые резвые стратеги отвели на обустройство нового дома, вернее, на вхождение в европейский дом, всего «500 дней». И сразу же под диктовку зарубежных консультантов принялись за масштабную работу – расчистку, вернее, разрушение до основания старого здания.

Для идеологической переориентации общественного сознания, его обработки в соответствующем направлении был задействован идеологический аппарат КПСС – единственной политической партии государства. Тираж только одной газеты «Аргументы и факты» составлял 33,5 млн. экземпляров. Её главный редактор В. Старков в своём интервью 5 марта 1990 года отмечал: «Тираж «Аргументов и фактов» таков, что по влиянию он сравним сейчас только с телевидением. И то – на экране мелькают таблицы, где в цифрах показан уровень жизни СССР; кто-то это увидел, кто-то нет. Люди берут в руки «АиФ» и читают, что по одному показателю мы на 47-м месте в мире, по

другому – на 59-м. И это уже документ» [1, с. 431]. А ещё были газета «Известия», журнал «Огонек». О том, как конкретно разрушалась идеология и обеспечивающие её функционирование институты, изданы горы литературы не только в России, но и на Западе. Надо отметить и то, что демонтаж политической власти, идеологии и страны реализовывался по конкретному плану с использованием новейших политических технологий, о чём тоже много сказано на основе документальных источников.

Главной идеологической доктриной, т. е. теоретическим оружием формирующегося нового социального класса – класса капиталистов, – стала либеральная идеология [2]. Именно она возвращала бунтарей, отчаянных борцов, готовых не только митинговать, но и штурмовать правительственные учреждения. Всё это вело общество к социальному разложению. Наряду с идеологией либерализма в тот исторический период была задействована и идеология национализма. Разжигание межнациональной розни и доведение ее до межнациональных конфликтов практиковалось не только на Кавказе, но и в других регионах страны. Разрушались сложившиеся на протяжении веков нравственные устои и традиции, взамен приходили антисоциальные инстинкты и образцы поведения. Идеология свободы, оппозиции по отношению к существующим институтам власти постепенно обретала прочную почву. Её субъектом стали интеллигенция и молодежь, для которой лозунг безграничной свободы особенно привлекателен, поскольку освобождает ее от внутреннего и внешнего цензоров, требующих соблюдения принятых сообществом социальных норм и принципов, в том числе моральных. Помимо этого, как отмечал в своё время известный французский психолог, социолог и историк Гюстав Лебон, и с ним можно согласиться, «для молодёжи, всегда жаждущей независимости, полная оппозиция принятым идеям представляет собою доступную для неё форму проявлять свою оригинальность» [3, с. 108–109]. С конца 1980-х годов всё огромное пространство СССР стало ареной митинговых страстей и массовых выступлений – ареной серьезнейших баталий. Идеология свободы при этом выступала не в чисто классическом виде: она была модифицирована применительно к советской стране, и в первую очередь сориентирована на решительное отрицание всего того, что было создано за годы советской власти, – науки, искусства, литературы и даже победы над фашистской Германией. Всё это было представлено продуктом «тоталитаризма», а потому не пригодным для будущих гуманных государств, выстраиваемых на постсоветском пространстве на основе принципов и ценностей «цивилизованного» Запада. И, кроме того, идеология свободы была дополнена идеями анархизма, экстремизма и других политических движений радикального толка. Следовательно, идеология свободы выступала в качестве коренной лошади в упряжке «перестройки», в качестве же пристяжных фигурировали национализм и анархизм.

Что в результате получилось? Реализованный курс «перестройки» стал итогом многолетней борьбы двух противоположных социальных систем и зафиксировал факт поражения одной из них – советской модели социализма. «Перестройка» разрушила старое здание, но не создала позитивного нового ни в экономике, ни в культуре, ни в управлении. Как отмечал А. А. Зиновьев, «Вместо разрушенной коммунистической политической системы возникла не демократическая форма власти западного образца, а лишь ее карикатурная имитация» [4, с. 523].

Юридически в 1991 году Республика Беларусь стала самостоятельным, суверенным государством, субъектом международного права. В ближайшие годы предстояло обрести фактическую самостоятельность, занять свое место в мировом сообществе. Решение этой задачи было не столь простым, как это казалось многим политикам той эпохи. Наследие, доставшееся Беларуси от СССР в 1991 году, оказалось не то, чтобы скромным, оно было удручающим: экономика, политическая и духовная сферы оказались полностью разбалансированными. Предстояло искать пути спасения нации. Главная задача состояла в том, чтобы обуздать стихию, активизировать граждан на созидательную работу. Нужен был эффективный инструмент для консолидации нации. Таким инструментом способна была стать устойчивая, здоровая экономика. Но суть проблемы состояла в том, что прежняя экономика уже не работала, а новая экономика не только не была сформирована, но и не определена по существу, т. е. теоретически – ее лишь проектировали.

Вполне закономерно, как и в других странах, образовавшихся в результате распада СССР, так и в Беларуси экономика в 1990-е годы всё более деградировала. Приведу лишь некоторые цифры. Основные макроэкономические показатели Республики Беларусь в 1995 г. по отношению к 1991 г. (не самому благополучному) составили (в процентах): ВВП – 65,3, продукция промышленности – 61,4, продукция сельского хозяйства – 73,6, реальные денежные доходы населения – 62,2, инвестиции в основной капитал – 38,5, индекс роста потребительских цен – 43,9 тыс. раз [5, с. 410]. В дальнейшем темпы падения промышленного и сельскохозяйственного производства хотя и замедлились, но всё-таки продолжались. Например, в 1998 г. по сравнению с 1990 г. производство основных видов промышленной продукции снизилось: грузовых автомобилей – в 3,4 раза, тракторов – в 3,7 раза, электродвигателей – в 3,6 раза, химических волокон – в 2,3 раза, металлорежущих станков – в 2,9 раза, кормоуборочных комбайнов – в 20,2 раза, подшипников – в 4,5 раза, лифтов – в 5,0 раз, промышленных швейных машин – в 11,0 раз [6, с. 106–108].

Одна из ключевых проблем белорусского общества 1990-х годов – проблема адаптации к радикально изменившейся среде, в первую очередь к новым политическим и экономическим отношениям, выстраивающимся тем же командно-административным путём сверху.

Например, в ту эпоху предложили в качестве основного и едва ли не единственного инструмента преобразования экономики в рыночном направлении т. н. «шоковую терапию». Результаты «шоковой терапии» оказались плачевными [7, с. 73–78]. И дело не только в масштабном падении производства, резкой поляризации общества, о чём постоянно напоминали аналитики, но и в дискредитации рынка, пессимизме как доминанте общественной атмосферы. Граждане всё более и более разуверялись в правильности избранного и навязываемого «верхами» курса. Уже в начале 1990-х годов такой позиции придерживались отдельные политики, ученые, деятели культуры и искусства. В Беларуси отношение граждан к реформированию национальной экономики в рыночном направлении также проявлялось неоднозначно: рыночный курс то поддерживали, то резко осуждали, то вновь поддерживали. Такая же картина наблюдалась и у наших соседей.

Общество с рыночной экономикой традиционно называют капитализмом. В XX в. термин «капитализм» потерял былую привлекательность. Да и сам капитализм в результате экономических кризисов, особенно Великого экономического кризиса конца 20-х – начала 30-х годов XX века, а также активной борьбы наёмных работников за свои права заметно изменился, в некоторых странах, например, в Швеции, Германии приобрел человеческое лицо. Поэтому применительно к современному западному обществу чаще используют термины «открытое общество», «постиндустриальное общество» и др. Известный же финансист Дж. Сорос его по-прежнему определяет как «глобальную капиталистическую систему» [8, с. 6–7].

В целом, в стратегическом плане Беларусь, как и наши соседи, вступила на проторенный Европой и Америкой путь, что нашло отражение в конституции государства. И все-таки, несмотря на неподвластную человеческой воле поступь истории, каждая отдельная составляющая социума – этнос, нация, государство – уникальны и неповторимы. Вот и Беларусь в середине 1990-х годов была по-своему уникальна. Но её уникальность состояла отнюдь не в попытке изобретения того, чего мир еще не знал, не в попытке повернуть ход истории вспять, а в *конкретном способе* достижения чётко поставленной на ближайшую и отдаленную перспективу цели – построения суверенного (в подлинном смысле этого слова), т. е. экономически и политически самодостаточного, высокоразвитого в научно-техническом и культурном плане государства, обеспечивающего достойную жизнь и необходимую защиту своим гражданам.

В чём своеобразие тактики достижения поставленной столь масштабной цели? Формирование рынка – длительный и непростой процесс. На рыночном пути, особенно на самом первом этапе, предполагающем накопление и концентрацию капитала, в том числе частного, общество подстерегают различные опасности, способные вызвать хаос, смуту, серьезные потрясения, откат назад. Опасность

первых шагов рыночных преобразований у нас была значительно сильнее по сравнению с Западом. И вот почему. Запад формировал рынок на протяжении нескольких веков – медленно, постепенно, никуда не сворачивая, т. е. как шел раньше, так идёт и сейчас в том же направлении, вырабатывая при этом, безусловно, новые и совершенствуя уже сложившиеся соответствующие институты и механизмы регулирования социальных отношений. Беларусь же, только вступив в XIX веке на капиталистический путь развития, в 1917 году свернула с него, избрала, как и другие нации, ставшие союзными республиками Советского Союза, иную социальную модель. Поэтому задачи, которые стоят перед рыночным Западом и перед нами, – совершенно разные. Запад решает задачу совершенствования рыночного механизма с учётом бурно изменяющихся на рубеже XX – XXI вв. обстоятельств. Он хочет не только сохранить, но и значительно упрочить свой статус-кво, в том числе за счёт благополучия граждан других государств. Нам же предстояло одновременно решать несколько сложнее задач – перейти от жестко централизованной к рыночной экономике, т. е. сформировать, фактически с нуля, рыночный механизм, с максимально малыми потерями вписаться в мировую систему хозяйствования, отыскать свою нишу, обеспечить при этом достойный уровень жизни гражданам. Вот почему был нужен очень взвешенный, глубоко осмысленный подход к решению задач по реформированию наших общественных устоев, вот почему нужна была идеология государства, понимаемая как программа практических действий [9, с. 53–73].

На этом пути в начале 1990-х годов были допущены серьёзные ошибки. Ступени ускоренного либерального рыночного реформирования – отказ от регулирующей роли государства, свободные цены, гиперинфляция, акционирование, чековую приватизацию и т. п. – прошла и Беларусь. Только с середины 1990-х годов реформы в нашем государстве стали обретать осмысленный облик.

Главное отличие избранного курса, т. е. «белорусской модели» социально-экономического развития страны состояло в том, что, во-первых, этот курс проводился взвешенно, постепенно и был рассчитан на длительный срок, благодаря чему государство избежало серьёзных социальных потрясений на первом – самом ответственном этапе реформирования общественных устоев белорусской нации. Во-вторых, проводимые реформы постоянно сверялись с практикой жизни и при необходимости корректировались. В-третьих, реформы со второй половины 1990-х годов проводились не ради реформ, а с целью улучшения жизни наших граждан. По этой причине осуществляемый в стране социально-экономический курс был более продуктивен и *более человечен* по сравнению с курсом «шоковой терапии».

В тот исторический период, нередко и сейчас, особенно на уровне обыденного сознания, западное общество представляют обществом без проблем. На самом деле, и на Западе не всё так благополучно. Есть там

безработица, коррупция, преступность, жесткая конкуренция, экономические спады, падение котировок акций, огромные психологические нагрузки, связанные с постоянным риском реализации бизнес-проектов и т. п. В этой связи возникал соблазн взять от рыночной экономики лишь лучшие стороны, а от плохих сторон – наотрез отказаться. Конечно, от некоторых принципов рыночной экономики решительно отказывались. На то и существует государственная политика. Например, мы установили более жёсткий допустимый предел уровня безработицы, сформировали строгие социальные стандарты и т. д. Но мы же берём на вооружение саму систему хозяйствования. Что-то можно от неё отсечь, но всё равно её сущность останется. Если мы признали частную собственность, конкуренцию, то, естественно, в нашем обществе формируются различные по своему имущественному положению социальные слои – богатые (собственники) и не богатые люди (не собственники), вынужденные устраиваться на работу по найму, есть процветающие и разоряющиеся предприятия, реальностью становится безработица. Это те рычаги, которые-то определяют и обеспечивают функционирование рыночной экономики, в отличие от командно-административной системы, где все, или почти все регулирующие функции, брало на себя государство.

С другой стороны, мы берём лишь саму систему рыночной экономики. Любая система приобретает национальные особенности. Это касается и рыночного типа хозяйствования. Попытка полностью скопировать экономическую или политическую модель у других государств не даст позитивного результата. При переориентации на новый тип экономических отношений надо исходить из своей истории, строить здание на национальном фундаменте. Рыночная экономика предполагает значительное ослабление регулирующей роли государства. Но это «ослабление», опять же, должно осуществляться, как представляется, постепенно, с учетом конкретной ситуации. Прежде чем снижать регулирующую роль государства, целесообразно сформировать у граждан соответствующий уровень правовой и нравственной культуры, привить им чувство ответственности.

Неприятие многими гражданами Беларуси радикальных рыночных преобразований было связано отчасти с теми существенными изменениями, которые происходили в сфере образования и культуры, а также социальной сфере. Общество привыкло к бесплатному образованию, медицинскому обслуживанию, государственному обеспечению жильём, гарантированному государством трудоустройству, социально-обеспеченной старости и другим социальным гарантиям. Но всё больше социальных услуг становилось платными – образование, медицина и др. Негативное отношение к рыночной экономике обуславливалось и психологическим фактором трудоустройства в частную фирму. На государственном предприятии, по отношению к нанимателю (государству), и его директор, и простые рабочие находятся

в равных условиях. И один, и другие – работники. В частной фирме – иные отношения: один выступает как работодатель, хозяин, собственник, другой – лишь наёмный работник, не более. И не всегда между нанимателем и наёмным работником складываются нормальные и, тем более, доверительные отношения. Одной из причин неприятия рыночных реформ стало резкое снижение нравственных устоев общества, вызванное именно этими реформами. С одной стороны, мы ещё исповедовали такие нравственные нормы, как коллективизм, общественное благо, взаимопомощь, милосердие, сострадание и др. С другой стороны, мы постепенно изменялись, в нас самих в большей мере стали проявляться индивидуализм, расчётливость, стремление к накопительству. От этих «рыночных ценностей» обществу не отгородиться, хотя они не всем нравятся. Революционная ломка сложившихся устоев породила такие негативные явления, как жестокость, насилие, противостояние и др. Ведь речь шла о той социальной роли, обладателем которой станет каждый отдельный индивид в рыночном мире. И не многие, особенно из молодежи, желали оказаться в роли наёмного работника. Большинство хотели стать собственниками, работодателями. Эту потребность «стать собственником» культивировали СМИ. За место «под солнцем» и велась ожесточённая борьба в процессе рыночных реформ. В революционные периоды человеческой истории духовность отходит на задний план, уступая место бездуховности. Именно с её проявлениями мы все чаще сталкивались в 1990-е годы.

Прочная экономическая основа – важнейший, но не единственный фактор социальной консолидации общества. Социальная консолидация не мыслима при отсутствии политического согласия в обществе. В этом плане можно говорить о политической стабильности, или же, наоборот, о политической нестабильности государства. В 1990-е годы политическая жизнь в Беларуси, как и в других государствах, образовавшихся в результате распада СССР, была динамичной, характеризовалась противостоянием различных политических сил и политическими кризисами. В целом политическую обстановку нельзя было назвать благополучной. Это подтверждали и социологические опросы (см. табл. 1) [10].

Таблица 1

Оценка гражданами республики общественно-политической ситуации (в процентах к числу опрошенных)

Ситуация	1990	1992	1994	1996	1998	2004
Благополучная	5	4	3	2	6	12,0
Спокойная	51	15	14	17	47	64,9
Напряжённая	27	57	65	59	31	16,0
Критическая,	11	9	10	11	6	1,4

взрывоопасная						
Затрудняюсь ответить	6	11	5	9	8	5,7

Основная полемика в тот период развернулась по вопросу о типе будущего общественно-политического строя белорусского государства. По своей идеологической ориентации общество разделилось на сторонников социализма и сторонников рынка (капитализма). Но и внутри этих двух больших полярных социальных групп не было политического единства. Сторонники социализма отстаивали различные концепции социалистического строя – от жёсткого «сталинского» до либерального, предложенного «младореформаторами». Приверженцы рынка, т. е. капитализма, спорили о том, какой из западных моделей политического устройства отдать предпочтение: одни ратовали за германскую модель, другие – за французскую, третьи – за английскую. Парламентарии отправлялись в Европу и тщательно изучали конституции различных государств, существующие системы власти. Вскоре, однако, политические дебаты пошли на убыль. Стало ясно, что даже самые лучшие западные образцы конституций и форм правления совершенно не пригодны для Беларуси – они оказывались на манер пиджака с чужого плеча. Поэтому споры относительно достоинств и преимуществ конституционного устройства западных государств уступили место рутинной кропотливой работе по созданию собственной политической модели.

Уровень полемики между сторонниками и противниками социализма стал постепенно снижаться: социализм становился всё менее привлекательным для белорусских граждан (см. табл. 2).

Таблица 2

**Отношение граждан Беларуси к типу общественного строя
(в процентах к числу опрошенных)**

На Ваш взгляд, какой строй предпочтителен для Беларуси?	1996 г.	1998 г.	2000 г.	2004 г.
Капитализм	16,8	23,5	25,8	23,5
Социализм	51,7	42,4	42,6	33,1
Другой	30,2	25,7	31,6	43,3

Причин тому несколько. Во-первых, с момента, когда Беларусь окончательно вступила на рыночный путь, закрепив в конституции частную собственность, «многообразие политических институтов, идеологий и мнений» и «приоритет общепризнанных принципов международного права» [11, с. 5–6], прошло много лет. За эти годы сформировался достаточно мощный частный сектор экономики как сегмент национального хозяйственного комплекса – объем продукции,

выпускаемой государственными промышленными предприятиями уменьшался, а объем продукции, производимой частными промышленными предприятиями, наоборот, имел устойчивую тенденцию к увеличению, что свидетельствовало о дальнейшем продвижении Беларуси по рыночному пути (в данном случае мы не касаемся тех нюансов, оттенков трансформаций, которые претерпел рынок в XX веке). Во-вторых, стало взрослым новое поколение людей, которые судят о социализме по публицистике 1990-х годов и школьным учебникам той эпохи, резко критиковавших этот общественный строй. Не читали они ни трудов К. Маркса, ни трудов Г. В. Плеханова. Постигание философии истории – в том числе студентами гуманитарных факультетов – базировалось на изучении работ Н. А. Бердяева, М. Вебера, П. Сорокина, А. Дж. Тойнби, О. Шпенглера. В-третьих, серьезный удар по марксистской теории и научному социализму в целом нанесли вошедшие в новые «демократические» институты и ставшие их идеологическим оплотом люди, давно отказавшиеся от учения К. Маркса, но по-прежнему причисляющие себя к коммунистам и публично называющие себя таковыми. В-четвертых, падение в общественном мнении идеи социализма связано с активной и целенаправленной идеологической обработкой общественного сознания средствами массовой информации, пропагандирующими ценности и образ жизни современной Западной цивилизации в ущерб Восточной цивилизации, как «архаичной», якобы, только и пригодной для «социалистического эксперимента».

С другой стороны, не очень высоким доверием пользовался у граждан Беларуси и капитализм. В 1996 году ему отдали предпочтение лишь 16,8% респондентов, в 2004 году – 23,5%. Но если учесть тот факт, что в 2004 году только 14% лиц в возрасте до 30 лет отдали предпочтение социализму, а 40% из них – капитализму, то потенциал последнего в общественном сознании белорусов будет возрастать, а потенциал первого, наоборот, снижаться (см. табл. 3).

Таблица 3

Отношение граждан Беларуси различных возрастных групп к типу общественного строя (в процентах к числу опрошенных в 2004 году)

На Ваш взгляд, какой строй предпочтителен для Беларуси?	До 30 лет	30-39 лет	40-49 лет	50-59 лет	60-69 лет	70 лет и старше	Итого
Капитализм	39,6	29,2	21,3	12,4	7,2	19,8	23,5
Социализм	14,6	23,1	26,3	39,7	67,7	60,6	31,1
Другой	45,8	47,6	52,5	47,9	25,1	19,6	43,3

Граждане Беларуси не противники рынка. Но они категорически не приемлют криминальный рынок, «шоковую терапию», предполагающую достижение цели любой ценой, посягательства других

держав на национальные интересы. Вот главная причина столь настороженного отношения граждан Беларуси к частному бизнесу (см. табл. 4).

Таблица 4

**Отношение граждан Беларуси к частному бизнесу
(в процентах к числу опрошенных)**

Доверяете ли Вы частному бизнесу?	1998 г.	2000 г.	2004 г.
Да	20	22	30
Нет	42	41	31
Трудно сказать	35	36	39
Нет ответа	3	1	0

Правда, по сравнению с 1990-ми годами в начале XXI века произошли значительные позитивные подвижки в общественном мнении по отношению к частному бизнесу. В 2004 году ему стали больше доверять, особенно люди в возрасте до 30 лет (40,3%) и в возрасте 30–39 лет (41,4%) – см. табл. 5.

Таблица 5

Отношение граждан Беларуси различных возрастных групп к частному бизнесу (в процентах к числу опрошенных в 2004 году)

Доверяете ли Вы частному бизнесу?	До 30 лет	30-39 лет	40-49 лет	50-59 лет	60-69 лет	70 лет и старше	Итого
Да	40,3	41,4	22,6	23,8	18,2	26,0	30,2
Нет	17,1	28,6	29,6	34,5	47,0	50,6	30,8
Трудно сказать	42,6	30,0	47,8	41,7	34,8	23,4	39,0

Полученные в результате проведенного социологического исследования данные позволили сделать вывод о том, – он, кстати, подтвердился, – что в белорусском обществе ни в ближайшие годы, ни в перспективе не развернется теоретическая дискуссия и тем более – политическое противостояние социальных слоев общества по вопросу «Какой тип общественного устройства – социализм или капитализм – более приемлем для Беларуси?» Скорее всего, и теоретические споры и политические дебаты сконцентрируются на природе, вернее, «облике» самого рынка. Согласно опросам, 43% граждан Беларуси, в том числе 46% граждан в возрасте до 30 лет, не желают ни социализма, ни капитализма, а предпочитают «другой строй». Этот «другой строй» и стал объектом теоретического осмысления и дискуссий во всём мире в последнее десятилетие.

Важно обратить внимание и на то, насколько адекватно воспринимали респонденты понятия «социализм» и «капитализм», какое содержание в них вкладывали. Вполне вероятно, отвечая на вопрос о

предпочтительном для Беларуси общественно-политическом строе, многие люди, особенно молодые, не представляли по существу ни социализма, ни капитализма. О социализме они судили по источникам «из вторых рук», вернее, по публикациям 1990-х годов, представлявших социализм как худший тип общественного устройства. Капитализм представляли, опять же, односторонне, видя лишь его позитивные стороны и совершенно не зная его негативов, так же, как и непростого пути его формирования, а главное – той огромной цены, страданий и лишений миллионных масс, обеспечивавших его историческую поступь. И лишь столкнувшись с «практикой жизни», реальными и очень серьёзными проблемами «рыночного бытия», молодёжь начинает прозревать, смотреть на мир своими собственными глазами и в результате многое переосмысливать. Голосуя за «другой строй», респондент, отказывал в доверии тому социализму, который неимоверными усилиями и жертвами многих поколений советских людей строился в нашей стране, но так и не был построен. Впрочем, еще в 1894 году Ф. Энгельс высказал предположение, что без рабочего движения Запада, без победы современного промышленного пролетариата «сегодняшняя Россия ни на основе общины, ни на основе капитализма не может достичь социалистического переустройства общества» [12, с. 453]. Полагаем, что и капитализм многие, особенно старшее поколение людей, оценивали в 1990-е годы, исходя из неприглядной картины бесконечного процесса «разгосударствления», дележа и «передела» народного достояния, поляризации общества и т. п. негативов той исторической эпохи.

Впрочем, то, что людям, непосредственно не участвующим в самом процессе первоначального накопления капитала, кажется патологией, для самого капиталистического общества, особенно на его ранней ступени, является нормой. Характеризуя буржуазное общество середины XIX века, К. Маркс писал: «Именно в верхах буржуазного общества нездоровые и порочные вождения проявились в той необузданной – на каждом шагу приходящей в столкновение даже с буржуазными законами – форме, в которой порожденное спекуляцией богатство ищет себе удовлетворения сообразно своей природе, так что наслаждение становится распутством, а деньги, грязь и кровь сливаются в один поток» [13, с. 11]. Данная в 1850 году характеристика буржуазного общества без каких-либо изменений вполне применима и к некоторым постсоветским государствам, вступившим на «рыночный путь» в 90-е годы прошлого века.

Система властвования относительно самостоятельна, обладает имманентными связями и отношениями, в силу чего субъект политики способен оказывать на неё определённое воздействие. Логично предположить, что уже на стадии предыстории человечества постепенно формируется система регулятивных детерминант властных отношений, в которой органично соединены и переплетены объективные и

суб'єктивні фактори. Наряду с правовими нормами к числу важнейших составляющих её элементов можно отнести традиции, религиозные установки и др. Причём, роль того или иного элемента в различные исторические эпохи могла изменяться – возрастать, или же, наоборот, ослабевать. Главной тенденцией было усиление роли правовых норм в регулировании властных отношений. По сути, сформированное государство и предполагает наличие стройной системы правовых актов, регулирующих взаимоотношения между гражданами, а также между гражданами и государством.

Беларусь, как и другие постсоветские государства, формировала законодательную базу в спешном порядке в 90-е годы прошлого века. Тогда ещё не были четко определены ни экономическая стратегия, ни политический курс государства. Говоря по существу, само социальное бытие, не устоявшееся, не определившееся, не проявившее само-себя не позволяло принять стройную систему законов. Именно по этой причине только что принятая парламентом (в тот период – Верховным Советом Республики Беларусь) новая законодательная база буквально на глазах отставала от «практики жизни» и требовала срочной корректировки. Как и в России, регулирующую роль стали выполнять декреты президента. Но «правовая релевантность» негативно воспринималась гражданами, не успевающими «вписываться» в постоянно меняющиеся «правила игры», и в целом отрицательно сказывалась на социально-политической стабильности Беларуси.

Вопрос о «жестких» и «мягких» политических режимах имеет давнюю историю. Реалии таковы: формирование государственности, и в прошлом, и в настоящем, требует концентрации политической власти. В древнем мире единовластие укреплялось как юридически, так и с помощью религии, церкви, нравственности. Закономерно возникает вопрос (собственно, его поставила социальная практика) разумного использования государем неограниченной власти (т. е. в интересах граждан и государства, а не в личных, корыстных целях), выработке необходимых оснований (правовых, нравственных, религиозных и других) и процедур, обеспечивающих «разумность» власти. Необходимые основания «разумности» власти в малой степени закладывались древними в юридические законы, ведь они часто устанавливались лично государем и не регламентировали его волеизъявление. «[Вот] справедливые законы, которые установил Хаммурапи, могучий царь, и [тем самым] давший стране истинное счастье и доброе управление» [14, с. 174], – гласит текст, высеченный когда-то на стеле.

Неудивительно поэтому, что с древнейших времен размышления, дискуссии, теоретические поиски в области права велись вокруг проблемы приоритетности или авторитарного, жестко централизованного (в виде неограниченной власти государя), или демократического (с участием граждан в решении важнейших

государственных проблем) типа политической власти. Ни одна из этих крайних точек зрения не получила всеобщего признания. Активно выступая против монополии на власть, ведущей к тирании, деспотизму, занимаясь активным поиском механизма, ограничивающего единоличную власть и ратуя за активное участие всех граждан (свободных) в решении важнейших политических вопросов (примером такого типа правления может служить демократия в Афинах (V – IV вв. до н.э.), где все общественные вопросы решались на собрании свободных граждан – экклесии), древние мыслители довольно осторожно относились к демократии как типу государственного устройства. И Платон, и Аристотель отнесли демократию к неправильным формам государственного устройства, сравнив ее с охлократией. И дело вовсе не в том, что философы принадлежали к классу имущих. Скорее всего, древние подметили, что государству для существования и более-менее гармоничного развития необходима определенная мера соотносительности свободы и необходимости, т. е. допустимая граница (черта), переступив которую государство либо скатывается на позицию анархии и полной деструкции, перестав быть государством в собственном смысле этого слова (т. е. организованным обществом), либо превращается в жесткую институционализированную машину, управляемую одним лицом – царем, императором, что с неизбежностью приводит к тирании и также негативно сказывается на государстве и на самих гражданах. Ни та, ни другая модели не удовлетворяла древних гуманистов: первая – по причине анархии, вторая – в силу полного подавления воли и духа граждан, их социальной активности.

Опыт и теоретические наработки прошлых эпох важно учитывать и в современной социально-политической практике. Вопрос о «мягких» и «жестких» формах правления активно обсуждался в Беларуси в 1990-е годы. Граждане тогда высказались в пользу централизованной власти, обеспечивающей управляемость государства. Это было важно в тот период – период радикальных общественных трансформаций. Необходимость централизованной власти сохраняется и в наши дни. Во-первых, современная эпоха не только динамична, но и непредсказуема. Мир стал чрезмерно спрессованным, и события, происходящие, казалось бы, очень далеко от границ нашего государства, оказывают на нас, как и на всё мировое экономическое и политическое пространство, непосредственное влияние. Для оперативного и адекватного реагирования на происходящие процессы нужна централизованная власть.

Во-вторых, в Беларуси, в отличие от западных стран и России, до сих пор не сформированы мощные политические партии. Что уже говорить о 1990-х годах. Партии есть, но все они находятся в эмбриональном состоянии и не способны ни бороться за власть, ни, тем более, управлять обществом. И не потому, что кто-то препятствует формированию партий. Просто пока еще не назрела историческая

потребность в политических партиях. Всеми свое время: согласно нашему исследованию, 49,3% респондентов считали, что политические партии не оказывают на политику государства никакого влияния, только 8,7% опрошенных лиц придерживались противоположного мнения.

В 1990-е годы политико-экономическая альтернатива «социализм – капитализм» в общественном сознании белорусов была дополнена цивилизационной альтернативой «Восток – Запад». Более того, порой цивилизационное противостояние в мировоззренческой парадигме белорусской интеллигенции преобладало над политико-экономической, особенно когда решался вопрос о союзном государстве России и Беларуси.

Сторонники «национальной идеи» в ее радикальном варианте были противниками объединения восточных славян на постсоветском пространстве, а поэтому старались дискредитировать саму идею восточнославянской цивилизации, используя для этого целенаправленную подборку соответствующих исторических фактов и их предвзятую интерпретацию.

Граждане Беларуси не поддержали национализм как политическую идеологию. В основной своей массе они отстаивали принципы добрососедства и взаимного уважения. Это подтверждали и социологические опросы населения, которые регулярно проводились Институтом социологии НАН Беларуси, а также реализованное нами в 2004 году социологическое исследование, посвященное проблеме социальной консолидации общества (см. табл. 6).

Таблица 6

Отношение населения к внешнеполитическим стратегическим целям Беларуси (в процентах к числу опрошенных)

Цель	Год	Поддерживаю	Не поддерживаю	Затрудняюсь ответить
1. Независимость Беларуси и сотрудничество в первую очередь с Россией и странами СНГ	1996	66,7	12,6	13,5
	1998	59,3	13,9	21,5
	2004	73,1	11,9	15,1
2. Экономический союз с Россией	1994	79,4	7,1	13,5
	1996	64,9	12,6	12,8
	1998	57,7	17,1	19,1
	2004	72,9	14,4	12,7
3. Объединение с Россией в одно государство	1996	28,3	41,2	18,1
	1998	23,5	44,6	24,4
	2004	29,3	48,1	22,6
4. Возрождение политического	1994	53,5	22,3	24,4

единства бывшего СССР				
5. Независимость Беларуси и сотрудничество в первую очередь с западными странами	1996	40,8	27,1	21,7
	1998	50,1	19,0	25,4
	2004	44,8	34,5	20,6

Это позволило Беларуси избежать военных конфликтов и сохранить в своей стране спокойствие, в отличие от России, Молдовы, Таджикистана и других постсоветских государств.

В данной статье мы рассмотрели лишь первый период реформирования общественных устоев Беларуси и показали, что этот процесс был не столь простым, как может показаться на первый взгляд. Беларусь, как и её соседи, тоже пережила непростую эпоху, была отброшена на много лет назад в экономическом, образовательном и духовно-культурном плане. Не избежало наше государство серьёзных потерь, связанных с мировым финансово-экономическим кризисом начала XX века, в результате которого пострадали наши традиционные устойчивые рынки сбыта промышленной и сельскохозяйственной продукции – Россия и Украина, а также новые рынки, сформированные в последние годы на Западе. Впрочем, белорусскому государству приходится сталкиваться с реалиями рыночного хозяйства, для которого характерны влёты и падения. Поэтому в последние годы всё активнее ставится задача создания конкурентоспособной, наукоёмкой продукции, собственных товаропроводящих сетей, привлекательных условий для притока в национальную экономику иностранных инвестиций, более органичного соединения имеющегося научного потенциала с производственным комплексом. Надо сказать, что после обвального падения курса белорусского рубля в 2011 году, Беларусь всё же не сорвалась в бездну, прежде всего благодаря государству как важнейшему регулирующему механизму. В первом квартале 2012 года наметилась позитивная тенденция в сфере промышленного и сельскохозяйственного производства. Так, к соответствующему периоду 2011 г. валовый продукт Республики Беларусь в первом квартале 2012 г. составил 103,0 процента, в том числе: продукция промышленности – 108,3 процента, продукция сельского хозяйства в хозяйствах всех категорий – 106,1 процента, а важнейший для страны показатель экспорта товаров и услуг достиг за январь – февраль 2012 г. 153,3 процента [15]. Это дает надежду на то, что Беларусь и в дальнейшем сможет успешно решать возникающие свои экономические и политические проблемы в этом динамичном и противоречивом современном мире.

Список использованной литературы

- 1. Старков В.** «...Спасибо за популярность» / В. Старков // Вокруг Кремля. Книга политических диалогов. – М. : Изд-во «Новости», 1990. – С. 400–431.
- 2. Слово «капиталист»** ни в официальных документах, ни на уровне обыденного сознания не использовалось. Лица, обретшие за столь короткий срок капитал, сначала называли себя предпринимателями, затем, по мере возрастания их личного капитала, стали называть себя бизнесменами. За собственниками огромных капиталов, нажитых нечестным путем, т. е. награбленных, в общественном сознании закрепилось слово «олигархи».
- 3. Лебон Гюстав.** Психология народов и масс / Гюстав Лебон. – СПб. : «Макет», 1995. – 316 с.
- 4. Зиновьев А. А.** Исповедь отщепенца / А. А. Зиновьев. – М. : Вагриус, 2005. – 554 с.
- 5. Национальная экономика Беларуси:** учебник для студентов экономических специальностей учреждений, обеспечивающих получение высшего образования / В. Н. Шимов и др. – Минск : БГЭУ, 2006. – 751 с.
- 6. Статистический бюллетень.** – Минск, 1999. – № 6. – 214 с.
- 7. Адуло Т. И.** О социальной консолидации белорусского общества: проблемы теории и практики / Т. И. Адуло // Социальная консолидация общества (сравнительный анализ на материалах России и Белоруссии). – М. : НИИ социальных исследований МГСУ – Минск: Институт философии НАН Беларуси, 2004. – С. 70–107.
- 8. Сорос, Дж.** О глобализации / Дж. Сорос; пер. с англ. А. Башкирова. – М. : Изд-во Эксмо, 2004. – 224 с.
- 9. Адуло Т. И.** Философские основания идеологии государства: учебно-методическое пособие / Т. И. Адуло. – Минск : Право и экономика, 2011. – 210 с.
- 10. Здесь** и ниже автором использованы данные социологических исследований 1990–2000 гг., проведенных группой ученых Института социологии НАН Беларуси, опубликованные в кн.: **Бущик В. В.** Человек и общество в условиях социально-политических преобразований / В. В. Бущик. – Минск, 1999. – 263 с. Данные за 2004 г. получены Т. И. Адуло и В. В. Бущиком в результате проведенного социологического исследования, в ходе которого было опрошено по республиканской выборке 1162 респондента.
- 11. Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь** (са змяненнямі і дапаўненнямі). – Мінск, 1997. – 94 с.
- 12. Маркс К.** Сочинения: в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. М.: Госуд. изд-во полит. лит-ры, 1954–1974. – Т. 22. – 804 с.
- 13. Маркс К.** Сочинения: в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. М. : Госуд. изд-во полит. лит-ры, 1954–1974. – Т. 7. – 669 с.
- 14. Хрестоматия** по истории Древнего Востока: Учебное пособие: в 2 ч. – Ч. 1. – М. : Высш. школа, 1980. – 328 с.
- 15. Социально-экономическое положение Республики Беларусь.** Январь – март 2012 г. Национальный статистический комитет Республики Беларусь. – Минск, 2012 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://belstat.gov.by/homep/ru/indicators/doclad/main2012_3.php. – Дата доступа: 20. 04. 2012.

Адуло Т. І. Формування ринкових економічних відносин і проблеми політичної згоди в Білорусі на рубежі ХХ – ХХІ століть

У статті дано розгорнуту характеристику масштабних соціальних перетворень у Білорусі на рубежі ХХ – ХХІ століть. Зроблено висновок про те, що в складних умовах державі вдалося їх здійснити без політичних потрясінь і з мінімальними втратами для громадян і народного господарства.

Принципова відмінність реформ у Білорусі полягала в тому, що вони проводилися зважено, поступово, з максимальним урахуванням інтересів усіх соціальних шарів населення. Держава зуміла зберегти базові галузі народногосподарського комплексу, провідні установи освіти, науки і культури.

Ключові слова: Республіка Білорусь, суспільний устрій, соціальні перетворення, ринкові економічні відносини, політична згода.

Адуло Т. И. Формирование рыночных экономических отношений и проблемы политического согласия в Беларуси на рубеже ХХ – ХХІ веков

В статье дана развёрнутая характеристика масштабных социальных преобразований в Беларуси на рубеже ХХ – ХХІ веков. Сделан вывод о том, что в сложнейших условиях государству удалось их осуществить без политических потрясений и с минимальными потерями для граждан и народного хозяйства. Принципиальное отличие реформ в Беларуси состояло в том, что они проводились взвешенно, постепенно, с максимальным учетом интересов всех социальных слоев населения. Государство сумело сохранить базовые отрасли народнохозяйственного комплекса, ведущие учреждения образования, науки и культуры.

Ключевые слова: Республика Беларусь, общественный строй, социальные преобразования, рыночные экономические отношения, политическое согласие.

Adoulo T. I. The formation of market and economic relations and problems of the political consensus in Belarus in the 20th - 21st centuries

The article provides the detailed description of the large-scale social transformations in Belarus in the 20th - 21st centuries. It is concluded that under the difficult conditions the state could realize them without political losses and with minimal losses for the citizens and economy. The characteristic feature of the reforms in Belarus was their gradual implementation, in a well-balanced manner, and also there were taken into account interests of all social groups. The state has managed to save the key sectors of national economy, leading institutions of education, science and culture.

Key words: Republic of Belarus, the social order, social changes, the market economic relations, political agreement.

Стаття надійшла до редакції 26. 04. 2012 р.
Прийнято до друку 24. 05. 2012 р.
протоколом № 10.
Рецензент – д. соц. н, професор
Кононов І. Ф.

УДК 316.323.64

Молодцов Б. И.

**ОБ ОБРАТНОМ ОБНАРУЖЕНИИ
ИСТОРИЧЕСКОЙ ПЕРСПЕКТИВЫ ДЛЯ РЕАЛИЙ
КАПИТАЛИСТИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ**

В большой и всё более актуальной исследовательской программе, имеющей целью выявить перспективы капиталистической формы обустройства социально-экономической реальности в постсоветских странах, предметом нашего внимания является вопрос о самой способности сознания увидеть капитализм в некоей, превышающей его реалии перспективе.

О чём же говорит в свете интересующего нас вопроса опыт постсоветских стран, в особенности, России и Украины? Представляется, что прежде всего именно о травматическом состоянии сознания людей – и массового, и сознания интеллектуалов, и того, которое принято называть элитарным. Весьма показательной в этой связи является статья «Инновационное развитие: уроки постсоветской России» известного российского экономиста, д. эконом. н. А. И. Колганова. В ней речь идёт о необходимости активизации инновационного процесса в российской экономике и о том, что эта необходимость достаточно хорошо осознавалась ещё в последнее десятилетие существования советской экономической системы. Это осознание послужило одним из важнейших факторов проведения радикальных реформ, направленных на демонтаж плановой экономики и замену её рыночной. Предполагалось, что демонтаж советской плановой системы должен был привести к снятию большинства институциональных и административно-организационных барьеров на пути инноваций и технологического обновления производства. Так и произошло – эти барьеры были во многом сняты, но инновационного и технологического прорыва не последовало. Прежде всего, потому что резко изменились критерии поведения хозяйствующих субъектов на всех уровнях национальной экономики [1]. Представление об этих критериях можно почерпнуть из книги российских же экономистов А. Б. Кобякова и М. Л. Хазина «Закат империи доллара и конец Pax Americana» [2]. Так авторы отмечают, что уже к концу 90-х годов прошлого века некоторым российским экономистам стало понятно,

что проводимая тогдашним «умеренно-либеральным» правительством России финансовая политика ведет к катастрофе, а вовсе не к инновационному развитию. Главной особенностью этой политики, которая собственно и стала причиной имевшего тогда место острого экономического кризиса, стало совмещение рынка ГКО (государственных казначейских обязательств) и валютного коридора. Напомним, что рынок государственных ценных бумаг с гарантированной (как в то время казалось) доходностью от 50 до 100% годовых, причём не только в рублях, но и в долларах, давал самую высокую прибыль в стране. Никакой другой рынок в России не обеспечивал такой высокой нормы прибыли. В результате все свободные денежные ресурсы страны устремились на этот рынок, а инновационного и технологического прорыва не состоялось ни тогда, ни до сих пор. Почему? В контексте ответа на этот вопрос нам представляются весьма интересными рассуждения признанного финансового гения современности и известного филантропа Дж. Сороса в книге «Кризис мирового капитализма» (название, кстати, весьма показательное в свете выявления перспектив капитализма) [3].

Прежде всего следует отметить, что делая предметом своего рассмотрения самоё сердцевину современного капитализма, Дж. Сорос исходит из того, что без анализа и определённого разрешения некоторых абстрактных философских идей никакие другие решения, касающиеся конкретных вопросов мира финансов и политики, не будут иметь смысла. Поэтому его книга и начинается с рассмотрения старого философского вопроса о соотношении мышления и реальности. Было бы глупо не разделять мышление и реальность, начинает Сорос своё исследование в области, как он выражается, «философии делового мира» и тут же добавляет, «но было бы также неверно рассматривать мышление и реальность как абсолютно разделенные и независимые явления» [3, с. 11]. В ситуациях, где присутствуют мыслящие участники, мысли этих участников являются частью самой реальности, о которой думают. Отсюда следует, что в ситуациях, включающих мыслящих участников, события не происходят независимо от того, что эти участники думают. Предвзятости сознания оказывают существенное влияние на реалии действительности, потому последние не могут считаться независимым критерием для определения истинности утверждений. Именно это явление и наблюдается постоянно на финансовых рынках, подчёркивает Дж. Сорос. А мы добавим от себя, что это явление, как показывает опыт России и Украины, по крайней мере, представляется характерным для капитализма вообще.

В самом деле, ведь капитализм воспроизводит себя благодаря возможности инвестирования. Сущность инвестирования заключается в предвидении, или «дисконтировании», будущего. Но цена, которую инвесторы готовы заплатить сегодня за ценную бумагу (валюту или товар), может изменить состояние соответствующей компании (валюты

или товара) самыми разными способами. Таким образом изменения текущих ожиданий влияют на будущее. Наши ожидания будущих событий не являются пассивными в отношении самих этих событий, они могут измениться в любой момент, изменяя при этом результат. Одним словом, человеческое мышление, сфера его ментальности в целом одновременно искажает реальность и изменяет ее. Поэтому Дж. Сорос и делает вывод о том, что надо признать ошибочность всех построений ума и рук человеческих. Причём речь идёт не о простой недостаточности соответствия между мышлением и реальностью, а о реальном недостатке всех человеческих построений и о реальном расхождении между результатами решений и деяний человеческих и ожиданиями, настойчиво уточняет Сорос [3, с. 16]. Но ведь факт того, что наше понимание является по своей сути несовершенным, делает возможным познание и совершенствование нашего понимания. Когда все построения имеют недостатки, варианты приобретают значимость. Одни построения лучше, другие – хуже. Совершенство недостижимо, но то, что по своей сути несовершенно, открыто для безграничного усовершенствования. Здесь рассуждения Сороса и подводят к вопросу об основании выбора между вариантами, на каком основании, благодаря чему сознание человека окажется в состоянии сделать это, ведь оно погружено в состояние радикальной ошибочности? Вопрос не из лёгких, но радует то, что поиски ответа на него обещают осуществляться, начинаясь не с нулевой отметки, его исследование уже имеет прецедент в истории мысли.

Начнём с того, к чему пришла человеческая мысль в понимании самой природы сознательности. Сознание означает какую-то связь или соотносённость человека с иной реальностью поверх или через голову реальности, которая его повседневно окружает. Благодаря этой связи нечто выделяется в реальности, но таким образом, что человек отстраняется от привычного для него, обыденного мира собственных интересов и стремлений и видит привычный мир как бы со стороны, в свете какого-то *иного* измерения, превышающего обыденную точку зрения. Тем самым, сознание обладает способностью видеть реальность в форме всеобщности и необходимости, потому оно одновременно есть и различие, и свидетельство о реальности. Такое понимание сознания, по нашему мнению, представляет собой общее исходное основание для более глубокого и содержательного его понимания в различных философских теориях. И различаются они как раз пониманием природы удивительной способности человеческого сознания преодолевать даже факт собственной включённости в реальность. А ведь именно он имеет своим следствием то, что сознание становясь элементом реальности, овеществляется и оказывается способным лишь участвовать в механизме её воспроизведения. Иными словами, будучи включённым в реальность, сознание оказывается в состоянии лишь выражать последствия своего реального положения, порождая необходимо следующие из этого положения мыслительные

форми. Тем большую значимость приобретают поиски основания для реализации удивительной способности сознания преодолевать состояние, чреватое травмой для его природы, основания способности сознания оставаться сознательным.

Отметим далее, что в деле поиска выхода из состояния овеществления, в которое погружено сознание представителей делового мира и правительств, рассуждения Дж. Сороса перекликаются с теоретическими изысканиями немецких мыслителей – наследников гегелевской философской школы, которые имели место ещё в первой половине XIX века. А они, в свою очередь, неблагоприятную современность, ввергавшую сознание в состояние рабского преклонения перед действием деспотического механизма абсолютной монархии, подавлявшего самую возможность поисков основания для суждения о существующей практике, сравнивали с периодом разложения античной культуры во времена поздней Римской империи. Уже тогда, как результат подавленного состояния сознания, возникло скептическое отношение ко всякой реальной возможности для него подняться до позиции, открывающей перспективу единения единичного и всеобщего в реальности, с которой становятся различимы всеобщее и необходимое в ней. Уроки древнего мира казались людям, вышедшим из школы Гегеля (не только левого, но и других ее направлений) прозрачной аллегорией, отмечал в книге «Искусство и общественный идеал» Мих. А. Лифшиц, который специально исследовал вопрос о поисках в среде немецкой интеллигенции 30-х годов XIX века путей эмансипации сознания из состояния овеществления [4]. И чем дальше роковое движение буржуазного общества уходило от царства свободы и разума, провозглашенного французской революцией, тем больше общественный интерес перемещался с Афин и Спарты на Римскую империю, каковую сам Гегель в своих лекциях по истории философии называет реальным скептицизмом. Иными словами, «реальный скептицизм» был общим жизненным фоном римской эпохи, но он же, подчёркивает Лифшиц, имел для сознания свои утешительные стороны. Особенно примечательна в этом контексте позиция К. Маркса, который в своей докторской диссертации, на материале сравнительного анализа натурфилософских систем Демокрита и Эпикура сделал вывод о том, что счастливой стороной несчастливого для сознания времени оказывается субъективная форма, модальность, в которой философия, как субъективное сознание, относится к действительности [5, с.110]. Это значит, что основание для деятельности сознания в условиях, когда оно обнаруживает себя находящимся в состоянии радикальной ошибочности (интеллектуального скептицизма) может обнаружиться или сформироваться только из оппозиции ко всему окружающему образу жизни.

Но тем самым ставится под сомнение позиция, восходящая к Декарту, и согласно которой предполагается, что содержания духовной

жизни человека (затрагивается ли этим процесс мысли, поведение, интересы или чувства человека) могут быть воспроизведены и фиксированы сознанием, как целенаправленная конструкция предмета, имеющая своим исходным пунктом некоторое естественным образом существующее совпадение мысли и предмета, некоторое «истинное положение дела», уже существующее до актуальной перестройки стихийного процесса сознания. Именно на это и указывает Дж. Сорос, когда говорит об активной роли предвзятостей человеческого сознания даже в деле рыночного ценообразования, не говоря уже о других более сложных формах экономической практики.

Да что Сорос, тот же Маркс, неизменно разоблачавший иллюзорные представления агентов капиталистического производства, отмечал у капитала тенденцию сводить цену, как выражение простейшей экономической реалии (товара) в некоем превышающем всякие субъективные мерки измерении (в данном случае стоимостном измерении), к своей чисто абстрактной и бессодержательной форме. К такой форме, в которой цена выступает просто как определённая сумма денег, которая уплачивается за нечто существующее просто в качестве предмета потребления. Всякое иное измерение, отличное от того, что в зависимости от ситуации сложилось как факт, здесь не имеет места. Конъюнктура рынка определяет здесь не отклонение от закона: здесь просто не существует никакого иного закона, кроме того, который диктуется этой конъюнктурой [6, с. 389 – 391]. Потому движение и присвоение богатства становятся здесь просто результатом биржевой игры, где мелкие рыбы поглощаются акулами, а овцы – биржевыми волками. Известная свобода инициативы, присущая капиталистическому укладу, кажется теперь призраком золотого века. Свобода превращается в монополию, и этот яд отравляет общество сверху донизу, погружая его в состояние, красноречиво названное Гегелем «реальным скептицизмом». Своим следствием оно имеет то, что сознание как способность суждения, как свидетельствование о реальности в свете выявляющей её всеобщие и необходимые характеристики перспективы, вытесняется из окружающего мира в себя, существуя вопреки этому миру, не соответствующему требованиям разумного самосознания.

Этот относительный избыток духовного развития имеет весьма неоднозначное значение для сознания. С одной стороны он порождает у сознания чувство усталости вследствие перегруженности багажом умственного содержания, какой-то старческой дряхлости и внутренней слабости, происходящей оттого, что содержание это предстаёт для сознания, как бы насквозь прозрачным, до конца исчерпанным, потому воспроизводящимся машинально, оттого неспособным оживлять сознание, увлекая его силой собственной самобытности. В результате сознание действительно переживает состояние, названное Ж. Бодрийяром состоянием «после оргии», когда всё уже случилось и наступает чувство пресыщения. И здесь нетрудно вообразить, что

именно перевес сознательной мысли над стихийным действием мешает человеку жить, а привычка к безволию и своего рода отбор, закрепляющий это безволие в больших группах людей, особенно среди интеллигенции, кажется подтверждением неизбежности антагонизма между мышлением и свободной жизнедеятельностью. И тогда развитая до крайности интеллектуальная субъективность обращается против самой себя, порождая в умах людей, профессионально занятых в интеллектуальной сфере, болезненное ощущение избытка сознательности, явление, названное Мих. А. Лифшицем, «болезнью рефлексии» [7]. Находясь во власти этой болезни, сознание полагает, что уж лучше миру остаться таинственным и непонятым, а человеку, живущему в этом мире, действовать слепо, творить без всякого контроля сознания, если анализ нашего положения мешает нам двигаться.

Смеем предположить, что подобные настроения имеют широкое хождение в умах интеллектуалов, близких к принятию решений в сфере экономической действительности России и Украины, иначе как объяснить их приверженность идеологии рыночного фундаментализма, которая, как подчёркивает Дж. Сорос, считает возможным в экономической практике опираться на стихийно действующие законы рынка.

В позиции самого Сороса привлекает то, что она не является следствием «болезни рефлексии» и представляет собою иное, более богатое для сознания следствие его конфронтации с действительностью. Поэтому весьма интересны его рассуждения о том, как же всё-таки разумно поступать в условиях, когда реальность не способствует деятельности разума, не предоставляет основания для таковой. Прежде всего, им отмечается какое-либо стремление втиснуть реальность в прокрустово ложе той или иной теоретической схемы, лучше бессознательная, невольная преданность тому, что действительно есть и бывает в жизни, чем искусственные попытки тем или иным способом сформировать действительность. Получается, что для него ложное сознание хуже бессознательного чувства истины. Как раз в этом, на наш взгляд, просматривается определённая параллель в исходных теоретических позициях Дж. Сороса и одного из представителей немецких интеллектуалов послегегелевского периода, а именно, молодого К. Маркса. Близость и даже некоторая преемственность их позиций интересна уже тем, что представляет собой обобщение исторического опыта, как говорил Гегель, «несчастливого сознания», мыслителями, находящимися на далёких друг от друга теоретических позициях. Тем не менее, они оба видят две стороны, две возможные тенденции действия, обнаруживающиеся для сознания в несчастливое для него время торжества «реального скептицизма». Специфической позицией Маркса было то, что аллегорическое выражение этих тенденций он обнаруживает в атомистике Эпикура.

Если для других наследников гегелевской школы, как и для самого Гегеля, атомистика Эпикура, особенно учение об отклонении атома от прямой линии, представляет собой крайнее развитие принципа эмпирического «Я», произвола частных лиц, способного только нарушить единство античной политики, то Маркс находит в учении об отклонении атома совсем другой смысл. Он реабилитирует Эпикура как мыслителя, видящего в разумном применении «эгоизма» основу человеческого общества. Отклоняясь от «несамостоятельного» движения по прямой линии, атом проявляет себялюбие, свой собственный интерес. Но только посредством этого отклонения он сталкивается в пространстве с другими атомами и может вступать с ними в различные сочетания. Тем самым через способность к произволу создается, так сказать, общественность атомов, т. е. нечто превосходящее их себялюбие, отрицающее их взаимное отталкивание. Нам представляется, что логика этого рассуждения вполне значима и для сознания. И тогда получается, что действуя в соответствии со своими предвзятостями, сознание каждого индивида (человека как атома) посредством отрицательного отношения ко всему другому создаёт вокруг себя атмосферу абсолютного отрицания, доходящего до отрицания и самого отрицания. В самом деле, ведь отрицая всё другое помимо себя, выставляя собственную уникальность, каждый из всех атомов-индивидов тем самым обратным образом утверждает сходство, подобие, отношение всеобщности. Тем самым обнаруживается то, что кроме материи как субстрата окружающего нас материального мира, есть еще необъятное многообразие всевозможных отношений, форм, структурных связей, которыми живет материя, которые, по существу, материальны, но не являются веществом.

В опоре на этот формальный мир бытия, для сознания, угнетённого состоянием «реального скептицизма», открывается возможность по мере того как им утрачивается способность видеть реальность в свете иного, превышающего обыденный взгляд измерения, по мере того как всё другое за исключением ближайшего для человека, того, чем он непосредственно озабочен осознаётся как ад; чем больше сознание реально оказывается погружённым в собственные предвзятости – тем более превышающее обыденность измерение обнаруживает себя обратным путём, через подъём малого, развития внутренней жизни сознания. В нём посредством совершенствования субъективного мастерства всё больше растёт способность обнаруживать выход за пределы собственных предвзятостей после того и в зависимости от того, как в живом взаимодействии-испытании мира со стороны самого человека-субъекта выявляется связь, отношение, делающее возможным воспроизведение субъектом самого себя и своего отношения к действительности, чтобы в следующий момент времени быть тем, чем был до того и наследовать мысли, имевшиеся до того.

Тем самым, воспроизводя всё то, что образует определённую манеру, типичный стиль в подходе к делу, человек через подъём малого, т. е. обратным образом, создаёт для сознания основание преодолеть привязанность к плоскости быта и освободиться от проистекающих из этой привязанности предвзятостей, преодолеть своё овеществлённое состояние. Таковое оказывается возможным как раз в силу того, что сознание человека, будучи в конфронтации со всем другим, культивирует свою внутреннюю способность сохранять собственную идентичность и равновесие в деле критического отношения к реальности, тем самым возвышаясь над разлагающими всякое единство односторонностями.

Об этом фактически, может даже не ведая того, и говорит Сорос, когда представляет публике свою теорию радикальной ошибочности всех человеческих построений, восходящей в свою очередь к процедуре методологической фальсификации К. Поппера.

Концепция «радикальной ошибочности» Дж. Сороса оправдывает только одно заявление — что все человеческие построения потенциально ошибочны. Но, как подчёркивает он сам, это не отбило у него охоту составлять суждения и делать инвестиции, наоборот, он продолжает делать и то, и другое, относясь к своим действиям как к «плодотворным ошибкам». Я искал ситуации, — пишет Сорос, — в которых мои идеи не совпадали с расхожей мудростью. Но я и здесь постоянно искал ошибки, а когда находил, то с радостью и готовностью исследовал их. Обнаружение ошибки в моих финансовых операциях часто давало возможность получить хоть какие-то прибыли или сократить убытки. Обнаружение ошибок, тем самым, становится плодотворным делом, поскольку они хотя бы отчасти приносят «выгодные» результаты. Как долго результаты остаются выгодными, зависит от того, признаются и исправляются ли обнаруживающиеся в них изъяны. Таким образом построения постепенно могут стать более совершенными.

Таким образом, превосходящее необходимо сложившуюся мыслительную формацию измерение может представлять для сознания, находящегося в подавленном данной формацией состоянии, и так сказать задним числом, посредством своего обратного проявления через явление собственной тени. Вообще, обнаружение обратного тому, что есть (и утверждается, развивается) в жизни — это дополнение всякой реальности до её полноты, которая неизбежно утрачивается в каждом «утверждении», в чём-то определённо существующем. Это форма выражения примата действительности и недостаточности, вторичности требования соблюдения априорного синтеза, целостности, генетизма, вообще формальной определённости при обнаружении движения содержания действительности. Все формальные определённости имеют своё слабое звено, ибо все они представляют собой условное, символическое, приблизительное, насильственное решение неразрешимой задачи охвата чем-то определённым, конечным

бесконечности бытия. Потому всякая попытка человека выявить в реальности форму априорной целостности или генетизма должна ещё быть принятой бесконечной стихией бытия, обрести санкцию всеобщности. Поистине практикой человек должен доказать мощь, посюсторонность своего мышления, в ней он испытывает природу и свою собственную социальную судьбу, опираясь, говоря словами Эйнштейна только на то, что оказывает сопротивление. Посредством этого сопротивления, доходящего до возмездия или воздаяния, само бытие обнаруживает себя, отвечая человеку на его дерзкое стремление измерить безмерное, отвечает, приобретая отчуждённую от него, необходимо отчуждённую субъективность.

Потому всякая формальная определённости требует искупительной жертвы, подлежащей действию стихийной субъективности бытия. Отсюда общественная необходимость фантазий, предвзятостей человеческого сознания, которые, однако, могут играть весьма реальную роль, обратным путём, через процедуру фальсификации, обнаруживая то, что практично, реально, отличается от фантазии. Обратным способом здесь обнаруживается то, что действительность, при всей её сложности, не простая бессмыслица, иррациональное бытие, что в ней есть что-то родственное человеческому сознанию, хотя и вполне материальное, доступное нашим чувствам и делающее возможным само появление в природе сознательного существа.

В заключение сделаем некоторые **выводы**.

Первое. Измерение, позволяющее сознанию видеть реальность в свете превышающей её наличное состояние, безусловной исторической перспективы, в неблагоприятных для такого усмотрения условиях, когда сознание очаровано предвзятостями, порождёнными практикой его функционирования, обнаруживает себя – не вследствие его видения сознанием в качестве объективно существующей безусловной перспективы, а вследствие его реализации через способность сознания, так сказать, замыкаться в себе, действуя вопреки всему другому для себя, обратным образом представляя действительность безусловного измерения.

Второе. Обратное искомому обнаружение в реальности объективного измерения возможно в силу того, что всякая реальность в действительности (как действительность) существует лишь в отношении к другой действительности, помимо этого отношения действительность оказывается ограниченной, а потому и определённой лишь пустотой. Но невозможно быть определённым пустотой, ничто ничто не определяет, определяет лишь то, что оказывает сопротивление. Этим обнаруживается то, что кроме материи как субстрата окружающего нас материального мира, есть еще необъятное многообразие всевозможных отношений, структурных связей, которыми живет материя, которые, по существу, материальны, но не являются веществом, образуя формальную

определённость бытия. Эта формальная определённость и служит основанием явления энантиодромии, появления одного вместо другого.

Третье. Ведя борьбу с односторонними видами реальности, подвергая их процедуре фальсификации, человек оказывается в состоянии обнаружить в глубине её бытия самый простой, широкий, потому бедный содержанием слой формального единства. Он находит себе отражение в общих абстрактных закономерностях формы, каковы симметрия, ритм, архитектоника, единообразие, скрытые в самых сложных и случайных образованиях.

Четвёртое. Обнаружение в реальности абстрактного слоя формального единства ставит вопрос о соотношении логически-дедуцированной и действительной формы развития истории. В контексте проблемы выявления перспектив капитализма, особенно с учётом опыта России и Украины, этот вопрос заостряется до дилеммы – существует ли всё только для последующего или имеет собственное классическое развитие? Содержатся ли законы стоимости в законах капитализма или они имеют самостоятельную сферу развития, логико-историческую сферу? Благословения капитала или стоимости должен испрашивать человек в своей хозяйственной деятельности?

И последнее. Опыт постсоветских стран в деле приобщения к реалиям капиталистической практики говорит о том, что нужно учиться утрачивать утраченные иллюзии, стремиться делать это. Этот урок позволяет сознанию противостоять «болезни рефлексии» и не утрачивать оптимизма.

Список использованной литературы

- 1. Колганов А. И.** «Инновационное развитие: уроки постсоветской России». – Журнал «Альтернативы». – Электр. ресурс – www.alternativy.ru
- 2. Кобяков А. Б., Хазин М. Л.** «Закат империи доллара и конец Рах Америгана», М., Издательство «Вече», 2003 – 368 с.
- 3. Сорос Дж.** Кризис мирового капитализма. Открытое общество в опасности. Пер. с англ. – М. : ИНФРА, 1999. – 262 с. – Электр. ресурс – www.bookz.ru
- 4. Лифшиц М. А.** Карл Маркс. От революционной демократии к научному коммунизму / Искусство и общественный идеал. – электр. ресурс – www.mesotes.narod.ru
- 5. Маркс К.** Различие между натурфилософией Демокрита и натурфилософией Эпикура // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1954. – Т. 40. – С. 147 – 233.
- 6. Маркс К.** Капитал. Т. 3. – Ч. 1. // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – М. : Госполитиздат, 1954. – Т. 25. – Ч. 1. – 545 с.
- 7. Лифшиц М. А.** Феноменология консервной банки. – Электр. ресурс – www.mesotes.narod.ru

Молодцов Б. І. Про зворотне виявлення історичної перспективи для реалій капіталістичної практики

У статті досліджуються можливості людської свідомості у справі виявлення історичної перспективи, яка б висвітлювала реалії сучасної капіталістичної практики навіть в умовах, коли необхідно відтворені цими реаліями мислені форми пригнічують здатність людської свідомості бачити реальність у перспективі. У таких умовах здатність буття до виявлення зовні свого виду реалізується зворотним чином, виходячи із здатності свідомості діяти усупереч всілякій обмеженості, тим самим представляючи дійсність безумовного виміру реальності. Звідси ж і соціальна необхідність фантазій, упереджень людської свідомості, які, проте, можуть відігравати досить реальну роль, зворотним шляхом, через процедуру фальсифікації, виявляючи те, що практично, реально, відрізняється від фантазії.

Ключові слова: свідомість, об'єктивна мислена форма, метод фальсифікації, дійсність.

Молодцов Б. И. Об обратном обнаружении исторической перспективы для реалий капиталистической практики

В статье исследуются возможности человеческого сознания в деле обнаружения исторической перспективы, в свете которой реалии современной капиталистической практики обрели бы определённую даже в условиях, когда необходимо воспроизводимые этими реалиями мыслительные формы подавляют способность человеческого сознания видеть реальность в перспективе. В таких условиях способность бытия к обнаружению вовне через явление своего вида реализуется обратным образом, исходя из способности сознания действовать вопреки всякой ограниченности, тем самым представляя действительность безусловного измерения реальности. Отсюда же и общественная необходимость фантазий, предвзятостей человеческого сознания, которые, однако, могут играть весьма реальную роль, обратным путём, через процедуру фальсификации, обнаруживая то, что практично, реально, отличается от фантазии.

Ключевые слова: сознание, объективная мыслительная форма, метод фальсификации, действительность.

Molodsov B. I. On the rediscovering of the historic perspective for realities of the capitalist practices.

In the article investigated possibilities of the human consciousness in exploring historical perspective where realities of the modern capitalist practice would find definiteness even under conditions when reproduced by these realities cogitative forms repress ability of human consciousness to see reality in a perspective. Under these conditions ability of the being to detect outside realized by reverse character, coming from ability of consciousness to act against any limit. Therefore comes public necessity of fantasies and

prejudgment of human consciousness, which, however, can play the very real role, by a reverse way, through procedure of falsification, finding something, which is practical, real, and is different from fantasy.

Key words: consnessness, objectiv thinking form, method of falsification, reality.

Стаття надійшла до редакції 14. 05. 2012 р.

Прийнято до друку 24. 05. 2012 р.

протоколом № 10.

Рецензент – к. соц. н, доцент

Лебідь Л. І.

УДК 316.334.2:314

Злотников А. Г.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ОБУСЛОВЛЕННОСТЬ СОВРЕМЕННЫХ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

Характерной чертой современного развития общества является его демографизация. Демографические процессы не сводятся только к процессам рождаемости. Они одновременно характеризуются естественным (соотношением рожденных и умерших) и механическим (перемещением в пространстве) движением населения. Демографическое поведение людей отражает процессы, происходящие в семейной сфере, размещении производительных сил, медицине и здравоохранении, юридической, правоохранительной, градостроительной, военной сферах и т.д. Т.е. практически все процессы и явления связаны с демографической сферой, как на макроуровне, так и микроуровне (личности и семьи). Демографический срез присутствует в социальной, политической, духовной и повседневно-бытовой сферах, каждом социальном институте и социальных общностях. И в этой связи демографический аспект общества выступает и как основа и как итог развития многообразного взаимодействия общества, личности, социальных сфер, социальных институтов и социальных общностей разного типа, уровня и сложности.

Это методологическое положение служит основой анализа демографической ситуации и важного ее элемента – развития трудового потенциала постсоветских государств и прежде всего России, Украины и Беларуси. Несмотря на разные политические и социально-экономические модели итоги и перспективы развития их в демографической сфере негативны. Прежде всего подтверждается вывод лауреата Нобелевской

премии по экономике 1971 года выходца из Беларуси и Украины Саймона Кузнецца, выявившего закономерность экономического развития стран «третьего мира», развивающихся стран, стран переходящих к новой системе социально-экономических отношений. Этот «закон Кузнецца» гласит, что в первое десятилетие их развития происходит резкое расслоение, резко растет неравенство в распределении доходов, уровне жизни населения этих стран. Это расслоение характеризуется падением жизненного уровня большинства населения, которое трансформирует все стороны социальной действительности [1, с. 745; 3, с. 42–43].

Рыночные преобразования, ставшие на всем постсоветском пространстве отправной точкой высшей фазы системного кризиса последних двух десятилетий, придают особый характер демографическим и трудовым изменениям, формируют новые, прежде не встречавшиеся демографические и трудовые процессы и тенденции. Во-первых, этот кризис совпал с процессом смены модели социально-демографического развития. Негативный характер демографических процессов Беларуси, Украины и России свидетельствует об остром и системном их демографическом кризисе. Так, наибольшая численность населения Беларуси в ее истории была в 1994 г. – 10367,5 тыс. чел. На начало 2010 г. численность населения составила 9480,2 тыс. чел., т. е. сокращение за этот период составило почти 890 тыс. чел. или 8,6%. За первое десятилетие XXI века численность населения Республики Беларусь сократилась на 531,6 тыс. чел., в т. ч. за счет естественного движения населения – на 308,9 тыс. чел. Это значит, что в общем уменьшении численности населения страны на долю естественного движения пришлось 58,1%, а на долю миграции – 41,9% [2, с. 13, 123; 4, с. 63]. Это свидетельствует о росте миграционных потерь населения Республики Беларусь за период между двумя переписями: за период 1989–1999 гг. эта доля составляла 23,%. Причем, темпы и размеры этого сокращения растут. Так, если численность населения Беларуси за 1995–2000 гг. уменьшилась на 191 тыс. чел., то в 2000–2005 гг. – на 219 тыс. чел., а в 2005–2010 гг. на 320 тыс. чел. И это резкое сокращение численности населения, растущая тенденция их сокращения настораживает.

Аналогичные процессы происходят в Беларуси, Украине и России. В постсоветских славянских государствах не только в прошедшем десятилетии, но в целом в последние 50 лет произошли радикальные изменения процессов демовоспроизводства как основы и источника повышения эффективности ресурсов труда человеческого потенциала и капитала. Это сопровождалось и сопровождается и эволюцией демографической системы, включающей рождаемость, повозрастную доживаемость населения, его смертность, брачность, а также численность и структуру внешней и внутренней миграции.

Современная демографическая ситуация и современные стратегические демографические и трудовые перспективы постсоветских славянских государств определяются негативными тенденциями современного демовоспроизводства: низким уровнем рождаемости, высоким уровнем смертности, отрицательным сальдо прироста населения, ростом численности детей рождающихся вне брака, негативными явлениями в области миграции населения, постарением населения, непрекращающемся процессом депопуляции и рядом других явлений. И демографическая ситуация в постсоветских славянских государствах представляет серьезную угрозу их устойчивому развитию и национальной безопасности.

Во-вторых, сложившиеся негативные демографические процессы в свою очередь порождают и осложняют еще более негативный их характер. В-третьих, эти процессы характеризуются депопуляционной демографической спиралью: сложившиеся негативные процессы обуславливают воспроизводство инерционных демографических процессов, социальный механизм которых сформировался предшествующим развитием. Негативные тенденции в рождаемости последних лет отразили структурные изменения в возрастной численности населения – за счет последствий тенденции роста рождаемости в 1978–1986 гг., и особенно 1983–1986 гг. В-четвертых, происходящие демографические процессы отражают доминирующее влияние их современной социально-экономической и социальной природы во взаимодействии с физиологической и биологической природой человека, что объясняет концепция социально-экономической и социальной обусловленности современных демографических процессов.

Из современных процессов важными факторами демографического развития Беларуси являются политические (процесс суверенизации бывших республик Советского Союза), исторические (сложившаяся демографическая ситуация Беларуси предшествующего периода), экономические (развал единого экономического пространства), социальные (падение уровня жизни и уменьшения масштабов занятости) и экологические (последствия катастрофы на Чернобыльской АЭС). И все они «замыкаются» на экономическом развитии. И их реальная взаимосвязь требует рассмотрение развития Беларуси, Украины и России прежде всего с позиций взаимосвязи процессов демовоспроизводства и занятости.

Если демографическая ситуация в Республике Беларусь на рубеже XX-XXI столетий характеризуется сокращением численности населения, то в тенденциях с трудовым потенциалом наблюдался рост численности населения трудоспособного возраста. Это является следствием: а) значительного роста численности людей, вступивших в трудоспособный возраст, а также б) небольшой величиной вышедших в этот период из трудоспособного возраста. Этот значительный прирост

численности трудоспособного населения был обусловлен высоким уровнем демовоспроизводства населения 1980-х годов и как его результат – вступление с середины первого десятилетия нынешнего века в трудоспособный возраст большой численности лиц, родившихся в период относительного подъема рождаемости. Небольшая величина вышедших из трудоспособного возраста была связана с тем, что пенсионного возраста, а значит и выхода из трудоспособного возраста, достигла группа населения, родившихся в годы Великой Отечественной войны, когда рождаемость была одной из самых низких в предшествующий исторический период. Т. е. в тенденциях изменения демографического потенциала, с одной стороны, и трудового потенциала, с другой, происходили разнонаправленные процессы.

Развал единого экономического пространства негативно сказался на занятости населения Республики Беларусь, состояние которой характеризуется следующими тенденциями. Во-первых, на рынке труда наблюдался высокий рост численности трудового потенциала, который не был подкреплен процессом создания новых рабочих мест. Наоборот, во-вторых, в результате спада объемов производства произошло резкое сокращение численности занятых в экономике. В-третьих, произошли изменения в структуре занятости населения, выразившиеся в значительном сокращении численности занятых в материальном производстве и небольшом увеличении занятых в сфере услуг (см. таблицу 1). В-четвертых, реальностью стала безработица, которая в зависимости от методологии расчета в Беларуси колеблется в диапазоне от 1-2% (официальная статистика) до 15% (реально существующей, но временно «прикрытой» почти 13-ти процентной по отношению к трудовым ресурсам трудовой миграцией).

По сравнению с 1990 г. занятость в экономике Беларуси уменьшилась почти на 485 тыс. чел. Более 410 тыс. составило уменьшение занятости в основной валообразующей отрасли экономики страны – промышленности. Значительно сократилась и занятость в сельском хозяйстве, строительстве и на транспорте, хотя в последние пять лет в строительстве и на транспорте наблюдался некоторый рост занятости. А прирост потенциала в трудоспособном возрасте за период 1990–2010 гг. составил более 175 тыс. чел. [4, с. 63, 109]. Т. е. возникла проблема обеспечения занятостью в экономике Беларуси для 660 тыс. чел. В отдельные периоды (1995–2005 гг.) невостребованность экономикой была проблемой для почти миллиона граждан Беларуси. И хотя с 2008 г. в Беларуси началось сокращение численности населения в трудоспособном возрасте, а к концу 1990-х гг. кризисные явления в экономике заменились некоторым оживлением, тем не менее показатель занятости населения Беларуси в 2010 г. почти на 15 процентных пункта ниже уровня 1990 г. [4, с. 114]. Недаром, в связи с напряженностью на валютном рынке Беларуси в апреле 2011 г. руководитель национального

статистического комитета Республики Беларусь оценил уровень безработицы среди предпринимателей в 600 тыс. чел.

Таблица 1

Распределение численности занятого населения Республики Беларусь по основным отраслям экономики за 1990–2010 гг. (в среднем за год, тыс. чел.). [4, с. 114]

Отрасли	1990 г.	1995 г.	2000 г.	2005 г.	2010 г.
Всего занято в экономике	5150,8	4409,6	4443,6	4414,1	4665,9
в том числе:					
Промышленность	1592,9	1216,2	1226,7	1189,4	1181,9
Сельское хозяйство	985,4	843,5	627,7	475,3	450,4
Лесное хозяйство	21,8	26,0	32,5	33,6	30,1
Строительство	570,4	302,4	312,3	342,7	440,8
Транспорт	306,6	250,0	255,8	264,0	288,3
Связь	58,5	59,8	62,5	64,5	63,1
Торговля и общественное Питание	328,0	432,6	486,8	559,8	667,0
Материально-техническое снабжение и сбыт	39,6	28,1	35,9	30,5	17,2
Прочие виды деятельности сферы материального производства	60,3	40,6	42,6	36,4	
Жилищно-коммунальное Хозяйство	127,2	148,5	185,9	201,7	212,3
Непроизводственные виды бытового обслуживания населения	24,3	27,1	22,2	37,1	45,5
Здравоохранение, физкультура и социальное обеспечение	268,3	287,1	326,1	328,8	336,1
Образование	433,9	417,5	463,7	458,8	443,5
Культура и искусство	74,2	80,2	80,2	83,7	95,1
Наука и научное обслуживание	102,6	45,7	42,2	37,9	35,0
Финансы, кредит и Страхование	28,7	46,4	58,4	58,3	
Управление	73,9	100,4	136,6	139,0	
Общественные организации	14,7	11,0	12,6	13,2	

Более всего пострадала интеллектуальная отрасль экономики Беларуси – наука, где занятость сократилась почти в 3 раза. Причем, в условиях повышения в мире значимости экономики знаний атака на научную отрасль в Республике Беларусь и ныне продолжается очень активно, что противоречит мировым тенденциям. В противоположность

этому существенно выросла занятость в отраслях, где преобладает очень высокий квалифицированный труд – в торговле, жилищно-коммунальном хозяйстве, бытовом обслуживании населения. Как видно, из таблицы также выросла занятость в финансах, кредитовании и страховании, а также управлении (в 1,7-1,8 раза). Однако, и рост занятости в указанных отраслях не компенсировал сокращение занятости в промышленности, строительстве, на транспорте. Особенно, в основной валообразующей отрасли экономики страны – промышленности: если в 1990 г. на долю занятых в промышленности приходилось 30,9% занятого в экономике трудового потенциала, то в последующие годы при постоянной тенденции снижения занятости в промышленности ее удельный вес в структуре занятости упал до 25,3% в 2010 г.

Поэтому, в-пятых, в результате необеспечения этих рабочих рук рабочими местами снижается цена труда. В-шестых, значительная часть не востребовавшего трудового потенциала Республики Беларусь вынуждена искать источники существования за рубежом. Тенденции современной занятости связаны с переустройством командно-административной экономики на рыночную систему хозяйствования. Следует отметить, что подобные формулировки («переход от командно-административной системы хозяйствования», «развитие рыночных отношений», «трансформация» и т.п.) маскируют социальную сущность трансформационных процессов.

Их сущностью является реставрация капиталистических отношений, причем, отношений не современного капитализма, а капитализма эпохи первоначального накопления капитала со многими его негативными явлениями, только замаскированными словами о демократических ценностях. Сегодня, как и много столетий тому назад, когда коммунист-утопист Т. Мор афористически констатировал, что «овцы поели людей», можно сказать, что дикий постсоветский рынок «поел людей». Конечно, последующая замена феодальных отношений капиталистическими в итоге привела к существенному росту демографического потенциала. Недаром, начиная от А. Смита, Т. Мальтуса, Д. Рикадро, Ж. Сисмонди и др. была зафиксирована тенденция роста численности населения. Но этот рост был вызван прогрессивными изменениями в развитии научных (прежде всего – медицинских) достижений. Сегодня на научные достижения, резко увеличивающих продолжительность жизни населения, не реально рассчитывать.

Негативным результатом этой трансформации (реставрации капиталистических отношений) стало разрушение единого экономического и демографического пространства. Больше всего от этого развала пострадал трудовой потенциал Беларуси, выполнявший функции так называемого «сборочного цеха» Советского Союза. Трудовой потенциал Беларуси оказался перед необходимостью приспособливаться к новой экономической парадигме. В

содержательном плане в частности этот переход от одной системы хозяйствования проявился, с одной стороны, в противоречиях между спросом на адекватную рабочую силу со стороны общества и несоответствующим им предложением системы образования по подготовке кадров. А с другой, проблема самосохранения, ставшая для людей первой проблемой, стимулировала расширение занятости в сфере услуг, где в любой системе хозяйствования в кризисные времена люди всегда стремятся найти путь к выживанию.

Невостребованность экономикой в прошедшем двадцатилетии от 1 млн до 660 тыс. жителей страны привело к снижению уровня жизни большинства населения и, как следствие, – к подрыву возможностей расширенного воспроизводства демографического и трудового потенциала. Оказавшийся избыток рабочих рук, не обеспеченных развитием экономики, заставляет задуматься этих незанятых, а стоит ли улучшать демографическую ситуацию. Поэтому рост населения и изменения занятости, проблема обеспечения их адекватного (или в обратном случае – неадекватного) соотношения сказывается на поведении носителей этих рук, т.е. прежде всего молодежи. И это привело к еще большему снижению рождаемости. Так, даже по сравнению с 1943 г., который до 1990-х гг. являлся по рождаемости самым низким, наименьший за всю историю Беларуси уровень рождаемости пришелся на 1997-2006 гг., когда количество родившихся упало до уровня меньше 100 тыс.

Значительная часть невостребованного трудового потенциала Беларуси (а это наиболее квалифицированный и в демографическом плане перспективный потенциал) вынуждена искать источники существования за рубежом. Так, всероссийская перепись населения 2002 г. выявила и масштабы численности граждан других государств, работающих и членов их семей, проживающих в России. Из трети зарегистрированных переписью международных трудовых мигрантов всего в России работает и проживает 40,3 тыс. граждан Беларуси. А с учетом незарегистрированных двух третей их общая официальная численность колеблется в пределах 107-115 тыс. чел. Но это видимая часть миграционного айсберга. Еще в 2,5 раза больше жителей Беларуси работает там частным образом, наездами. Кроме того, по данным ряда исследований, а также материалам белорусской переписи населения 1999 г. еще примерно не менее 150 тыс. белорусских граждан не регистрируются в качестве безработных. Всего по нашим расчетам в России трудовые мигранты из Беларуси составляют не менее полумиллиона человек, что позволяет белорусскому населению решать сложные проблемы на рынке труда, возникшие в самой Беларуси.

В демографическом плане сегодняшняя ситуация с белорусскими трудовыми мигрантами в геополитическом плане вызывает большую озабоченность. Она стала полем сражения за демографический потенциал. Россия в связи с демографической депопуляцией взяла курс

на привлечение в страну этнически близкого к русскому этносу населения. И белорусы, как одна из толерантных наций, являются для России наиболее приемлемым миграционным материалом. Гиперинфляционные процессы в Беларуси прошлого года, резкое падение жизненного уровня (в 2,5-3 раза) увеличили отток белорусского населения на рынок труда России. Из Беларуси выезжают более квалифицированные кадры, чем в нее въезжают, т. е. в борьбе на рынке труда за квалифицированный трудовой потенциал Беларусь проигрывает. И уезжают в основном молодые, работоспособные и перспективные в репродуктивном плане люди. Прежде всего это высококвалифицированные кадры, которые ищут работу, соответствующую их уровню знаний.

В результате за последний межпереписной период миграционные потери Республики Беларусь составили 222,7 тыс. чел. [2, с. 13, 123; 4, с. 63, 73], чему способствует проводимая в России миграционная политика. И здесь национальные демографические интересы Беларуси и национальные интересы России не совпадают. И в этом плане требуется защита сегодняшнего трудового потенциала, ибо это – защита демографических перспектив. Она требует: расширения занятости в Беларуси в отраслях и сферах с высоким творческим и технологическим уровнем; обеспечения достойного уровня оплаты труда – не меньше, чем в сопредельных государствах, и особенно в сравнении с Россией; преодоления «ножниц» в ценах на большинство товаров и продуктов.

Но существует и другая сторона проблемы с белорусскими трудовыми мигрантами на рынке труда России. Дело в том, что для многих стран, в том числе и для Беларуси сегодняшняя трудовая миграция служит источником привлечения в экономику страны валюты. Так, по данным аналитиков только на руках у населения ходит до 12–14 млрд. долларов [5, с. 198] (отметим, что даже разница в этих оценках даже в 1 млрд – это величина громадного масштаба), что, во-первых, говорит о роли трудовой миграции для бюджета страны, а, во-вторых, серьезно влияет на финансовый рынок, на управление экономическими процессами.

И здесь забота о сохранении демографического потенциала Беларуси вступает в противоречие с финансовыми интересами. К сожалению, сиюминутные финансовые интересы перевешивают стратегические демографические интересы. Как показывает исторический опыт многих стран и Беларуси начала XX века в том числе, примерно 60% трудовых мигрантов в итоге обживают в принимающей стране. Это значит, что из 800 тыс. белорусских трудовых мигрантов, работающих как в России, так и в странах дальнего зарубежья, может вернуться на родину немногим более 300 тыс.

В последнее время столкнулись две стратегии в отношении белорусских трудовых мигрантов на рынке труда в России. Проблема белорусской миграции на рынке труда в России в самой Беларуси стоит

остро. В связи с тем, что много белорусов работает особенно в сфере строительства в России, на самом высоком уровне в Беларуси исходят из того, если белорусам выгодно трудиться в России – пусть трудятся. Но при этом предлагается, чтобы их семьи по другим шкалам платили коммунальные услуги. Услуги здравоохранения, учеба и др. для их родственников должны быть только платные.

В противовес этой ограничительной и по сути дела запретительной стратегии в России в конце июня – начале июля 2011 г. принят закон о правовом статусе трудящихся-мигрантов и членов их семей. Этим законом предусмотрена иная стратегия – со значительными преференциями для мигрантов и членов их семей из стран – членов Таможенного союза, ориентируясь прежде всего на славянское население из Беларуси. Если прежние юридические основы давали преференции только самим трудовым мигрантам из Беларуси, то новые, по сути дела, способствуют объединению семей, а значит в перспективе их закреплению в России. А для Беларуси – еще большие демографические потери.

Сложившаяся ситуация с белорусскими трудовыми мигрантами в России несмотря на внешнее благополучие, на наш взгляд, имеет и другие опасные стороны. Во-первых, белорусские трудовые мигранты используются не на самым высококвалифицированных работах. Во-вторых, может быть такое привилегированное положение белорусских трудовых мигрантов на российском рынке труда является своеобразным мостом для проводимой с начала 2007 года в России либеральной политики по отношению трудовых мигрантов, чтобы в перспективе дать этим трудовым мигрантам законные основания на получение российского гражданства и тем самым обеспечить за счет их прирост населения. Что такая гипотеза имеет под собой основание свидетельствует государственная программа Российской Федерации по оказанию содействия добровольному переселению в Россию соотечественников, проживающих за рубежом и заявления руководителей российского государства о создании благоприятных условий для миграции населения с близкими для России социокультурными ценностями. Им облегчается доступ к рынкам труда и пребывания на российской территории.

По законам «демографических волн» высокий уровень рождаемости начала 80-х годов предполагал на рубеже столетий новый виток роста рождаемости. Но этого сразу не произошло. Для людей, которые одновременно вступили и в трудоспособный и в активный репродуктивный возраст, снижение возможности занятости заставило отодвинуть на более поздний срок и репродуктивный процесс или (временно) ограничить свою репродуктивную деятельность одним ребенком, чтобы не плодить нищих, а уделить внимание его качественным параметрам. А ведь сегодняшнее количество детей, т.е. определенный уровень

рождаемости, – это прежде всего завтрашний трудовой потенциал страны.

Демографическая ситуация в Беларуси несмотря на рост рождаемости в первом десятилетии нынешнего века тем не менее остается кризисной. Этот рост рождаемости носит тайминговый характер. Особенностью этого роста рождаемости является то, что наибольший рост рождаемости приходится на тех, кому уже за тридцать, это так называемая отложенная рождаемость. И это отложенное материнство в период 1995-2005 гг. – результат обострения проблем занятости 1990-х годов. Имевшееся в середине 90-х годов падение рождаемости, нижняя точка которой в Республике Беларусь приходится на 1997 год, а также изменение с этого периода и миграционного вектора в худшую для Беларуси сторону позволяет констатировать, что по сравнению с демографическим кризисом 90-х годов демографический кризис в Республике Беларусь через 10–15 лет будет еще более острым. В 2020–2025 гг. ожидается огромный дефицит демографического капитала, который создаст несравнимую с сегодняшней угрозой национальной безопасности.

Предыдущий кризис будет накладывать отпечаток на текущие демографические процессы, тиражировать кризис. А с учетом повторяемости демографических волн в 2040–2050 гг., если не удастся в текущем 15-летию, переломить негативные демографические тенденции, наш сегодняшний кризис будет казаться детским лепетом. Поэтому обеспечение демографической безопасности государства будет оставаться и впредь приоритетным направлением среди социально-экономических проблем. Депопуляция, ухудшение основных демографических показателей и показателей здоровья нации представляют конкретные потенциальные угрозы национальной безопасности.

Состояние экономики тесно взаимосвязано с демографической ситуацией в Беларуси, изменением структуры отраслевой занятости населения. А это означает, что разрешение противоречий в тенденциях изменения структуры занятости населения возможно в существенной корректировке целевых ориентиров развития экономики Республики Беларусь, акцентировании на приоритетах, связанных с демографическими явлениями. Ситуация, сложившаяся ныне на рынке труда настоятельно требует проведения активной политики изменения структуры занятости. Она должна быть определяющей частью макроэкономической политики государства, определяя и остальные направления макроэкономической политики – финансовой, структурной и др. Она должна исходить из необходимости обеспечения национальной безопасности и учета национальных интересов в международном разделении труда. Конечной целью должна быть необходимость реализации целевых ориентиров развития национальной экономики и структуры ее занятости, акцентированной на приоритетах, связанных с демографическим развитием Республики Беларусь, в том числе и

проведение целенаправленной политики в области трудовой миграции населения.

В среде современной молодежи распространено сожителство (в терминологии молодежи – «гражданский брак», в терминологии статистики – «находятся в незарегистрированном браке»), а также раннее начало половой жизни коррелирует со снижением демографических ориентаций молодежи. Это отражает распространенность незарегистрированных брачных (хотя их трудно считать брачными) союзов, относительное ослабление института семьи, либерализацию половой морали. В итоге это коррелирует, во-первых, с тенденцией роста внебрачной рождаемости, во-вторых, со снижением рождаемости в целом, а также, в-третьих, с перспективной низкой демографической ориентацией, хотя при этом семейные ценности по-прежнему остаются в числе ведущих ценностей у нынешней молодежи, т. е. той социальной группы, от которой зависит репродуктивное развитие страны.

Семья, как все социальные институты, находясь под влиянием существенных изменений различных сторон общественной жизни, претерпевает серьезную трансформацию. Семейные отношения, с одной стороны, отражают то, что происходит в общественной жизни – как приобретения, так и потери. С другой стороны, семья сама активно влияет на жизнь общества, хотя для семейных отношений характерен консерватизм или определенный демографический менталитет. Этот демографический менталитет проявляется в том, что семейные отношения не сразу реагируют на изменения социальной среды. Семья на повседневно-бытовом уровне является тем социальным явлением, которое отражает целостность жизнедеятельности людей, а следовательно направление и развитие демографических процессов. Испытывая влияние социальной среды, и постоянно изменяясь, семья, тем не менее, исходя из принципа самодетерминированности, развивается по своим собственным законам. Она остается тем социальным институтом, которому принадлежит решающая роль в процессе воспроизводства человеческой жизни, продолжения человеческого рода. От ее функционирования зависит воспроизводство населения. Но несмотря на свою эволюцию, семья, являясь социальным институтом, остается и базовой ценностной ориентацией. Эта эволюция требует осмысления – какое место в формировании ценностных ориентаций занимают семейные отношения.

Вместе с тем, несмотря на коренные социокультурные перемены, семья по-прежнему занимает ведущее место в иерархии ценностных ориентаций молодежи. Хотя ценностные семейные ориентации, как показывают социологические исследования, находятся на первом месте, в каждой социальной группе они имеют свое, отличное от иных социальных общностей содержание. Для молодежи любовь и брак по-прежнему являются одними из главных жизненных ценностей. Изменения, внесенные трансформацией социокультурных норм и

традицій, проявляються в суттєвому зниженні ступеня впливу старшого покоління на формування у молодіжних представників оцінень сімейних цінностей. Для сучасної молодіжної сім'ї і шлюб є не стільки традиційним соціальним інститутом, скільки союзом індивідів. Їх головне призначення – міжособистісне спілкування зацікавлених в близькості людей, спільне вирішення їх життєвих проблем, проведення вільного часу, отримання задоволення від різноманітних форм спілкування, з яких на перших етапах сексуальне спілкування є домінуючою цінністю.

Потреби суспільства свідчать про необхідність вивчення демографічних процесів не тільки демографами, але і представниками інших наук. В свою чергу, відбувається розширення і углублення і самих демографічних досліджень, що відповідає такій особливості розвитку сучасної науки – її соціологізації.

Список використаної літератури

1. Ларина О. В. Лауреати нобелівської премії / О. В. Ларина, Т. В. Гитун, І. А. Пивоварова, А. В. Щеглов. – М. : ООО «Дом славянської книги», 2006. – 864 с. **2. Населення** Республіки Білорусь. Статистичний збірник. 2011. – Мінськ : Національний статистичний комітет Республіки Білорусь, 2011. – 743 с. **3. Нобелівські** лауреати ХХ століття. Економіка. Енциклопедичний словар. – М. : «Російська політична енциклопедія» (РОССПЭН), 2011. – 336 с. **4. Республіка** Білорусь. Статистичний щорічник. 2011. – Мінськ : Національний статистичний комітет Республіки Білорусь, 2011. – 634 с. **5. Сучасне** становище і тенденції розвитку фінансово-кредитних систем в умовах глобалізації економіки : збірник наукових статей міжнародної науково-практичної конференції / редкол.: А. П. Шевлюков [і др.]; під наук. ред. канд. екон. наук, доцента Е. Г. Толкачової і І. П. Якубової. – Гомель : заклад освіти «Білоруський торговельно-економічний університет споживачів кооперації», 2012. – 260 с.

Злотников А. Г. Соціально-економічна зумовленість сучасних демографічних процесів

Розглядається зростання ролі демографізації в соціально-економічних процесах. Аналізуються структурні зміни зайнятості в економіці Республіки Білорусь за період переходу до нових соціально-економічних відносин. Розвивається концепція соціально-економічної і соціальної обумовленості сучасних демографічних процесів. Виявляються масштаби і суперечлива роль трудової міграції білоруського населення. Розкриваються основні проблеми білоруських трудових мігрантів на ринку праці Росії. Обґрунтовуються процеси соціологізації науки.

Ключові слова: демографічний потенціал, трудовий потенціал, демографічна поведінка, зайнятість, трудова міграція.

Злотников А. Г. Социально-экономическая обусловленность современных демографических процессов

Рассматривается возрастание роли демографизации в социально-экономических процессах. Анализируются структурные изменения занятости в экономике Республики Беларусь за период перехода к новым социально-экономическим отношениям. Развивается концепция социально-экономической и социальной обусловленности современных демографических процессов. Выявляются масштабы и противоречивая роль трудовой миграции белорусского населения. Раскрываются основные проблемы белорусских трудовых мигрантов на рынке труда России. Обосновываются процессы социологизации науки.

Ключевые слова: демографический потенциал, трудовой потенциал, демографическое поведение, занятость, трудовая миграция.

Zlotnikov A. G. Social and economic conditionality of the current demographic processes

The increase of the role of demographization in social and economic processes is considered. The structural changes in employment in the economy of the Republic of Belarus are analysed. Social and economic and social conditionality concepts of current demographic processes are developed. The contradictory role of labor migration of Belarussian population is revealed. The processes of sociologization of science are grounded.

Key words: demographic potential, labor potential, demographic behavior, employment, labor migration.

Стаття надійшла до редакції 07. 05. 2012 р.

Прийнято до друку 24. 05. 2012 р.
протоколом № 10.

Рецензент – к. філос. н, доцент
Тягнібедіна О. С.

УДК 316.334.3:327.362

Маслихин А. В.

**ИДЕИ МИРА И ПАЦИФИЗМА
НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ**

Гуманитарное знание уделяет значительное внимание идеям мира и пацифизма. Все здравомыслящие государственные деятели, ученые, простые люди понимают, что войны – это величайшие трагедии в жизни

человечества, это большие препятствия на пути его прогресса, это море слез и страданий человека. Они беспощадно уничтожают цвет природы – бесценные жизни людей, а также сокровища материальной и духовной культуры, созданные многими поколениями. А если разразится термоядерная война, то она затмит все прошлые кровопролития – в ее огне погибнет все живое, в том числе само человечество. Тогда на Земле не будет ни глобальных, ни простых проблем, – да и некому их будет решать.

Слово «мир» у славян (ст.-слав., др.-русс., укр., болг., словен., сербохорв., чеш., польск., в.-луж., н.-луж.) означает «весь мир, покой, народ, спокойствие, согласие» [1, с. 626], а «пацифизм является термином для описания людей, которые выступают против института войны, отвергают насилие в пользу тех, кто стремится перековать «мечи на орала» [2, р. 1699]. Существуют социологический, исторический, политологический, философско-антропологический аспекты изучения мира и пацифизма. В XX веке отечественными учеными был накоплен значительный объем эмпирических данных и теоретических обобщений, касающихся разнообразного содержания идей мира, ненасилия и пацифизма. Однако в настоящее время вне поля зрения исследователей находится распространение идей мира и пацифизма на постсоветском пространстве.

Логика раскрытия темы требует выделения эмпирических и теоретических характеристик распространения идей мира и пацифизма. В эмпирическом измерении мы обращаемся к фактам деятельности миролюбивых сил на постсоветском пространстве, выделяем их основные организационные формы. Теоретические рамки исследуемой темы включают в себя социологическую рефлексию идей мира и пацифизма в начале XXI века, отражающие стремление народов к развитию цивилизационных принципов мироустройства и жизнедеятельности людей.

Методологической основой исследования служит ряд эмпирических методов, а также теоретических, а именно: наблюдение, анализ и синтез, сочетание исторического и логического. Источниковедческую базу для раскрытия темы составляют публикации монографий и статей, материалы СМИ, интернет-издания [1–10].

За истекшие 20 лет после распада СССР распространение капитализма на постсоветском пространстве в немалой степени связано с социально-экономическими, политическими противоречиями, которые в отдельных регионах превращались в «горячие точки», где разгоралось пламя конфликтов и военных столкновений. Капитализму присущи агрессивность, милитаризация, гонка вооружений, обусловленные нахождением рынков сбыта и извлечения прибыли. Войне и военным конфликтам противостоит мир. Капитализм не уничтожил человечество потому, что в обществе существует противовес агрессии и милитаризму, – миролюбивые люди с идеями мира и пацифизма. Великий мыслитель

XVIII века И. Кант в трактате «О вечном мире» поставил вопрос о том, что человек по природе должен жить в условиях мира, а не войны.

В начале XXI века военно-технический потенциал основных субъектов внешнеполитической деятельности находится далеко за пределами сдерживания внешней агрессии. Попытка глобальной войны будет означать уничтожение всего человечества, поэтому обращение к идеям мира, пацифизма жизненно необходимо для существования народов и цивилизаций.

Миролюбие имеет чисто человеческую природу. Человек как единство биологического и социального отражает в своей жизни и деятельности биологические и социальные законы. А законы эти весьма различны, они имеют разное содержание и разную направленность. Кроме того, конкретное содержание действия законов зависит от исторических условий, от множества конкретных обстоятельств жизни каждого человека. В определенных условиях противоречивость природного и социального в человеке может обостриться и достичь трагедийной формы. Так, все войны («локальные» и мировые) являются подтверждением антагонизма социального поведения человека и его природного бытия. Они неизбежно ведут к человеческим жертвам. Наоборот, человек по биологической природе может стать долгожителем, если противоречия социального бытия не будут укорачивать его жизнь. Следовательно, социальные закономерности, действующие в направлении совершенствования биологической природы человека, требуют имманентной направленности в сторону миролюбия.

Во второй половине XX века, в связи с угрозой новой мировой войны, СССР придерживался концепции мирного сосуществования государств с различным общественно-политическим устройством. На международной арене действовала авторитетная организация «Движение сторонников мира», первым председателем которого был известный ученый Ф. Жолио-Кюри. Большую работу проводил Советский Комитет защиты мира, созданный в 1949 году. В 1961 году был образован Советский фонд мира. На последней XII Всесоюзной конференции Советского Комитета защиты мира (1991 г.) была принята программа действий на 90-е гг., которая содержала шесть основных направлений – «Разоружение и безопасность», «Народная дипломатия», «Примирение», «Экология», «Права человека» и «Деловое сотрудничество» [6]. Эти направления миротворческой деятельности поныне сохраняют свою актуальность.

После распада СССР на территории Российской Федерации возникло ряд организаций, поставивших задачу сохранения мира. К ним относятся Международная федерация мира и согласия (правопреемник Советского Комитета защиты мира), Российский фонд мира (правопреемник Советского фонда мира). Так, Федерация мира и согласия является общественным объединением самостоятельных миротворческих организаций, действующих во имя гражданского мира и

национального согласия и выступающих за справедливый и безопасный мир во всем мире, за экономическое сотрудничество, в защиту окружающей среды и обеспечение прав человека. Её деятельность выразилась в осуществлении «народной дипломатии» по предотвращению и урегулированию конфликтов, военных действий на постсоветском пространстве. В 1992–1994 гг. ФМС провела серию посреднических встреч по урегулированию конфликтов между Северной Осетией и Ингушетией, Абхазией и Грузией и Южной Осетией и Грузией. ФМС организовала также посреднические миссии в Таджикистане и Молдове (Приднестровье). В декабре 2003 года Федерация мира и согласия получила статус участника Совета Европы. Приоритетным направлением деятельности ФМС является взаимодействие миротворцев России и других стран СНГ. В марте 2004 г. по всей России было проведено глобальный день действий против войны [7].

Большую миротворческую деятельность проводит Российский фонд мира (с отделениями в 56-ти регионах Российской Федерации). Так, в марте 2012 г. в Культурном центре Украины (г. Москва) состоялась благотворительная миротворческая акция «Дружба без границ». В апреле 2012 года в Махачкале была проведена первая республиканская конференция некоммерческих объединений «Дагестану – мир и согласие!» [8]. На территории Российской Федерации формируется плюралистическая система миротворческих объединений и организаций. Они осуществляют деятельность, связанную с защитой мира, урегулированием конфликтов. С миротворческими идеями выступают практически все российские политические партии. С позиций пацифизма проводят свои акции «Российская партия Мира и Единства», «Зелёные» [9, с. 199].

В странах СНГ происходят аналогичные процессы. На базе отделений Советского Комитета возникли Украинский Фонд мира, Украинский совет мира (с 14 отделениями), ОО «Белорусский комитет мира», Совет мира и согласия Республики Казахстан, Совет мира и согласия Кыргызской Республики и т.д.

Вовлечение постсоветского пространства в процессы глобализации, наряду с понятием «миролюбие», способствовало распространению западного варианта этого понятия, – «пацифизм». Современное гуманитарное знание трактует пацифизм как совокупность «разнообразных концепций, противостоящих войне или другим формам насилия на моральном основании и приветствующих позитивное понимание мира как кооперативного устройства, основанного на самоорганизации группы» [10, с. 785].

С идеями мира выступает весь спектр политических партий России. В настоящее время левые и центристские партии подвергают критике сотрудничество «Россия-НАТО», прежде всего – проведение военных учений на территории страны. В 2012 году большой резонанс

вызвали намерения разместить в Ульяновске перевалочную базу США и НАТО по выводу войск с территории Афганистана. В апреле 2012 года левые и центристские партии России провели с представителями многих регионов марш протеста по улицам Ульяновска. Основными аргументами против размещения базы являются возможность быть втянутыми в конфликт с Ираном, опасность распространения наркотиков, отрицательный пример для партнеров по СНГ.

Протестные действия по вопросу о сотрудничестве с США и НАТО происходят на всем постсоветском пространстве. Как правило, они инициируются оппозиционными силами. Яркий тому пример – военная база США в Киргизии. База ВВС США была размещена в международном аэропорту Манас столицы Кыргызстана в 2001 году в рамках операции «Несокрушимая свобода» в Афганистане. Позднее она была переименована в Центр транзитных перевозок (ЦТП), который является ключевым пунктом переброски техники и военнослужащих США к местам боевых действий в Афганистане. Государственные деятели республики считают возможным ее существование до 2014 года.

В Узбекистане военная база США просуществовала до 2005 года. США создают военное присутствие в Таджикистане, где в районе Шорабад Хатлонской области в 2011 году был открыт «американский военный центр».

Основными формами распространения пацифизма на постсоветском пространстве являются критическое противодействие войне, насилию, милитаризму, – с одной стороны, и создание условий для жизни людей в условиях мира, с другой. Первое направление получает реализацию в политико-практических действиях, а второе – главным образом в непосредственной жизнедеятельности людей и ее осмыслении.

По нашему мнению, в социальной действительности имеет гуманистический приоритет миролюбивая жизнь – это **цивилизованная жизнь**, опирающаяся на нормы гуманизма и ненасильственного ведения дел в современном мире.

Социология различает жизнь, присущую отдельным людям, и социальную действительность – жизнь человека в условиях общества. Последняя означает многочисленные отношения человека к природе, обществу, ко всем другим людям.

Чтобы понять социальную действительность, следует рассмотреть ее на двух уровнях: во-первых, как повседневную, обыденную и, во-вторых, как «цивилизованную», более высокую по своему содержанию. И повседневная жизнь, и «цивилизованная» – органически взаимосвязаны между собой и в тоже время отличаются друг от друга.

Предварительно отметим их отличия в самом общем аспекте. Повседневная жизнь характеризуется тем, что люди здесь занимаются делами ежедневно, постоянно. В повседневной жизни, как государственные деятели, так и отдельные люди руководствуются,

главным образом, «обыденным сознанием», «здравым смыслом», методом «проб и ошибок». На обыденном уровне присутствуют многочисленные источники противоречий и конфликтов. Особенно они обострились на постсоветском пространстве сейчас, в переходный от социализма к рыночной экономике период. Главным законом обыденной жизни является то, что человек должен есть, пить, одеваться, иметь жилище, осуществлять обмен веществ между собой и природой. Значение обыденной жизни состоит и в том, что в его лоне зарождаются важнейшие духовные феномены – мир, гуманизм, ненасилие.

Именно в повседневном мире люди радуются и печалются, ссорятся и мирятся, любят и ненавидят, поэтому повседневность образует основу как для противоречивого бытия, так и цивилизованной жизни.

«Цивилизованная жизнь» – это жизнь более высокого порядка; она пронизана гуманизмом, осмыслена и систематизирована в виде идей мира, ненасилия, пацифизма; базируется на научных и юридических законах, объективных истинах и нравственных категориях. Поэтому люди на основе гуманитарных знаний и научных законов, закономерностей, тенденций в состоянии осознать прошлую жизнь, правильно оценить настоящую действительность и могут предвидеть будущее. Без всеобщего мира жизнь на планете не имеет будущего.

По сравнению с обыденной цивилизованная жизнь более сложна по своей структуре, значимости и своим функциям. Это теоретический уровень жизни народов и государств – он связан с природой, обществом, миллионами людей и их взаимодействием. Здесь функционируют, как правило, не обыденное сознание, не «здравый» смысл, не «метод проб и ошибок», а, во-первых, стройная система миротворческой жизнедеятельности; во-вторых, система нравственных категорий; в-третьих, теоретическая деятельность людей. Так, этические категории: добро, справедливость, долг, совесть, свобода и другие обеспечивают духовные возможности для доказательства мирной и ненасильственной общественной жизни.

Таким образом, на постсоветском пространстве существуют многочисленные сторонники мира, объединенные в разнообразные миротворческие и пацифистские организации. Они выступают за предотвращение новой мировой войны, за объединение всех сторонников мира без различий в религиозных верованиях, политических взглядах, имущественном положении. Важной перспективой для дальнейшего развития миротворчества на постсоветском пространстве и за его пределами является формирование цивилизованных основ жизни и деятельности народов и государств.

Список использованной литературы

1. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М. : Прогресс, 1986. – Т. 2. – 671 с. 2. **Pacifism** // New dictionary of the history

of ideas / Edited by Maryanne Cline Horowitz. Printed in the United States of America: Thomson Gale, 2005. – P. 1699 – 1701. **3. Чумаков А. Н.** Глобализация. Контуры целостного мира: монография. – М. : ТК Велби, Проспект, 2005. – 432 с. **4. Маркович Д. Ж.** Культура мира, толерантность и межэтнические отношения // Век глобализации. Исследования современных глобальных процессов. – Волгоград: Учитель, – 2008. – № 2. – С. 155 –163. **5. Сердюкова Е. В.** Судьба России в условиях глобализации: культурно-цивилизационный контекст // Материалы II Международного научного конгресса «Глобалистика-2011: пути к стратегической стабильности и проблема глобального управления». Т.1. – М. МАКС-Пресс, 2011. – С. 80 – 81. **6. Движение сторонников мира.** Режим доступа: http://yunc.org/Движение_сторонников_мира **7. Федерация мира и согласия.** Режим доступа: <http://www.ifpc.ru/index.php?cat=337> **8. Международный общественный фонд «Российский фонд мира».** Режим доступа: <http://www.peacefond.ru/news/?id=439> **9. Багдасарян В. Э., Сулакшин С.С.** Властная идейная трансформация: Исторический опыт и типология. – М. : Научный эксперт, 2011. – 344 с. **10. Кэйди Д. Л.** Пацифизм // Глобалистика. Энциклопедия. – М. : Радуга, 2003. – С. 785 – 788.

Масліхін О. В. Ідеї миру і пацифізму на пострадянському просторі

Ідеї миру і пацифізму піддані осмисленню на емпіричному та теоретичному рівнях. На емпіричному рівні розглянуто діяльність миротворчих організацій. Виявлено форми їх виникнення наприкінці ХХ століття і шляхи трансформації на початку ХХІ століття. Представлені факти дій пацифістів проти створення іноземних військових баз на пострадянському просторі. На теоретичному рівні цивілізоване життя представлено без війн і конфліктів. Воно включає буденний рівень життя людей і мудре ставлення до розв'язання локальних і глобальних проблем людства.

Ключові слова: мир, пацифізм, соціальна дійсність, повсякденне життя, цивілізована життя.

Маслихин А. В. Идеи мира и пацифизма на постсоветском пространстве

Идеи мира и пацифизма подвергнуты осмыслению на эмпирическом и теоретическом уровнях. На эмпирическом уровне рассмотрена деятельность миротворческих организаций. Выявлены формы их возникновения в конце ХХ века и пути трансформации в начале ХХІ века. Представлены факты действий пацифистов против создания иностранных военных баз на постсоветском пространстве. На теоретическом уровне цивилизованная жизнь представлена без войн и

конфликтов. Она включает обыденный уровень жизни людей и мудрое отношение к решению локальных и глобальных проблем человечества.

Ключевые слова: мир, пацифизм, социальная действительность, обыденная жизнь, цивилизованная жизнь.

Maslikhin A. V. The ideas of peace and pacifism in the post- Soviet space

The ideas of peace and pacifism subjected to reflection on the empirical and theoretical levels. The activities of peace organizations are examined on the empirical level. Here identified forms of their occurrence in the late twentieth century and the beginning of the transformation in the way of the XXI century. We present the facts of action against the pacifists' establishment of foreign military bases in former Soviet Union. On the theoretical level civilized life is presented without wars and conflicts, which involves ordinary living standarts and wise attitude to solving local and global problems of mankind.

Key words: peace, pacifism, social reality, everyday life, civilized life.

Стаття надійшла до редакції 15. 05. 2012 р.

Прийнято до друку 24. 05. 2012 р.

протоколом № 10.

Рецензент – к. соц. н, доцент Хобта С. В.

УДК 316.42: 629.78 (477)

Галкина Л. И., Чугунов Е. В.

**ВОЗМОЖНОСТИ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО РОСТА УКРАИНЫ
(НА ПРИМЕРЕ КОСМИЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ)**

В условиях глобальной конкуренции для модернизации украинской экономики необходимы научно-технические новации во всех её отраслях и в системе управления. Проблема научно-технического роста актуальна не только потому, что научно-технический рост – это предпосылка экономического роста, но и потому, что, как справедливо отмечает российский социолог А. Кустарёв, в XX веке преобладало «... представление о неразрывной связи экономического роста и капитализма» [1], но в период неокapитализма, на рубеже XX–XXI веков «... появилась совершенно новая тема. Возникли подозрения, что в самой эффективности капитализма состоит его роковая слабость; он сообщает обществу чрезмерную динамику, которая не соотносится ни с природными ресурсами, ни с качеством человека как вида. Неуклонный экономический рост теперь воспринимается уже не как безусловный прогресс, а как безответственная авантюра, во всяком случае, как

рискованная стратегия и своего рода ловушка» [1]. Имеется в виду, что проблема научно-технического и экономического роста тесно связана с другой, более общей проблемой – проблемой будущего капитализма. Возможно ли будущее у капитализма – это проблема, интересующая не только отечественных и российских [См. напр. 2, 3], но и западных социологов, в частности И. Валлерстайна и Л. Туроу [4; 5]. И. Валлерстайн заявляет о кризисе индустриальной цивилизации, конце эпохи доминирования США, а Л. Туроу ещё в 1996 году подчёркивал, что экономический успех капиталистических стран двадцать первого века «будет зависеть от готовности и способности делать долговременные общественные инвестиции в квалификации, образование, знания и инфраструктуру» [5].

В повседневной практике бизнесмены-собственники живут сегодняшним днём, не задумываясь о перспективах капитализма в отдалённом будущем. Так, например, Дейл Карнеги в своей книге «Как перестать беспокоиться и начать жить» (1948 г.) упоминает о том, что президент автомобильной корпорации К. Т. Келлер признавался ему, что никогда не беспокоится о будущем, потому что «ни один человек, живущий на земле, не может предвидеть, что произойдет в будущем. Существует так много сил, которые будут влиять на это будущее! Никто не может сказать, что управляет этими силами. Никто не может их понять. Тогда зачем беспокоиться о них?» [6]. Трудно не согласиться с этими утверждениями. Имеет смысл прогнозирование тенденций развития лишь ближайшего будущего, и то с определённой степенью вероятности. Поэтому капиталисты склонны финансировать и поддерживать прикладные научные исследования, дающие быстрый результат и прибыльность в той мере, в какой им позволяет их благосостояние, но неохотно финансируют фундаментальные научные исследования. Это острая проблема даже для богатой Америки. Фундаментальные научные исследования финансирует преимущественно федеральное правительство США, а «вклад промышленности в финансирование фундаментальных исследований оценивается лишь в 23%, причём, согласно оценкам Национального научного фонда, промышленность в основном финансирует исследования, направленные на понимание проблем, связанных с потенциальными продуктами и процессами» [7].

Для развития науки и техники необходимы деньги, инвестиции, а также сильное и богатое государство, которое может всё это обеспечить. Малый и средний бизнес с трудом выживают в Украине в связи со сложностью реализации продукции и низкой рентабельностью. Крупные предприятия не заинтересованы в том, чтобы финансировать исследования, которые дадут результат спустя десятилетия, хотя именно фундаментальные научные исследования являются базой для прикладных научных исследований. Финансирование науки в Украине, причём довольно скудное, осуществляется преимущественно за счёт

государственного бюджета (из него выделяется на исследования 52% всех денег, частично инвестиции идут и из бизнеса (30%), и менее 10% приходится на иностранные инвестиции [8]). Так, «по данным ЮНЕСКО, в Украине на науку ежегодно выделяется 0,5 – 1% от ВВП. Это ничтожно низкий показатель, характерный для большинства стран Африки и неразвитых стран Океании. Например, в Израиле на исследования выделяется 4,8 процента ВВП. Среднемировой показатель – 1,7%» [8].

Наиболее высокотехнологичным сектором украинской экономики и одной из её ключевых отраслей является космическая индустрия. Каково же состояние украинской космонавтики в настоящее время: кризисное или перспективное? Академик В. Присняков в 2006 году писал про слабость космической техники в Украине, о том, что «сегодня без России Украина не может вести самостоятельную космическую политику ... Наши проекты никого не интересуют, поскольку не имеют существенных революционных прорывов. А научные исследования имеют бессистемный, нескоординированный характер» [9]. В. Присняков также справедливо указывал на «жалкое финансирование» научных институтов, на то, что «престиж ученого-ракетчика упал до нуля, и желание служить космической науке исчезло» [9], про провинциальный уровень украинской космонавтики.

В то же время в 2012 году директор Института космических исследований Национальной академии наук Украины и Государственного космического агентства Украины Олег Фёдоров напротив, заявляет, что «у нас есть космический потенциал, который может стать локомотивом для других отраслей» [10].

Сорок стран мира стремятся развивать космические программы, в том числе и страны, не имеющие «ракетно-космической техники, такие как Польша, Венгрия, Чехия» [10], потому, что «наивысший потенциал инновационного развития содержится в ракетно-космических технологиях» [10]. Фёдоров считает перспективной космическую отрасль в Украине, так как она необходима «для развития науки, технологий, для мониторинга ресурсов, а следовательно определяет конкурентоспособность страны» [10]. Он также говорит о недостаточном финансировании космических программ и неэффективном использовании выделяемых средств.

Успешность развития космонавтики в Украине зависит от её участия в международных коммерческих космических проектах и установления партнёрских отношений между украинскими и зарубежными организациями и предприятиями в космической отрасли. Фёдоров отмечает, что «Россия является нашим стратегическим партнером, и наша космическая отрасль, по итогам 2011 года, работает прибыльно в основном благодаря заказам из России» [10]. И именно с Россией, в первую очередь, много лет занимающей 1 место в мире по количеству ежегодно осуществляемых космических пусков [11], а также

с Китаем, Польшей, Азербайджаном, Европой, Латинской Америкой, США и другими странами Украина сотрудничает в космической отрасли.

Несмотря на проблемы с финансированием, благодаря кооперации с другими космическими державами Украина за последние двадцать лет «добилась значительных успехов в космической отрасли и вошла в пятерку стран-лидеров по количеству ежегодно осуществляемых космических пусков...» [12].

Европейские страны согласны сотрудничать с Украиной в космической области, но с условием финансирования «50 на 50». Но в стране пока нет таких финансовых возможностей. Пока что вкладывают средства в поддержку того, что уже создано в области космонавтики [13]. Украина в настоящее время не является членом Европейского космического агентства, так как членство в нём предполагает большие финансовые затраты [14].

Космическая отрасль в Украине даёт относительно небольшую годовую прибыль. В 2011 году чистая прибыль космической отрасли составила 76,7 млн. грн. [15]. Но статус космического государства, которым владеет Украина очень престижен и выгоден, так как он привлекает зарубежных инвесторов. Так, портфель заказов только государственного Конструкторского бюро «Южное» в Днепропетровске ежегодно «включает более 60% иноконтрактов. Активная внешнеэкономическая позиция позволила ГКБ «Южное» не только выжить в перестроечный период, но и создать потенциал (новые разработки) на будущие годы, а это новые рабочие места, дальнейшее развитие научно-технического потенциала не только ГКБ «Южное», но и смежных предприятий, практическая отдача в других отраслях промышленности» [16].

Космическая отрасль в Украине была сформирована в 1998 году [17] путём передачи в сферу управления Национального космического государственного агентства украинских ракетно-космических предприятий и организаций, долгие годы работавших при советской власти. Наиболее известные в настоящее время в украинской космической отрасли космическое бюро «Южное» и «Южмаш» в Днепропетровске разрабатывали ракеты и космическую технику в советское время. В послевоенные годы в Советском Союзе для решения важнейших научно-технических проблем – овладения атомной энергией, развития ракетостроения, космонавтики, создавались мощные научно-производственные центры. Украина, находясь в составе СССР обладала «высоким научно-техническим потенциалом и мощным промышленным производством. Многочисленные украинские научные учреждения, конструкторские бюро, промышленные предприятия были причастны ко многим важнейшим космическим победам СССР - от первых полетов в космос до создания и запуска космического ракетного комплекса «Энергия-Буран»» [17].

Несмотря на экономические и политические трудности после распада СССР, в Украине выжили космическая отрасль и связанные с ней предприятия. Так, один из научно-производственных центров СССР был создан в 1956 году в Северодонецке (Украина) как «филиал Московского СКБ-245 - ведущей организации по вычислительной технике» [18]. Затем на базе филиала было сформировано северодонецкое научно-производственное объединение НПО "Импульс", включавшее НИИ УВМ, его филиалы и ряд предприятий. То, что было наработано в советский период, например, разработка программно-технических средств для систем контроля и управления, разработка геофизических комплексов для космического зондирования природных ресурсов Земли и сейчас является основой существования теперь уже частного акционерного северодонецкого научно-производственного общества «Импульс». Сейчас ЗАО «СНПО "Импульс"» - успешное научно-производственное предприятие, которое «выполняет ответственные государственные заказы для АЭС Украины...» [19]. В последних технологических разработках применяется «новейшая в мире элементная база... Продукция сертифицирована по Украине и России, соответствует уровню лучших мировых зарубежных образцов. На предприятии работают свыше 600 высококвалифицированных специалистов...» [19].

В сентябре 2010 года началось масштабное строительство нового стартового комплекса в Бразилии на космодроме Алкантара для украинской ракеты-носителя «Циклон-4». Для реализации этого проекта задействованы 78 украинских предприятий и организаций, что позволило обеспечить рабочими местами более 10 тысяч человек [17]. Как отмечает Председатель Государственного космического агентства Украины Ю. С. Алексеев, «в сферу управления ГКАУ входят более тридцати промышленных предприятий, научно-исследовательских институтов и конструкторских бюро различных форм собственности, в которых работают около 27000 высококвалифицированных специалистов, 176 кандидатов и 15 докторов наук. В отрасли плодотворно работает Совет молодых ученых и специалистов. Налажены формы активного сотрудничества с институтами Национальной академии наук Украины и высшей школы, а также подготовки инженерных и научных кадров по ракетно-космической тематике» [17]. Но если раньше для работы в космической отрасли отбирались лучшие выпускники ведущих научных школ СССР, то сейчас приходят только украинские выпускники.

Космическая отрасль имеет те же проблемы, что и экономика в целом: проблема кадров, низкие зарплаты специалистов, плохое финансирование.

Так, в России, как отмечал глава Роскосмоса В. Поповкин, стал крайне низким уровень подготовки выпускников российских вузов, приходящих на работу в космическую отрасль России [20]. Приходят

молодые специалисты, которые знают основы высшей математики хуже, чем выпускники советских вузов тридцатилетней давности.

Хотя уровень технического образования в ведущих вузах Украины и России всё ещё один из самых высоких по сравнению со странами Европы и США, но он ухудшился в процессе трансформации советского социализма в постсоветских странах из-за комплекса причин. Немалую роль в нём играет плачевное финансовое положение науки и высшего образования, а также распад единой связи высокотехнологического производства, научно-технических разработок и подготовки кадров для него. Немаловажно и то, что в Украине выпускникам вузов трудно найти высокооплачиваемую работу по специальности. Так как в зарубежных странах уровень жизни выше, то в результате, по данным недавнего украинско-польского социологического исследования более 80% украинских студентов хотели бы уехать из Украины после окончания своей учёбы [21].

Проблема «утечки мозгов», то есть оттока специалистов за рубеж актуальна и для космической отрасли. Наиболее талантливые украинские инженеры и ученые всегда могут найти себе высокооплачиваемую работу за рубежом потому, что уровень «подготовки специалистов в ведущих вузах Украины (ДНУ, ХАИ, КПИ и др.) достаточно высок, а на Западе существует дефицит по многим инженерным специальностям» [16]. В 2011 году тогдашний Генеральный директор ГКБ «Южное» Станислав Конюхов отмечал, что несмотря на то, что ГКБ «Южное» «...является государственным предприятием, доля госзаказа в общем объеме финансирования невелика. В связи с этим мы не можем пока обеспечить достаточно высокий уровень зарплаты, и «мозги утекают» в коммерческие структуры. По статистике около 30% принимаемых молодых специалистов, получив опыт работы и повысив свою квалификацию в ГКБ «Южное», покидают предприятие. Средний возраст специалистов предприятия составляет 47 лет, но это «средняя температура по госпиталю», т.к. примерно 1/3 – сотрудники пенсионного возраста и около 1000 человек – работники в возрасте до 30 лет. Главный стимул у молодых – возможность заниматься творческой, интересной работой, возможность работать в области высоких технологий, участвовать в крупных международных проектах: «Морской старт», «Днепр», «Циклон-4» и других» [16]. В целом по космической отрасли Украины финансирование недостаточное, что чревато потерей конкурентоспособности отрасли. Зарплаты работников космической отрасли небольшие, поэтому их средний возраст 55 лет. Работают преимущественно люди, получившие в своё время образование в СССР. Председатель Государственного космического агентства Украины Ю. С. Алексеев признавался, что космическая отрасль выживает, в основном, за счёт того, что большинство заказов «...получает из-за границы» [22].

В развитых странах ценятся космические исследования. Член Президиума Национальной академии наук Украины, академик Владимир Горбулин отмечал, что на «ракетно-космическую отрасль во всем мире тратится примерно 300 миллиардов долларов и ежегодно эта сумма увеличивается на 10%..., космическая отрасль - единственная, которая не пострадала во время кризиса в мире...» [23].

В. В. Путин, выступая перед депутатами Государственной Думы 11 апреля 2012 года с ежегодным отчетом о работе правительства, говорил о ведущих бюджетных приоритетах в России: образовании и науке, так как «именно от этих сфер зависит интеллектуальная, технологическая сила России, качество нашего человеческого капитала...» [24]. Он подчеркнул, что в России «самые высокие темпы роста экономики среди государств "восьмерки"...» [24]. В. В. Путин заявил, что, если Россия хочет «выйти на уровень стран самых передовых в научном и технологическом плане» [24], то надо «последовательно увеличивать финансирование вузовской науки» [24], фондов поддержки научных исследований, повышать зарплату научных сотрудников и преподавателей вузов, оказывать грантовую поддержку для лучших научных работ, увеличивать количество бюджетных мест в вузах; создавать качественные рабочие места для того, чтобы обеспечить рост реальных доходов граждан России для обеспечения высоких стандартов жизни и т. п. В. В. Путин также отметил, что космонавтика является важнейшим направлением «и для "оборонки", и для безопасности, для экономики страны, для технологического развития» [24]. Космическая отрасль – одна из немногих, в которых Россия реально обогнала другие страны, в том числе Китай. Россия стремится к тому, чтобы инновации были выгодными для бизнеса.

Потеря в 2011 году российской межпланетной станции "Фобос-Грунт" «в значительной степени была обусловлена перерывом в изготовлении космической техники подобного рода и нехваткой финансирования на начальном этапе реализации этого проекта» [25].

На первое место в мире по объёму научных исследований постепенно выходит Китай, так как в этой стране финансирование науки за последние десять лет росло ежегодно на 20 % и достигло в 2011 году 100 млрд. долларов [26]. Выделение таких сумм возможно только в богатой стране с сильной централизованной государственной властью. Те же страны, которые не могут в достаточной степени финансировать собственные научные разработки вынуждены либо покупать новые технологии у стран-лидеров, либо пытаются их украсть, занимаясь промышленным шпионажем. По такому пути одно время шёл и Китай [27]. Трудно сказать, что дешевле: разрабатывать новые технологии самостоятельно или покупать, а при возможности, воровать готовые научные разработки.

Для капитализма характерен индивидуализм и прагматизм. И это способствует преимущественной разработке прикладных, а не

фундаментальных научных исследований. Собственников интересуют не теоретические исследования, скажем о происхождении Вселенной, а можно ли будет использовать какое-либо открытие на практике и как именно.

Космическая отрасль в настоящее время выполняет, в первую очередь, практические задачи. Например, в Украине существует спутниковая телекоммуникационная инфраструктура. Из космоса собираются следить за посевами, незаконной вырубкой лесов и нелегальными свалками, прежде всего, в национальных парках. Об этом заявил в 2012 году министр экологии и природных ресурсов Украины Николай Злочевский [28]. В Украине основные деньги зарабатывают сами предприятия космической отрасли за счёт иностранных заказов. Так, если в 2011 году космической отрасли выделили 60 миллионов гривен (это цена одного спутника), то продукции предприятия отрасли произвели на 3,5 миллиарда гривен [23].

Если частные структуры видят для себя прямую выгоду от финансирования инноваций, то и они, а не только государство находят возможности для финансирования научных проектов, в том числе космических. Поэтому в России используют смешанное бюджетное и внебюджетное финансирование космической отрасли. Так, мероприятия Федеральной космической программы России на 2006–2015 годы «выполняются за счет средств федерального бюджета в объеме 305 млрд. рублей и привлекаемых внебюджетных средств в объеме 181,81 млрд. рублей» [29]. В связи с этим изменили структуру Федерального космического агентства. По словам его руководителя В. А. Поповкина, создано «финансово-экономическое управление, в котором сосредоточены все финансовые механизмы и потоки... Все предприятия ракетно-космической отрасли на сегодняшний день акционированы...» [25].

В Украине на реализацию космической программы на 2011–2032 годы собираются потратить 38,5 млрд. гривен бюджетных денег [30]. Конкретные объёмы внебюджетного финансирования украинской космонавтики вообще не планируются.

Проблемы с эффективным государственным финансированием космической отрасли вызваны, прежде всего, сложным состоянием украинской экономики. Украина, по словам Председателя Государственного космического агентства Украины Ю.С. Алексева, – это «единственная страна в мире, которая уменьшила финансирование космической отрасли» [23]. Это не совсем так. В США и Западной Европе государственное финансирование космических программ тоже сокращается, но оно перекрывается инвестициями со стороны частного бизнеса в коммерческие космические проекты [31].

Итак, для укрепления научно-технического потенциала украинской космической отрасли требуются её модернизация, коммерциализация, сохранение квалифицированного кадрового состава,

эффективное государственное финансирование отрасли и привлечение средств частного капитала для инвестиций в украинскую космонавтику. В целом космическая деятельность является постоянно развивающимся источником инновационных технологий. От развития космической деятельности в прямой зависимости находятся многие отрасли производства. Украинская космонавтика при минимальной финансовой поддержке государства не только выжила, но и смогла добиться определённых успехов за годы независимости. Для реализации сильных потенциальных возможностей научно-технического роста в космической отрасли в Украине необходимо её активное участие в совместных международных проектах и программах в области космической деятельности. Но оно также требует значительных финансовых вложений, возрождения инновационного, высокотехнологичного производства и конкурентоспособности Украины.

Список использованной литературы

- 1. Кустарев А.** Капитализм в XXI веке: минус протестантская этика плюс конфуцианство [Электронный ресурс] / Александр Кустарев. - Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2011/5/ku4.html>
- 2. Кононов И. Ф.** Трансформационный опыт Украины, России и Беларуси: поиск интерпретативных моделей / И. Ф. Кононов // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. Соціологічні науки. – 2010. – № 12 (199). – Т. 2. – Ч. 1. – С. 84 – 107.
- 3. В. Г. Федотова, В. А. Колпаков, Н. Н. Федотова.** Меняющаяся социальность: будущее капитализма / Федотова В. Г., Колпаков В. А., Федотова Н. Н. // Вопросы философии. – 2011. - № 6. – С. 3–16.
- 4. Учёные кулуары:** Валлерстайн, Закария, Тоффлер – Культурная эволюция [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://yarcenr.ru/content/view/23763/1/>
- 5. Л. Туроу.** Будущее капитализма [Электронный ресурс] / Лестер Туроу. - Режим доступа: <http://www.many-books.org/read/13258/86>
- 6. Карнеги Д.** Как перестать беспокоиться и начать жить [Электронный ресурс] / Дейл Карнеги. - Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/67998/read#t1>
- 7. Финансирование науки в США:** состояние, тенденции. По материалам Chem. Eng. News Перевод Л. Замараевой [Электронный ресурс] / Перевод Л. Замараевой. - Режим доступа: <http://www.chem.msu.ru/rus/journals/xr/finusa.html>
- 8. Корзун К.** Учёных много, но все они бедные [Электронный ресурс] / Ксения Корзун. - Режим доступа: <http://economics.lb.ua/researches/2011/05/05/95061>
- 9. В. Прісняков.** Космічний візник / Володимир Прісняков // Дзеркало тижня. – 2006. - № 43. - 11 листопада.
- 10. Федоров О.** У нас є космічний потенціал, який може стати локомотивом для інших галузей / Олег Фёдоров // Дзеркало тижня. – 2012. - № 15. - 20 квітня.
- 11. Байконур** остаётся лидером по числу космических запусков // Новости космонавтики. – 2012. – Вып. № 974. – 02. 01 2012.
- 12. Лубенский А.** Украина вошла в пятерку лидеров по количеству космических пусков. [Электронный ресурс] /

- Андрей Лубенский. - Режим доступа: <http://ria.ru/science/20120228/579311465.html>
- 13. Бровко А.** Украина готова вместе с Европой осваивать космическое пространство [Электронный ресурс] / Анна Бровко. - Режим доступа: <http://www.objectiv.tv/120412/68878.html>
- 14. Печерина Н.** Украина оценит стоимость членства в Европейском космическом агентстве - председатель ГКА [Электронный ресурс] / Наталия Печерина. - Режим доступа: http://www.ukrinform.ua/rus/news/ukraina_otsemit_stoimost_chlenstva_v_evropeyskom_kosmicheskom_agentstve_predsdatel_gka_39600
- 15. Итоги** работы расширенного заседания Коллегии Государственного космического агентства Украины [Электронный ресурс] / Пресс-служба ГКА Украины. - Режим доступа: http://www.niiri.com.ua/Rus/News/2012/news_20120310.htm
- 16. Конюхов С.** Без высоких технологий у страны нет будущего [Электронный ресурс] / Станислав Конюхов. - Режим доступа: <http://www.space.com.ua/gateway/news.nsf/AnalitAvtorR/78EBAE980B6254ACC2256E0B00475CB0!open>
- 17. Алексеев Ю. С.** ГКА Украины: двадцать шагов в космос [Электронный ресурс] / Ю. С. Алексеев. - Режим доступа: <http://www.space.com.ua/gateway/news.nsf/AllnewsR/50043C3EBAAC77F6AC22579B2004986E5?openDocument>
- 18. Основоположники** промышленной системотехники. [Электронный ресурс] / по материалам книг Б. Н. Малиновского. - Режим доступа: http://www.icfcst.kiev.ua/museum/Impulse_r.html
- 19. «Импульс»** вчера, сегодня, завтра [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.sed.lg.ua/media/70let/part3_5.htm
- 20. Глава** Роскосмоса недоволен подготовкой молодых специалистов [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://news.mail.ru/economics/8495761/>
- 21. Кузьменко С.** Украина может потерять будущее из-за "оттока мозгов" [Электронный ресурс] / Светлана Кузьменко. - Режим доступа: <http://ru.tsn.ua/groshi/ukraina-mozhet-poteryat-budushee-iz-za-ottok-mozgov.html>
- 22. Вознесенская Н.** Украинцы отправят второго космонавта и исследуют черные дыры [Электронный ресурс] / Наталья Вознесенская. - Режим доступа: <http://news-day.com.ua/science/3599/>
- 23. Макарчук С.** Украина в космосе [Электронный ресурс] / Сергей Макарчук. - Режим доступа: <http://news-day.com.ua/science/3555/>
- 24. Выступление** Владимира Путина в Госдуме РФ (полный текст) [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.1tv.ru/news/polit/204078>
- 25. Сафронов И.** Перед тем как что-то реформировать, необходимо понять, для чего это делается / Иван Сафронов // Коммерсант Власть. – 2012. - № 14 (968). - 09.04.
- 26. Халиуллин Ю. Н.** Китайский марш. Поднебесная империя штурмует мировой научный олимп [Электронный ресурс] / Юлдуз Нуриевич Халиуллин. - Режим доступа: <http://www.ng.ru/science/2011-04->

12/10_china.html. **27. Беляков Е.** Почему у китайцев получилось экономическое чудо, а у нас – нет? Пять причин успеха Поднебесной / [Электронный ресурс] / Евгений Беляков. - Режим доступа: <http://www.kp.ru/daily/25851.3/2820132/>. **28. Украинская** власть потратила миллионы на поиск нелегальных свалок из космоса [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://www.segodnya.ua/news/14349844.html> **29. Федеральная** космическая программа России на 2006-2015 годы. Паспорт программы. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://minprom.permkrai.ru/2011-09-08-11-53-04/659--2006-2015-> **30. Про схвалення** Концепції реалізації державної політики у сфері космічної діяльності на період до 2032 року. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/238-2011-%D1%80> **31. Общие** тенденции развития космической деятельности [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://www.bayterek.kz/info/space_activities.php.

Галкіна Л. І., Чугунов Є. В. Можливості науково-технічного зростання України (на прикладі космічної галузі)

У статті аналізується рівень розвитку української космонавтики і можливості зміцнення її науково-технічного потенціалу. Космічна діяльність розглядається як один з ключових чинників майбутнього стабільного економічного зростання України. Автори виділяють і описують характерні особливості формування і розвитку космонавтики в Україні. У статті досліджуються системні проблеми космічної галузі, наприклад, проблема «відтоку мізків», тобто відтоку фахівців за кордон; проблема ефективного державного фінансування космічної галузі. Особлива увага звертається на стан української космонавтики в даний час. У статті узагальнено новий матеріал з досліджуваної теми. Показано, що міжнародне космічне співробітництво здатне сприяти розвитку космічної програми України.

Ключові слова: космічна галузь, науково-технічний потенціал, міжнародне космічне співробітництво.

Галкина Л. И., Чугунов Е. В. Возможности научно-технического роста Украины (на примере космической отрасли)

В статье анализируется уровень развития украинской космонавтики и возможности укрепления её научно-технического потенциала. Космическая деятельность рассматривается в качестве одного из ключевых факторов будущего стабильного экономического роста Украины. Авторы выделяют и описывают характерные особенности формирования и развития космонавтики в Украине. В статье исследуются системные проблемы космической отрасли, например проблема «утечки мозгов», то есть оттока специалистов за рубеж; проблема эффективного государственного финансирования космической отрасли. Особое внимание обращается на состояние

украинской космонавтики в настоящее время. В статье обобщен новый материал по исследуемой теме. Показано, что международное космическое сотрудничество способно содействовать развитию космической программы Украины.

Ключевые слова: космическая отрасль, научно-технический потенциал, международное космическое сотрудничество.

Galkina L. I. Chugunov E. V. Opportunities of scientific and technical growth of Ukraine (on the example of space industry)

The article analyzes the level of development of the Ukrainian Cosmonautics and the opportunities of strengthening of its scientific and technical potential. Space activity is regarded as a key factor for the future sustainable economic growth in Ukraine. The author selects and describes the characteristic features of formation and development of Cosmonautics in Ukraine. The system problems of space industry are examined in the article, for example problem of «brain drain», that is outflow of specialists abroad; problem of the effective state financing of space industry. The special attention is paid on the present state of Ukrainian Cosmonautics. New material on the research topic has been generalized in the article. The article has shown that the international space cooperation can contribute to the development of the space program of Ukraine.

Key words: space industry, scientific and technical potential, international space cooperation.

Стаття надійшла до редакції 30. 04. 2012 р.

Прийнято до друку 24. 05. 2012 р.

протоколом № 10.

Рецензент – к. соц. н, доцент

Лебідь Л. І.

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ПЕРИФЕРІЙНОГО КАПІТАЛІЗМУ

УДК 316.344.42 : 316.323.72

Згинник Г. Л.

ПЕРЕРОЖДЕНИЕ СОВЕТСКОЙ НОМЕНКЛАТУРЫ И ЕЕ РОЛЬ В ДЕМОНТАЖЕ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО РЕЖИМА В СССР

20 лет назад прекратило свое существование одно из сильнейших государств мира – Союз Советских Социалистических республик. Не вызывает сомнений тот факт, что социалистическая революция в Российской империи не прошла бы успешно и новый режим не выжил бы среди тотально враждебного капиталистического окружения, если бы к отчаянной борьбе за советскую власть не были готовы не только широкие массы населения, но и политически грамотная и преданная своему делу революционная элита. Если сравнить преданность социалистической идее представителей руководящей элиты времен становления и времен крушения советской власти, то можно увидеть разительный контраст. Куда же исчезли в Советском Союзе лидеры, готовые бороться за социализм до последнего и любыми методами? Почему они не попытались за пределами Москвы оказать наступающему капитализму сопротивление, сколько-нибудь более значительное, чем беспомощный путч августа 1991 года? И почему большая часть из них так легко приспособилась к новому, ранее враждебному строю?

Чтобы ответить на эти вопросы, следует рассмотреть эволюцию советской руководящей элиты (номенклатуры) в динамике. А для этого рассмотрение следует разделить на ряд логических этапов, одновременно являющихся и хронологическими. Первый – это формирование номенклатуры на заре советской власти. Второй – это ее перерождение, приобретение качественно иного характера. И третий – собственно ее роль в демонтаже социалистического режима в СССР.

Термины

Первоначально номенклатурой назывались списки руководящих работников всех уровней, утверждавшиеся партийными органами для советов и исполнительных органов государства [6]. «Официально номенклатура в СССР появилась в 1925 г. 16 ноября 1925 г. Оргбюро ЦК ВКП(б) приняло постановление “О порядке подбора и назначения работников”, которым утверждалась номенклатура должностей № 1 (утверждаемые ЦК), № 2 (утверждаемые Орграспредотделом ЦК) и №3 (ведомственные номенклатуры)» [5]. Говоря о рождении советской номенклатуры, следует сразу уточнить, что термины «номенклатура» и

«руководящая элита» используются в данном случае как синонимы, поскольку под таковыми подразумевается не только высшее руководство страны, но и государственно-партийно-хозяйственные руководители и руководители силовых структур высшего и среднего уровня «... до уровня первых лиц горкомов партии и председателей исполкомов городских Советов... областных и республиканских центров, а также городов РСФСР областного и республиканского подчинения, первых секретарей всех райкомов партии и председателей исполкомов районных Советов... по РСФСР... К ним нужно отнести, что вполне естественно, руководящих работников учреждений и организаций СССР за границей, командиров и политический состав войск Советской Армии и Флота» [8]. Безусловно, термины «номенклатура» и «руководящая элита» (а тем более «властвующая элита») не являются тождественными и имеют определенные смысловые различия. Разную смысловую нагрузку имеет и само слово «элита», но разбор его дефиниций не является целью данной работы, поэтому здесь оно используется в упрощенном смысле в духе Ольги Крыштановской, которая дает следующее рабочее определение политической элиты: «Под элитой мы понимаем правящий класс общества, который состоит из лиц, принимающих решения общегосударственного значения» [7]. А от себя добавим, что не только общегосударственного, но и регионального.

Как утверждает исследователь Мохов В. П.: «Номенклатура как политический институт имеет политическую, социальную и организационную структуры, централизованное управление, набор правил (формальных и неформальных) политического поведения, внутренние моральные нормы, образ жизни, правила рекрутирования, сложившуюся практику регулирования деятельности и др. Политическая структура номенклатуры образуется вследствие дифференциации слоя людей, входящих в номенклатуру, по признаку доступа к властным ресурсам. Водораздел внутри номенклатуры проходит между теми, кто внутри номенклатуры имеет право на руководство ее поведением, составом, структурой («политическая элита»), и собственно самой номенклатурой. Политическая элита (как высший слой номенклатуры) и собственно номенклатура составляли всю совокупность номенклатуры, при этом политическая элита представляла собой правящий, управляющий, господствующий, доминирующий слой внутри номенклатуры» [8].

Он же уточняет: «основу номенклатуры составляет властвующая элита советского общества. Номенклатура имела сложную внутреннюю структуру. В ней выделялись три уровня: уровень ЦК КПСС, областной и районный (городской, районный в городах, окружной)» [8]. Но поскольку в задачи данной публикации не входит рассмотрение внутреннего строения номенклатурного слоя, термины «номенклатура» и «правлящая элита» будут использоваться как синонимы.

Также вопрос о том, была ли правящая в СССР номенклатура общественным классом или же особым социальным слоем является

целиком самостоятельным вопросом, которому уделено должно внимание в отдельных исследованиях [напр., 3, 13, 16 и др.], поэтому он в данной работе не затрагивается.

Становление

Первоначальным резервом для занятия руководящих в стране и партии должностей были профессиональные революционеры, а также выдвинувшиеся в годы гражданской войны красные командиры, профсоюзные лидеры и наиболее активные представители рабочего класса, крестьянства и интеллигенции. «В 1924 году, сразу же после смерти «вождя мирового пролетариата», Иосиф Сталин объявил о так называемом «ленинском призыве в партию». Массовым образом ряды «революционного авангарда рабочего класса», состоявшего тогда из рабочих в лучшем случае на четверть, не просто пополнили – заполнили – «рабочие от станка» [6]. В те годы численный состав номенклатуры был сравнительно невелик. После смерти В. И. Ленина процесс численного разрастания номенклатуры стал все более усиливаться. По данным Всесоюзной переписи населения 1926 г. общая численность руководителей центральных, областных, губернских, окружных и уездных учреждений, районных и волостных исполкомов, их отделов и частей, а также руководителей промышленных, строительных и сельскохозяйственных предприятий составляла около 250 тысяч человек. По переписи 1939 г. численность этих категорий достигла уже 520 тысяч [5]. В 1946 г. только номенклатура ЦК ВКП(б) (включая основную и учетно-контрольную) составляла около 42 000 человек [8].

«Великая чистка»

«В течение двух десятилетий во всех сферах государственной жизни происходил отбор наиболее выдающихся, наиболее подходящих, наиболее умелых и талантливых людей для наиболее ответственных постов» [19, с. 268]. Но большинство из них не были просто исполнителями воли вышестоящих начальников. Многие из этих руководителей разного ранга имели собственное мнение о путях построения социализма, многие примыкали полностью или ситуативно к различным левым или правым оппозициям внутри ВКП(б). А некоторые просто имели большой личный авторитет благодаря своим былым заслугам в годы подполья и гражданской войны. «По мере перерождения пролетарской диктатуры в личную диктатуру Сталина все более обострялось противоречие между персональными качествами этих людей и функциональной ролью того социального слоя, который они составляли. Несмотря на то, что процессы перерождения охватили значительную часть партийного, государственного, военного, хозяйственного аппарата, к началу великой чистки этот аппарат состоял в большинстве своем из даровитых людей, способных к самостоятельному мышлению и творческим действиям – по крайней мере в рамках своих профессиональных обязанностей. Но именно такие люди и должны были быть сметены в условиях абсолютистского режима» [11]. А. Н. Тарасов

утверждает, что вырезав почти поголовно способных к «излишне самостоятельному» мышлению большевиков, а заодно и всех других потенциально опасных «излишне самостоятельных», Сталин успешно насадил приспособленцев на всех этажах социальной иерархии – снизу доверху, от парткомов и сельсоветов и до Политбюро [17].

Новобранцы 1937 года

«В ходе великой чистки бюрократия как социальный слой все более утрачивала способных и честных людей и пополнялась за счет ограниченных и морально ущербных карьеристов...» – утверждает российский историк и социолог Вадим Захарович Роговин [11]. Именно такой безыдейной и оказалась возвращенная Сталиным новая советская элита. Убежденных и идеологически грамотных энтузиастов коммунистической идеи из числа первоначальной советской элиты Сталин «вычистил». Убеждения самого Сталина зависели от практической выгоды для его власти и колебались от в меру правых в середине 1920-х до ультралевых загибов периода сплошной коллективизации. Эти идеологические виражи погубили многих: люди, чьи взгляды в тот или иной момент оказывались левее его ломаной «генеральной линии», искоренялись как «левые уклонисты», а чьи правее – как «правые уклонисты». Легче всего было тем, кто стойких убеждений не имел и «колебался вместе с линией партии». Как указывает Вадим Роговин: «на смену нескольким поколениям большевиков... почти целиком уничтоженным в пожаре великой чистки, пришло поколение людей, только недавно перешагнувших порог своего тридцатилетия. От них Сталин мог ожидать безоговорочного конформизма и беспрекословного, бездумного послушания при любых изменениях своего политического курса... «Новобранцы 1937 года»... преданность большевистским идеалам у них была заменена поистине безграничной личной преданностью вождю и готовностью к ревностному исполнению любых директив, идущих из его канцелярии» [11]. Будучи стерильно «чистыми» в смысле свободы от всякого рода политических сомнений, не говоря уже об инакомыслии, «новобранцы 1937 года» значительно меньше заботились о нравственной чистоте в своем личном повседневном поведении. Многие из них очень скоро обнаружили податливость к коррупции [11].

Достаточно интересно будет обратиться к данным В. З. Роговина о составе аппаратчиков на исходе «великой чистки» (данные мандатных комиссий XVIII съезда ВКП(б) (март 1939 года) и XVIII Всесоюзной партконференции (февраль 1941 года)): около половины делегатов XVIII съезда с решающим голосом были в возрасте не свыше 35 лет... Среди делегатов XVIII партконференции 35,6 % составляли лица в возрасте до 35 лет... Не менее выразителен состав делегатов XVIII конференции по партийному стажу. 45 % из них вступили в партию в 1927–1928 годах, 35 % – в 1929 году и позднее. Таким образом, подавляющее большинство тех, кто в 1941 году управлял страной, были в годы Октябрьской революции и гражданской войны детьми или подростками и стали

коммунистами в то время, когда существование партийных дискуссий и легальных оппозиций было уже невозможно. Среди новых членов и кандидатов [в члены ЦК] было лишь шесть человек с дореволюционным партийным стажем и четверо – со стажем с 1917 года [11].

К моменту смерти Сталина «новобранцам 37 года» было в среднем 50 лет. Пришедшие к власти совсем молодыми и прошедшие выучку на сталинских методах руководства, эти люди не были способны и склонны к перестройке своего образа жизни и образа мышления, но зато были достаточно энергичны, чтобы добиваться пожизненного закрепления своих властных позиций и материальных привилегий. Их не устраивали ни предусмотренное новым Уставом КПСС, принятым на XXII съезде, систематическое обновление партийных кадров на всех уровнях, ни нараставшее в партийных и беспартийных массах стремление к демократизации общественно-политической жизни [11].

Интересам и психологии этого несменяемого слоя, привыкшего к своему бюрократическому всемогуществу и к своим привилегиям, всецело отвечал политический курс, утвердившийся в застойный период: отказ от сколько-нибудь серьезных изменений в сложившихся экономических, социальных и политических структурах и в персональном составе руководящих кадров [11].

Выдвинувшаяся в годы великой чистки правящая элита продержалась у власти на протяжении полувека. По мере ее старения и одряхления все более стагнировали экономическая и социальная политика, политическая система советского общества [11].

Перерождение

Перейдем к рассмотрению вопроса о собственно перерождении советской номенклатуры из революционной элиты в слой управленцев. «Политическое и нравственное перерождение бюрократии проявилось ярче всего в отвержении ею принципов социального равенства, во имя которых была совершена Октябрьская революция» [11]. Система привилегированного снабжения высшего чиновничества оформилась в 20-е годы – период бюрократического термидора [5]. Приняв дарованные им привилегии как должное, аппаратчики утрачивали качества революционеров и коммунистов, отрывались от масс и руководствовались прежде всего интересами своего социального слоя [11]. Эти лица перемещались с одной должности на другую. Фактически принадлежность к номенклатуре была пожизненной: туда можно было войти, но нельзя выйти – точнее, можно, но только вместе с уходом из жизни, естественным или через Лубянку и ГУЛАГ [6].

«Идеология, хотя формально и оставалась марксистской, все более уходила от Маркса, да и Ленина, постепенно преобразуясь в... поклонение «Родине – матери», Земле-кормилице и Вождю» [6]. В этом вопросе, как видим, совпадает мнение и правых исследователей (В. Карпец), и левых (А. Тарасов). А. Тарасов пишет: : «...Превратили официальную идеологию («марксизм-ленинизм») в квазирелигию, то есть выхолостив, извратив и

умертвив подлинное содержание марксизма – так, чтобы получившаяся псевдорелигия могла выполнять обычную религиозную функцию *духовного оправдания* существующей власти и могла быть сведена к интеллектуально необременительной *обрядовой стороне*» [14].

В целом, достаточно демократические порядки ленинских времен уходили в прошлое. Власть в стране выстраивалась в жесткую и однозначную вертикаль и все более бюрократизировалась. «Процесс умирания Советов, превращения их в бутафорию в основном произошел к середине 20-х годов. Управление в Советах перешло сначала к их исполкомам, затем к президиумам исполкомов, и, наконец, сами президиумы исполкомов оказались в полном подчинении у партийных комитетов, фактически стали их «тенью» [10]. С середины 20-х годов Политбюро не просто руководило работой всех центральных учреждений (СНК, СТО, Президиум ВЦИК, Госплан и др.), но и утверждало их постановления и заставляло проводить в жизнь решения вышестоящих партийных органов. По словам В. Роговина, этот порядок был закреплен постановлением Политбюро от 15 октября 1925 г. [10]. Иерархические структуры государственных, хозяйственных, карательных, профсоюзных, комсомольских и других органов строились по типу партийной иерархии, находились под непосредственным партийным руководством и фактически не могли самостоятельно решить принципиальные вопросы. На местах процесс становления партийной структуры и подчинения Советов партийным органам шел по-разному, но везде в одном направлении: местные управленцы были наместниками вышестоящей власти. Все они были назначенцами, как правило, не родившимися и не выросшими в том районе, области, крае, куда назначались «сверху» руководить. Причем, в 20–30-е годы широко была распространена практика перебросок, сознательно направленная на то, чтобы местные партийные работники не успели привязаться к одному месту. Все назначения утверждались вышестоящими партийными органами. В 20-е годы Оргбюро, а в 30-е Политбюро утверждало всех местных партийных работников, вплоть до секретарей райкомов. [10].

Местные представители партийно-государственной номенклатуры, будучи бесправны перед лицом вышестоящей власти, в то же время имели привилегии, недоступные рядовому советскому человеку. В 1937 г., к примеру, заработная плата низкооплачиваемых рабочих и служащих в промышленности и на транспорте даже после проведенного повышения была в 10–20 раз меньше зарплаты партийных работников. А кроме того, были дачи, квартиры с казенной мебелью и т. д. и т. п. [10].

Двойной стандарт господствовал и в повседневном личном поведении значительной части бюрократии, далеко продвинувшейся по пути бытового перерождения. Многие бюрократы, повторявшие традиционные формулы о скромности большевика, оказывались заражены чванством, барством, вельможностью. Пример этому давала бюрократическая верхушка во главе с самим Сталиным [11]. «С тех пор,

как Сталин объявил: «Жить стало лучше, товарищи! Жить стало веселее!», – писал невозвращенец А. Орлов, – советская правящая элита отказалась от практики тайных вечеринок с выпивкой, танцами и игрой в карты, а начала устраивать подобные развлечения открыто, без всякого стеснения» [9, с. 140–141]. Эту же мысль еще ранее и еще острее высказал один из самых решительных лидеров антисталинской оппозиции Мартемьян Рютин: «Наркомы, заместители наркомов, члены коллегий, руководители трестов, видные работники партаппарата, редакторы крупных газет, председатели ЦК профсоюзов, руководители областных отделов советского и профсоюзного аппарата также захвачены в значительной части процессами перерождения. Все они, даже бывшие рабочие, никакой связи с массами, кроме официальных докладов на собраниях, давно уже не имеют. Они обеспечены высокими ставками, курортами, пособиями, дачами, великолепными квартирами, прекрасным явным и тайным снабжением, бесплатными театрами, первоклассной медицинской помощью и т. д., и т. п. И это при невероятном обнищании и полуголодном существовании всей страны» [12, с. 227].

Дело в том, что функционально советская номенклатура ничем не отличалась от любой другой бюрократии – кроме того, что являлась *бюрократией в чистом виде*: над ней не стоял никакой правящий класс [14]. А чем больше численность и влияние бюрократии, – утверждает А. Н. Тарасов, – тем больше привилегий (де-факто или даже де-юре) бюрократия присваивает себе, то есть тем более паразитической она становится [14]. Этот тезис разделяет и знаменитый исследователь советской номенклатуры М. С. Восленский: «Общественный паразитизм номенклатуры понимается как *преобладание общественных издержек на содержание «номенклатуры» над вкладом «номенклатуры» в благосостояние и развитие общества*» [2, с. 188]. Далее, в одном из своих исследований А. Н. Тарасов пишет: «По сути, бюрократические низы – это «средние слои», то есть *малопривилегированные* (хотя и привилегированные все-таки) *служащие*, для которых статус, образ жизни (более паразитический, чем их собственный) и привилегии бюрократических верхов становятся *предметом возжеления*» [14].

«Поэтому, – по утверждению того же А. Н. Тарасова, – единственным серьезным механизмом улучшения функционирования бюрократии является *репрессия*. Собственник может обнаружить, что бюрократия функционирует неэффективно – и пойти по пути *кадровых замен* или даже по пути устройства *генеральной чистки* бюрократических рядов. Но так может поступить только *сила извне*, сама бюрократия к чистке своих рядов неспособна, поскольку является *корпорацией* и, следовательно, связана *корпоративной моралью*. По отношению к *государственной бюрократии* роль экзекутора может выполнять *монарх* (поскольку монарх – это *не первый чиновник*, вроде президента, он *не назначен* и корпоративной бюрократической моралью не связан). Применительно к советской «номенклатуре» роль монарха играл Сталин» [14].

«Собственно, постоянный *страх* и был тем, чем платила номенклатура за свое более или менее сносное существование в период, когда страна «затягивала пояса». Речь идет о страхе репрессий» [6].

После смерти Сталина

После смерти Сталина отечественная бюрократия добилась прекращения «чисток», то есть оказалась помещенной в *тепличные условия*. Не чувствуя над собой *хозяина*, советская «номенклатура», естественно, сама начинала вести себя как «хозяин» [14]. «С концентрацией власти в своих руках бюрократия обрастала привилегиями, все больше «отрывалась от общественных интересов» и в конечном счете, – по образному выражению доктора исторических наук РАН В. П. Данилова, – стала «осьминогом», задушившим общество, созданное революцией 1917 г. Бюрократия быстро утратила способность к эффективному политическому руководству, осуществила «бюрократическую феодализацию государства» и привела советскую политическую систему к гибели» [4].

Собственно, XX съезд КПСС и стал для номенклатуры освобождением от страха перед репрессиями [6]. «Советская элита» постепенно начинает «жить в свое удовольствие». Дисциплина, напряженность, воздержание – все, чего старались придерживаться в сталинскую эпоху – уходят. Возникают двойные стандарты. «Железный занавес» приподнимается. И источником теперь уже личного благополучия номенклатуры, а, точнее, ее детей, становится работа за границей: оплата в рублях и твердой валюте обеспечивает процветание большинству номенклатурных семейств [8]. Для «элитных детей» были созданы специальные профессиональные ниши: в основном должности, связанные с работой за рубежом. Этому способствовала и особая система номенклатурного образования. В число наиболее престижных вузов входили институты, дающие образование экономиста-международника, дипломата, журналиста-международника [7].

В итоге советская «элита» уже к концу семидесятых приходит к выводу о необходимости для себя конвертации власти в собственность. То есть к тому, что следует обрушить социализм. А вместе с ним и единство страны, держащееся на партии, которая в свою очередь держалась на идеологии социализма [8].

Характеристика советской номенклатуры послесталинских времен

Для характеристики советской номенклатуры послесталинских времен лучше всего будет обратиться к данным, приведенным Ольгой Крыштановской в ее детальном исследовании данного вопроса [7]. Списки ключевых должностей советской номенклатурной элиты составлялись в ЦК КПСС. В высшую номенклатуру входили лица, занимавшие посты, которые подлежали утверждению в Политбюро или Секретариате ЦК КПСС, они и составляли элиту общества [7].

Получить представление о структуре советской элиты можно, проанализировав состав членов ЦК КПСС. В нем постоянно были представлены следующие группы: руководство страны – Политбюро и Секретариат ЦК КПСС, олицетворявшие собой законодательную власть; руководители аппарата ЦК КПСС (реальная исполнительная власть); руководители региональных комитетов КПСС; министры; руководители силовых структур; руководители Советов; дипломаты высокого ранга [7].

Советская номенклатурная элита имела жесткую иерархию. Все номенклатурные должности уже в сталинские времена были разделены на 14 рангов. Высшую ступень партийно-государственной пирамиды занимал Генеральный секретарь ЦК КПСС, далее шли члены Политбюро ЦК КПСС, кандидаты в члены Политбюро и секретари ЦК. Следующая ступень – номенклатура Политбюро ЦК КПСС, т.е. перечень должностей, назначение на которые происходило на заседаниях Политбюро. В эту номенклатурную группу входили первые и (иногда) вторые секретари республиканских ЦК компартий, первые секретари обкомов и горкомов крупнейших городов, союзные министры, высшие военные, послы всех социалистических стран и стран «большой семерки», директора крупнейших заводов ВПК, руководители творческих союзов, главные редакторы центральных партийных изданий. Следующая ступень – номенклатура Секретариата ЦК КПСС. В нее входили чиновники рангом ниже: заместители министров, вторые секретари обкомов, первые секретари облисполкомов и т.п. После этих высших рангов шли должности, требующие согласования в отделах ЦК КПСС, и далее – в обкомах, горкомах, райкомах партии и даже в первичных партийных организациях [7].

Иерархический принцип номенклатуры заключался в том, что человек должен был последовательно подниматься со ступеньки на ступеньку. Эта система была во многом схожа с армейской, и исключения здесь были так же редки, как и в армии [7].

От кандидатов на повышение номенклатура требовала опыта работы в разных регионах страны. Традиционная карьера номенклатурщика выглядела так: учеба в Москве, работа в советских, комсомольских, хозяйственных или партийных органах какого-нибудь региона, вызов в Москву и работа 1-2 года в ЦК КПСС, возвращение в провинцию на более высокую должность (как правило, на должность первого секретаря обкома КПСС). Это было незыблемым принципом «кадровой закалки» [7].

Кроме того, одним из принципов номенклатурной карьеры было периодическое изменение сферы деятельности. В брежневский период сложилось несколько типов номенклатурной карьеры: партийно-хозяйственная, комсомольско-партийная, советско-партийная, партийно-дипломатическая. Орготдел ЦК КПСС часто «перебрасывал» человека из одной управленческой сферы в другую. Наиболее типичной была карьера с переходом с комсомольской работы на партийную, с партийной на советскую и обратно, с хозяйственной на партийную и обратно. Бывали

случаи и «чистых» карьер, чаще всего у хозяйственников. В этом случае человек «рос» на заводе до директора, потом переходил в министерство и «рос» там до министра. В партийных же органах такой «чистый» путь карьеры был менее распространен. Партийно-дипломатический тип карьеры был признаком заката номенклатурщика. Высшие дипломатические посты в странах, не входящих в число «приоритетных», занимались опальными политиками и были вариантом почетной пенсии [7].

Номенклатурная система неразрывно связана с клиентелизмом, поскольку назначение на должность зависело от расположения одного или нескольких вышестоящих работников. Клиентелизм пронизывал всю систему, создавая отношения персональной зависимости между высшими и нижними этажами власти. Верность «линии ЦК, партии» (фактически – готовность проводить тот курс, который был на данный момент актуальным, не взирая на все его возможные недочеты или непродуманность) и была критерием политической лояльности [8].

Но именно в 1960–1980-е гг. сложилось новое качество внутринаменклатурных связей: появилась внутренняя сплоченность, не позволявшая представителям номенклатуры «добивать своих» в случае провалов в работе. Если раньше, в 1940-е гг., лояльное отношение к работникам, не справившимся с установками Центра, грозило репрессиями, в лучшем случае – обвинениями в либеральном отношении и попустительству, в утрате партийной принципиальности, то теперь такой угрозы не существовало. Появилась вполне легальная, с точки зрения политической ситуации в стране, возможность либо оставлять работников на прежних местах, либо перемещать их по горизонтали управленческой пирамиды, либо – в качестве самого тяжелого наказания – перемещать на нижний уровень номенклатуры [8].

Хотя большинство номенклатурных постов в Советском Союзе занимали люди, происходившие не из семей чиновников, однако один раз попав в состав номенклатуры, они (а зачастую и их семьи или даже кланы) впоследствии несмотря ни на какие зигзаги генеральной линии, смены руководства и личные взыскания уже из этого класса привилегированных не выпадали [5].

Существовала обширная и разветвленная система привилегий для членов номенклатуры. Существование этой системы было обусловлено состоянием советской экономики «дефицита». Члены номенклатуры были не столько богаты в «западном» смысле этого слова, сколько разительно отличались по уровню жизни от простых людей [7]. С точностью до наоборот по отношению ко взглядам Ленина и Троцкого номенклатура имела определенные привилегии – дачи (которые, в *точности* как *поместья* в старой Московской Руси предоставлялись за службу и на время службы), персональный транспорт, лечение и т.д. Все это было строго контролируемо и обусловлено не только собственно службой, но и «моральным обликом» (за которым следила партия), и, конечно, по объему не шло ни в какое сравнение с «благами» нынешнего чиновничества [6].

По расчетам автора первой монографии о советской номенклатуре М. С. Восленского, общий размер денежного и натурального (продуктового) довольствия заведующего сектором ЦК КПСС без учета государственных расходов на содержание его дачи, квартиры, машины, оплату личных поездок и телефонных переговоров и т.п. к началу 80-х гг. в 10 раз превышал доходы рядового советского трудящегося [2, с. 276].

Стабильность номенклатурного статуса привела к новой ситуации – номенклатура стала осознавать себя слоем со своими частными интересами, отличающимися, и порой существенно, от целей политической элиты. Причина расхождения интересов вполне объяснима [8].

Как известно, еще Троцкий предсказывал, что если советские бюрократы захотят передавать свой статус и свои привилегии по наследству, им придется отказаться от марксизма и превратиться из управленцев в частных собственников средств производства [18, с. 210–211].

Идеологические постулаты о социальном равенстве и справедливости пришли в противоречие с реальным положением номенклатуры как работников распорядившихся ресурсами от имени государства. Это стало базой назревающего конфликта с политической элитой [8].

Номенклатура в период перестройки

М. С. Восленский еще в 1984 г. целую главу посвятил до сих пор «крамольной» теме превращения бюрократии в общественный слой, привилегии в котором *передаются по наследству — детям и внукам* («Номенклатура становится наследственной») [2, с. 188], привел большое число примеров и закончил вполне логичным выводом: «Правящий класс номенклатуры в СССР все явственнее начинает переходить к самовоспроизводству. Да, номенклатурная *должность* не наследуется. Но *принадлежность* к классу номенклатуры становится на наших глазах фактически наследственной» [2, с. 190]. Следует заметить, тот факт, что советская бюрократия в послесталинский период перешла к конструированию себя как наследственно воспроизводимого слоя, свидетельствовал именно о сворачивании вертикальной мобильности в обществе [14].

«На смену им [новобранцам 1937 года] пришло выросшее под их покровительством новое поколение бюрократов. Получив свободу действий, они оказались способны лишь к тому, чтобы, прикрываясь обманными лозунгами «перестройки», «обновления и возрождения социализма», осуществить демонтаж социалистических основ советского общества. Непрерывно меняя свои лозунги, эти «наследники наследников» Сталина вели страну с завязанными глазами к распаду, экономическому хаосу и политической катастрофе. Так великая чистка через полвека отозвалась на судьбах нашей страны», – утверждает В. З. Роговин [11].

Его мысль в еще более резкой форме продолжает А. Н. Тарасов: «Понадобилось еще более молодое поколение мещан – поколение... гайдаров и чубайсов – открыто мечтающих о стиле жизни западных менеджеров и капиталистов – чтобы властвующий мещанин рискнул наконец отказаться от марксистских одежд – одежд героя-революционера – и стать тем, чем он и является на самом деле: мелким буржуа, собственником...» [17]. «Мы знаем сейчас, что по минимальному счету 61% «новых богачей в России» – это бывшие члены партийно-государственной номенклатуры советского времени», – делает заключение В. П. Данилов [4].

Эти люди поначалу, за неимением выбора, состояли в компартии, хотя по своим взглядам (как покажет их постсоветская политическая эволюция) были скорее консерваторами, некоторые – либералами, социал-демократами, националистами, но только не коммунистами. Они были представителями избалованной привилегиями и достатком бюрократии, живущей богаче своего народа, но состояли в той самой партии, которая когда-то вела беспощадную борьбу против тех, кто живет богаче своего народа. Они хотели сделать свои привилегии и, главное, достатки наследственными и жить как элита западных обществ. Они уже даже не боялись смертоносного гнева Великого Вождя – они его не застали. Поэтому они даже не боялись мечтать о своем собственном «удельном княжестве», пусть маленьком, зато в котором можно наконец самому стать верховной властью, а не обращаться за каждой мелочью в Москву.

Демонтаж социалистической системы в СССР

Здесь снова следует обратиться к исследованиям В. Мохова [8] и О. Крыштановской [7]. Далеко не случайно, что события конца 1980-х гг. привели КПСС к краху. Возникает противоречие между партией – как КОММУНИСТИЧЕСКОЙ партией – и назначенным ею разноуровневым начальством. Пожалуй, главное заключалось в том, что номенклатура вышла из-под контроля политической элиты. Это был действительно бунт номенклатуры, которая приобрела при советском режиме все, кроме собственности и политической власти. С конца 1980-х гг. номенклатура, в первую очередь, на нижних этажах управления начинает вести себя все более независимо. Номенклатура теряет управляемость. Партия отходит от влияния на государственные и хозяйственные дела.

Номенклатура, предоставленная сама себе, начинает метаться между стремлением к твердому порядку и стремлением к переделу собственности. Побеждает последнее. В 1990–1991 гг. начинается массовый выход представителей номенклатуры из партии или фактическое прекращение членства в КПСС. Связи, действовавшие между партией и номенклатурой, стали рваться. Номенклатура превратилась в самодостаточный слой, который стал бороться за выживание так, как считал нужным. Партия оказалась самым ненужным

элементом в системе номенклатурных связей. Из организатора номенклатуры она превратилась в ее лишний элемент [8].

Следующим шагом могла стать только попытка «номенклатуры» превратиться в действительного собственника средств производства. И «номенклатура» этот шаг сделала – при Горбачеве и Ельцине [14].

Начинает создаваться «альтернативная» (или, как называл ее Б. Лигачев, «комсомольская») экономика. В 1987 году при ЦК ВЛКСМ под руководством КПСС организуется Координационный Совет Центров научно-технического творчества молодежи (ЦНТТМ). Это были первые коммерческие структуры в стране. Их функция сводилась к превращению безналичных денег в наличные. Ни одно государственное предприятие не имело права производить эту нехитрую операцию. Получив такую привилегию, ЦНТТМ извлекали за посредничество между организацией и частными лицами от 18 до 30% прибыли, из которых 5% перечисляли в ЦК КПСС. Все сотрудники ЦНТТМ были комсомольскими функционерами [7].

Эти структуры в своем большинстве стали зародышами ныне крупнейших коммерческих структур. Опыт скромных ЦНТТМ был положен в дальнейшем в основу всей экономической реформы, которая начиналась по принципу «коммунизм – для народа, капитализм – для номенклатуры» [7].

В этот период создается новая система привилегий. Если раньше привилегии номенклатуры носили «вещный» характер и выражались в предоставлении части государственного имущества в личное пользование, в денежных выплатах, в особой сфере услуг, то теперь привилегии приобретают все больше «деятельностный» характер. Номенклатуре разрешается делать то, что другим запрещается, и извлекать из этого прибыль [7].

Для номенклатуры в экономике перестроечного периода предусматривались **следующие привилегии.**

Свободное обналичивание денег. Этой привилегии в годы перестройки были удостоены лишь ЦНТТМ. Сам процесс высвобождения денег был прибыльным и привилегированным занятием [7].

Льготные кредиты. Для того, чтобы получить кредиты по невысоким процентным ставкам (а иногда и беспроцентным), необходимо было принадлежать к номенклатуре или иметь хорошие связи с высокопоставленными чиновниками. В перестроечный период становления рынка особо прибыльным было получение валютного кредита [7].

Операции с недвижимостью. В первые годы экономической реформы операции с недвижимостью могли проводить только фирмы, связанные с номенклатурой. В период становления первых коммерческих структур лучшая государственная собственность продавалась по льготным ценам тем фирмам, которые были созданы при участии

номенклатуры. Иначе говоря, номенклатура сама себе продавала недвижимость. И, конечно, по символическим ценам. В советский период КПСС являлась собственником множества зданий, где располагались партийные комитеты, партийные издания, Дома политического просвещения, пансионаты, дома отдыха, коммунальные службы, жилые помещения, гостиницы и прочее. Именно эти находящиеся на балансе партии сооружения были «золотым фондом» страны – лучшие здания, расположенные в самых удобных и престижных местах. В период перестройки номенклатура стала получать прибыль от сдачи в аренду этих помещений. Лучшие пансионаты, поликлиники, дома отдыха, гостиницы сдаются иностранным фирмам. Активно создаются совместные предприятия на партийные деньги [7].

Привилегии в экспортно-импортных операциях. Так же, как и в других сферах, в годы перестройки не каждому разрешалось вести коммерческие операции на внешнеэкономическом рынке. Номенклатура создавала специальные фирмы, призванные быть посредниками между отечественными производителями и западными покупателями. Прибыли от экспорта сырья и других конкурентоспособных товаров шли в карман номенклатурных компаний [7].

Приватизация. Государственные чиновники, пользуясь своей властью, приватизировали те государственные структуры, которыми они распоряжались. Этот процесс начался в 1987 году и в основном закончился к началу официальной приватизации «для народа». Важнейшими направлениями этой номенклатурной приватизации были: приватизация системы управления экономикой; приватизация банковской системы; приватизация распределительной системы; приватизация наиболее рентабельных предприятий [7].

Преобразование министерств в концерны. В результате этой метаморфозы, как правило, происходило следующее: министр обретал статус консультанта концерна. Президентом концерна становился один из заместителей министра. Концерн приобретал юридический статус акционерного общества. Держателями акций наряду с государственными предприятиями, находившимися в ведении бывшего министерства, становились некие физические лица – руководство концерна-министерства. То есть собственность, находящаяся в распоряжении руководства министерства, становилась частной собственностью. Таким образом, государственный чиновник «для-себя-приватизировал» вверенную ему организацию [7].

Приватизация распределительной системы. Такие крупнейшие в стране биржи, как РТСБ, МТВ, МФБ и др., возглавляются бывшими комсомольскими активистами. Руководство министерств торговли и внешней торговли спешит создать коммерческие структуры, монополизирующие наиболее рентабельные сферы бизнеса [7].

Приватизация рентабельных производств. Еще задолго до начала официальной приватизации ряд крупных промышленных

предприятий становятся акционерными обществами, в т.ч. автомобильные заводы КАМАЗ и ВАЗ. Эти предприятия приобретают статус акционерных обществ неизвестно на каких условиях, так как в стране в то время еще не было принято соответствующее законодательство. Это была «льготная приватизация» [7].

Суть всех этих изменений в том, что власть партийно-государственной номенклатуры в экономике обменивалась на собственность. Если раньше собственность находилась в распоряжении, но не во владении номенклатуры, теперь она перешла в юридически оформленную собственность [7].

Итоги демонтажа

С приходом к власти Б. Ельцина начался этап цементирование новой элиты. На местах повсеместно шло формирование администраций за счет все того же источника – старой номенклатуры. Новая пирамида власти нарастала над старой. Ельцинское руководство предприняло шаги по «закрытию» элиты. Стихийная рекрутация наверх минимизируется [7].

Утверждается «табель о рангах», т.е. система рангов и тарифных ставок для государственных чиновников (с этого начиналась советская номенклатура в 1922 году) [7].

Циркуляция кадров теперь такова: на самой верхушке пирамиды находятся высшие руководители, которые на виражах политического процесса скатываются вниз. На их место поднимаются второй, а затем третий слои старой номенклатуры. В отличие от советских времен, уход с вершины власти теперь не означает политической смерти. Бывшее первое лицо довольно быстро встраивается в новую структуру с потерей двух-трех рангов. Интенсивность этого процесса разная в центре и на местах. В центре, где политическая жизнь активнее, верхушка «снимается» чаще, и, соответственно, все более низкие слои номенклатуры поднимаются наверх [7].

«...Перераспределение власти закончилось. Вторая русская революция номенклатуры, в которой победило молодое поколение, подходит к концу. По своей сути это буржуазная революция, так как она привела к изменению общественно-политического строя. Власть перераспределилась между группами более молодых, прагматичных номенклатурщиков, часть которых стала политиками, часть – бизнесменами. В экономике эта революция означала обмен власти на собственность» [7].

Как высказался левый политолог, социолог и публицист А. Н. Тарасов «...Постсоветская элита оказалась еще более паразитической и еще более неспособной, чем советская». По его мнению, возник особый класс «бюрократ-буржуазии». «В отличие от «нормальной» буржуазии, бюрократ-буржуазия в создании своей собственности не участвовала, с феодализмом не боролась, и потому не имеет никакого исторически прогрессивного прошлого. Неудивительно,

что бюрократ-буржуазия прославилась чудовищным казнокрадством и коррупцией» [14].

Вывод. Сталин и сталинисты невольно заложили мину под дальнейшее развитие страны. Сталинская методика набирания во властвующую элиту людей с очень гибкими политическими убеждениями, но лояльных к власти при любых ее политических выражах, а также усилия по выхолащиванию из марксизма его революционной составляющей привели к перерождению элиты из идейной и генетически связанной именно с советской властью в обычных чиновников-управленцев, работающих не за идею, а за привилегии и материальный достаток. А при таком руководстве Советский Союз как изначально политический проект был обречен.

Следовательно, схема событий выстраивается следующая: высокоидейная революционная элита времен становления советской власти, потеряв некоторую часть своего состава в годы гражданской войны, заняла руководящие посты в партии и стране. Также имелся постоянный приток новых людей, зачастую без яркого революционного прошлого. Часть этой элиты была отстранена от работы в период борьбы с внутривластными оппозициями и была, вместе с многими другими самостоятельно мыслящими управленцами, почти полностью уничтожена в годы «великой сталинской чистки». Из прежней элиты к концу 1930-х годов уцелели немногие – в основном люди без яркого революционного прошлого или полностью утратившие самостоятельность мышления немногие бывшие революционеры. Люди, знавшие, что такое истинный коммунизм ленинского образца, боровшиеся за него, имевшие опыт подполья и гражданской войны и понимавшие, что под коммунизмом при Ленине подразумевали совсем не то же, что при Сталине, стали одной из главных мишеней сталинских репрессий. Независимо от их активности, они уже были опасны режиму своим знанием. Поэтому таковых к концу «великой чистки» осталось мало и они в дальнейшем не составляли весомых групп населения. Основу новой – сталинской – руководящей элиты составили так называемые новобранцы 1937 года – люди, лишённые стойких идеологических взглядов и уж тем более воли к борьбе за политические убеждения. Они вступали в ВКП(б)-КПСС уже не как в коммунистическую партию, а как в партию власти. Эти новобранцы 1937 года сделали стремительную карьеру, получили большие привилегии для себя лично в силу занимаемых постов, поэтому не хотели с ними расставаться и закупили собою социальную мобильность в правящую элиту на десятки лет. Расцвет своего всевластия они пережили в брежневско-суловскую эпоху.

Далее в силу возраста большинство из них умерло к середине 1980-х годов, а меньшинство было выведено на пенсию новым, молодым поколением бюрократов, которые многолетним служением сумели все-таки просочиться в правящую элиту, почти целиком

монополизированную новобранцами 1937 года. В социально активный возраст вошли поколения, воспитанные уже не романтикой революции, не энтузиазмом первых пятилеток и даже не слепой верой в великого и непогрешимого Вождя, а с юности узнавшие о сталинских преступлениях, совершенных от имени совесткой власти. Им уже не приходилось за нее воевать ни с внутренним врагом, ни с внешним. Они не знали царских порядков и не могли сравнивать. Равно как не знали и ленинских. Зато они могли сравнивать с сытой и благополучной жизнью развитых стран Запада. Отсюда и другие жизненные ориентиры. Немало этому способствовали ставшие выхожденными и совершенно формальными организации вроде комсомола и всевозможных курсов «марксизма-ленинизма», которые учили людей послушанию, патриотизму и вообще чему угодно, только не коммунизму. Неслучайно, что последние вожди совесткого комсомола (кому, конечно, позволял возраст) так неплохо устроились в новом, капиталистическом мире [1]! То есть миллионы людей в 1970-1980-е годы становились коммунистами и комсомольцами, но в большинстве своем не знали, что коммунизм заключается вовсе не в поклонении памятниками Ленину, несении портретов очередного вождя, любви к родине и утомительному сидению на партсобраниях. «...Что же это за коммунисты такие странные были, что Маркса их заставляли в системе партучебы изучать из-под палки, да еще и в упрощенном, оглушенном и оскотиненном виде, – а они все равно не понимали и сразу после сдачи экзамена раз и навсегда забывали весь «марксизм-ленинизм». Что же это за коммунисты такие странные были, что больше всего им хотелось стать капиталистами, – и они ими стали: совсем недавно, у нас на глазах. Что же это за коммунисты такие странные были, что они все едва не поголовно, как писал когда-то Платон, «в один день и одну бедственную ночь» «коллективно прозрели» и превратились в поборников рынка и буржуазной демократии, сохранив, впрочем, теплые места в высоких кабинетах (а то и сменив кабинеты на более высокие) и приумножив свои капиталы...» [15]. Откуда в 1991-м. тогда взяться массовым выступлениям народа в поддержку советской власти и коммунизма, когда власти столько лет сознательно оберегали народ от слишком глубоких познаний в идеологии, «чтобы это вдруг не вылилось в какой-нибудь уклон»?! Олицетворением этого нового поколения стали М. Горбачев и А. Яковлев. Они начали конвертацию власти в собственность, уже не удовлетворяясь просто большими привилегиями своих предшественников. Они-то и начали явный демонтаж социалистических основ советского государства.

Но они в силу возраста были отстранены от власти новым, более молодым поколением номенклатурных работников (в основном бывшей комсомольской верхушкой), так сказать «не привитым» против капитализма ни участием в революционной борьбе, ни даже сталинским воспитанием. Они вошли в социально активный возраст уже после

смерти Сталина и ждали своего часа, когда можно будет добиться личного обогащения за счет страны. И когда социалистические основы СССР были поколеблены их предшественниками, молодые бюрократы («молодые реформаторы») свой час не упустили, демонтировав и публично оплевав социалистический строй и приватизировав для себя и «своих людей» почти всю прибыльную государственную собственность.

Советский Союз создали высокоидейная, готовая на жертвы элита и непокорные власти народные массы. Поэтому условиями его распада должны были стать безыдейная, неготовая к жертвам элита, покорный, неготовый к сопротивлению народ. Поэтому без рассмотрения роли сталинизма в ряду причин распада Советского Союза адекватно понять это эпохальное событие не удастся.

Литература

1. **Вергасов Ф.** Председатели, первые, генеральные секретари ЦК комсомола [Электронный ресурс] / Ф. Вергасов // Режим доступа : <http://encycl.yandex.ru/cgi-bin/art.pl?>
2. **Восленский М. С.** Номенклатура / М. С. Восленский. – М. : Захаров, 2005. – 640 с.
3. **Гусев А.** Непознанный класс: Лев Троцкий о советской бюрократии [Электронный ресурс] / А. Гусев // Режим доступа : http://www.alternativy.ru/old/magazine/htm/98_2/gusev_a.htm
4. **Данилов В. П.** Актуальность исследования советской бюрократии как нового класса [Электронный ресурс] / В. П. Данилов // Режим доступа : <http://www.ecsocman.edu.ru/data/423/694/1219/076.DANILOV.html>
5. **Здоров А.** Советская номенклатура: наемные служащие государства или государственная буржуазия? [Электронный ресурс] / А. Здоров // Режим доступа : <http://www.history.org.ua/JournALL/pro/11/2.pdf>
6. **Карпец В.** Советская номенклатура: несостоявшаяся инициация [Электронный ресурс] / В. Карпец // Режим доступа : <http://pravaya.ru/look/16760>
7. **Крыштановская О.** Трансформация старой номенклатуры в новую российскую элиту [Электронный ресурс] / О.Крыштановская // Режим доступа : <http://www.ecsocman.edu.ru/ons/msg/165177.html>
8. **Мохов В. П.** Советская номенклатура как политический институт [Электронный ресурс] / В. П. Мохов // Режим доступа : <http://www.pseudology.org/people/Nomenklatura.htm>
9. **Орлов А.** Тайная история сталинских преступлений / А. Орлов. – М. : Всемирное слово, 1991. – 352 с.
10. **Павлова И. В.** Местное управление в системе сталинской власти [Электронный ресурс] / И. В. Павлова // Режим доступа : http://www.philosophy.nsc.ru/journals/humscience/2_97/10_PAVL.HTM
11. **Роговин В. З.** Была ли альтернатива? [Электронный ресурс] / В. З. Роговин. – М., 1997. – Т. 5. – Партия растрелянных // Режим доступа : <http://web.mit.edu/people/fjk/Rogovin/volume5/index.html>
12. **Рютин М. Н.** На колени не встану : [сборник / Сост. Б. А. Старков]. –

М.: Политиздат, 1992. – 351 с. **13. Семенов Ю. И.** Политарный («азиатский») способ производства: сущность и место в истории человечества и России / Ю. И. Семенов. — М.: Центр новых издательских технологий «Волшебный ключ», 2008. – 401 с. **14. Тарасов А. Н.** Бюрократия как социальный паразит [Электронный ресурс] / А. Н. Тарасов // Режим доступа : http://scepsis.ru/library/id_1581.html **15. Тарасов А. Н.** Долой продажную буржуазно-мещанскую культуру посредственностей, да здравствует революционная культура тружеников и творцов! [Электронный ресурс] / А. Н. Тарасов // Режим доступа : http://www.scepsis.ru/authors/id_15.html **16. Тарасов А. Н.** Опять тупик [Электронный ресурс] / А. Н. Тарасов // Режим доступа : <http://www.w3.org/1999/xhtml> **17. Тарасов А. Н.** Чтоб землю в Гренаде... Октябрьская революция – интернационалистский проект [Электронный ресурс] / А. Н. Тарасов // Режим доступа : http://scepsis.ru/library/id_1927.html **18. Троцкий Л. Д.** Преданная революция / Л. Д. Троцкий. – М.: НИИ культуры Министерства культуры РСФСР, 1991. – 256 с. **19. Троцкий Л. Д.** Сталин / Л. Д. Троцкий. – М.: Эксмо, 2011. – 720 с.

Згинник Г. Л. Переродження радянської номенклатури та її роль в демонтажі соціалістичного режиму в СРСР

Сталінська модель формування політичної еліти призвела до її виродження. Більшість прибічників комунізму ленінського зразка було винищено в роки репресій. Основу сталінської керівної еліти становили новобранці 1937 року. Вони отримали великі привілеї через займані пости і закупили собою соціальну мобільність в правлячу еліту на десятки років. Виховане ними покоління «молодих реформаторів» демонтувало соціалістичний лад заради конвертації влади у власність.

Ключові слова: номенклатура, комунізм, сталінізм, політична еліта.

Згинник Г. Л. Перерождение советской номенклатуры и ее роль в демонтаже социалистического режима в СССР

Сталинистская модель формирования политической элиты привела к ее вырождению. Поборники коммунизма ленинского образца были в большинстве истреблены в годы репрессий. Основу сталинской руководящей элиты составили новобранцы 1937 года. Они получили большие привилегии в силу занимаемых постов и закупили собою социальную мобильность в правящую элиту на десятки лет. Воспитанное ими поколение «молодых реформаторов» демонтировало социалистический строй ради конвертации власти в собственность.

Ключевые слова: номенклатура, коммунизм, сталинизм, политическая элита.

Zgynnyk G.L. The degeneration of the soviet nomenclature and its role in ruining socialist regime in the USSR.

Stalin's model of forming political elite brought to its degradation. Followers of the Lenin's communism were mainly destroyed during the years of repressions. The basis of Stalin's ruling elite were mainly rookies of the year 1937. They got more privileges because of their posts and plugged social mobility in the ruling elite for decades. Educated by them generation of the "young reformers" destroyed the socialist system for the sake of converting power into property.

Key words: nomenclature, communism, Stalinism, the political elite.

Стаття надійшла до редакції 21. 05. 2012 р.
Прийнято до друку 24. 05. 2012 р.
протоколом № 10.
Рецензент – д. соц. н, професор
Кононов І. Ф.

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

УДК [316.32 : 327.39 : 339.924] (470+571)

Пашковський П. І.

ПАРАМЕТРИ ІНТЕГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Понад двадцять років минуло з моменту дезінтеграції СРСР і виникнення пострадянського простору з п'ятнадцяти нових незалежних держав (ННД), що пережили декілька складних етапів соціально-економічної та суспільно-політичної трансформації [1; 2]. На цьому тлі змінювалися формат і принципи міждержавних відносин, які значною мірою обумовлювалися специфікою інтеграційної політики Росії як ключового регіонального актора [3–7]. У зв'язку з цим інтеграційна політика РФ щодо ННД є важливою самостійною проблемою міжнародно-політичних досліджень; відображає регіональний вимір глобальних процесів; має теоретичний і практичний інтерес для України в цілях підвищення ефективності її зовнішньої політики щодо Росії, інших центрів світової потужності та ННД.

Значний внесок у вивчення інтеграційних процесів в цілому та у регіоні колишнього СРСР зокрема зробили багато вітчизняних і зарубіжних аналітиків. Разом з тим, поза сферою уваги вчених найчастіше опинялися питання практичного характеру, найважливішим з яких є вимірювання ефективності інтеграційних процесів та їх динаміки [8]. Відповіддю на поставлене питання видається такий алгоритм, завдяки якому можна побачити поєднання кількісних і якісних характеристик політики конкретної держави стосовно інтеграційних процесів, що в зіставленні з аналогічними даними інших учасників інтеграції й стане комплексним показником ступеня ефективності інтеграційних інститутів.

Аналіз будь-якого соціально-економічного та суспільно-політичного явища має ґрунтуватися на кількісних показниках. Тому мета цієї роботи полягає в отриманні даних, що відображають практичний (кількісний) зміст та ступінь інтеграційної активності Росії як головного гравця в регіоні ННД. Завдання дослідження пов'язані з визначенням параметрів сучасних інтеграційних процесів; поданням конкретних показників, що висвітлюють кількісну сторону зазначеного напрямку російської політики на пострадянському просторі та описом методології їх виявлення.

Рішення завдань здійснюється на основі аналізу досліджень вітчизняних і зарубіжних аналітиків, матеріалів «Дипломатичного вісника» МЗС РФ, сайтів МЗС РФ, Президента РФ, Голови Уряду РФ, Інтернет-порталу Уряду РФ, а також даних сайту Федеральної служби державної

статистики РФ. Критерієм відбору джерельної бази є можливість встановлення офіційних кількісних показників, що відбивають інтенсивність та економічні наслідки політики Росії в зазначеному контексті.

Слід зауважити, що під інтеграційною політикою¹ розуміється комплекс заходів (методів, засобів) широкого спектру дії (від «м'якої сили» до військового втручання), що чиняться одним (групою) соціальним організмом щодо іншого (інших) з метою інтеграції на конкретних умовах. На відміну від інших форм міждержавних союзів розвиток об'єднань інтеграційного типу на сучасному етапі «значно більше залежить від політичної гомогенності та аксіологічної (ціннісної) складової, аніж від наявності спільних оборонних функцій, які можуть з'являтися на відносно зрілих, пізніших стадіях інтеграції. При цьому ознаки гомогенності мають найбільш істотне значення в сенсі стабільності політичних систем, однорідності механізмів ухвалення рішень та домінування споріднених течій у політичному житті» [11, с. 61]. Відмінною рисою сучасних інтеграційних процесів бачиться закономірність, дотримуючись якої «більш-менш успішна наднаціональна інтеграція спочатку просувалася в економічній сфері, тоді як військово-політичні стосунки тривалий час залишалися на міждержавному рівні компетенції» [11, с. 57].

У зв'язку з цим, говорячи про критерії ефективності інтеграційних процесів на пострадянському просторі, мається на увазі, головним чином, економічна складова, основним показником якої є рівень зовнішньоторговельного обігу між державами регіону. А динаміку політичної активності конкретної держави щодо будь-яких інших держав або їх об'єднань можна виміряти, підрахувавши кількість контактів у різному форматі між офіційними представниками органів влади досліджуваних країн на різних рівнях.

Отже, як параметри² інтеграційної активності Росії на пострадянському просторі доцільно прийняти співвідношення кількісних показників у галузі зовнішньополітичних контактів (між представниками різних рівнів органів влади) з числами, що відображають зовнішньоторговельний обіг (обсяг експорту та імпорту) РФ з ННД.

Динаміку політичної активності Росії у напрямку колишніх союзних республік можна простежити, виходячи з аналізу показників таблиць 1. А, 1. Б і 2. А, 2. Б, укладених автором на основі зазначених джерел [13].

¹ Беручи до уваги необхідність розгляду практичної реалізації інтеграційних пріоритетів конкретної держави, поняття «політика» постає як: «сукупність офіційних поглядів, позицій, установок і принципів, що визначають спрямованість діяльності держави та міжнародних інститутів» [9, с. 352]; «сукупність, перш за все, управлінських дій, мотивованих прагненням до реалізації істотних інтересів» [10, с. 380–381].

² Поняття «параметр» (від грецького *parametron* – той, що відмірює) має багато трактувань залежно від сфери застосування. Їх поєднує розуміння під дефініцією цього поняття певних величин, що характеризують якусь властивість, положення, розмір чи форму пристрою, процесу, явища, або системи [12].

Інтенсивність зовнішньополітичних контактів (зустрічей і телефонних розмов) на рівні глав держав відображають таблиці 1. А, 1. Б. Аналогічні дані на іншому політичному рівні висвітлюють таблиці 2. А і 2. Б, в яких подано числа зустрічей і телефонних розмов між представниками РФ та ННД по лінії глав урядів, міністрів закордонних справ, їх заступників, а також інших офіційних представників¹. При цьому під зустрічами мають на увазі особисті контакти в будь-якому форматі (в межах візитів, самітів, форумів, конференцій і т. п.), а зазначені телефонні розмови відбувалися з ініціативи різних сторін.

Порядок наведення найменувань держав у вказаних таблицях підпорядкований географічному принципу поділу пострадянського простору на субрегіони: Прибалтика (Латвія, Литва, Естонія); Східна Європа (Білорусь, Молдова, Україна); Південний Кавказ (Азербайджан, Вірменія, Грузія); Центральна Азія (Казахстан, Узбекистан, Киргизстан, Туркменістан, Таджикистан) [9, с. 360].

Таблиця 1. А.

**Динаміка зустрічей представників РФ та ННД
на рівні глав держав**

	Лат	Лит	Ест	Біл	Мол	Укр	Аз	Вірм	Гр	Каз	Узб	Кир	Тур	Тад
1992	-	-	-	7	10	10	6	8	8	9	8	7	5	7
1993	-	-	-	3	6	6	6	7	7	4	4	4	4	5
1994	1	-	1	3	2	4	3	2	3	3	3	3	2	3
1995	-	-	-	3	3	3	2	3	3	4	2	3	3	4
1996	-	-	-	5	2	3	3	3	5	3	2	3	3	2
1997	-	1	-	2	2	3	3	3	2	2	2	2	2	2
1998	-	-	-	1	1	4	1	1	1	3	3	1	1	1
1999	-	-	-	4	2	4	1	2	1	4	3	3	1	4
2000	-	-	-	10	5	7	8	11	7	10	4	8	4	10
2001	-	1	-	9	6	8	7	9	6	8	6	8	4	8
2002	-	-	-	9	4	9	6	5	3	8	4	10	5	6
2003	-	-	-	8	4	10	3	7	6	9	4	7	2	6
2004	-	-	-	7	-	12	3	3	2	8	7	5	1	6
2005	-	-	-	9	3	5	4	7	3	13	6	8	2	9
2006	-	-	-	4	1	1	2	1	1	10	5	6	1	5
2007	-	-	-	5	3	2	4	5	2	11	5	5	6	5
2008	-	-	1	9	3	4	6	9	2	10	7	8	4	8
2009	-	-	-	15	4	1	9	13	-	14	7	11	6	15
Усього	1	2	2	113	61	96	77	99	62	133	82	102	56	106

Таблиця 1. Б.

**Динаміка телефонних розмов представників РФ та ННД
на рівні глав держав**

	Лат	Лит	Ест	Біл	Мол	Укр	Аз	Вірм	Гр	Каз	Узб	Кир	Тур	Тад
1993 ²	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1994	-	-	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-
1998	2	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
1999	-	-	-	4	-	6	1	1	1	2	-	-	-	-
2000	-	-	-	1	-	4	1	1	1	1	3	3	2	-
2001	-	-	-	6	3	10	8	4	2	9	9	3	5	10

¹ Маються на увазі контакти по лінії посольств, консульських служб і профільних міністерств.

² У використаних джерелах свідчення про телефонні розмови на рівні глав держав за 1992 р., а також з 1995 по 1997 р. не значаться.

2002	-	-	-	4	4	3	5	2	2	8	2	2	4	1
2003	-	3	-	5	2	9	6	2	3	7	2	1	2	1
2004	-	-	-	1	-	8	3	5	14	7	4	3	3	3
2005	1	-	-	2	-	7	1	-	1	5	3	1	6	1
2006	7	-	-	1	-	9	-	5	1	3	1	2	3	1
2007	-	-	-	2	-	5	1	-	1	5	3	7	4	3
2008	-	-	-	4	2	7	4	5	3	7	2	3	3	1
2009	-	1	-	2	4	3	3	1	-	6	1	1	4	2
Усього	10	5	-	33	16	73	33	26	29	60	30	26	36	23

Таблиця 2. А.

Динаміка зустрічей представників РФ та ННД на інших рівнях

	Лат	Лит	Ест	Біл	Мол	Укр	Аз	Вірм	Гр	Каз	Узб	Кир	Тур	Тад
1992	3	2	4	9	13	16	8	11	10	12	8	9	9	8
1993	6	3	4	10	8	12	14	15	15	7	10	10	9	12
1994	4	4	5	11	13	18	14	14	15	15	12	10	9	16
1995	4	3	6	20	18	21	20	21	21	17	16	16	15	19
1996	4	5	8	14	17	16	17	19	23	13	13	13	11	18
1997	5	3	2	14	12	21	12	15	19	15	13	13	11	15
1998	-	1	2	8	6	15	9	7	12	6	5	4	6	6
1999	3	1	1	20	13	17	14	17	15	21	10	20	12	19
2000	3	2	2	22	11	19	13	19	20	28	15	20	10	19
2001	1	3	1	27	16	20	10	25	19	33	9	33	6	26
2002	1	6	-	33	19	25	7	29	34	44	11	41	9	31
2003	4	8	2	31	10	21	10	24	35	27	11	26	9	26
2004	2	4	1	32	13	25	10	25	32	44	10	31	10	29
2005	5	7	4	22	24	41	13	14	38	22	18	21	8	18
2006	-	3	2	14	22	36	12	13	31	21	17	17	8	15
2007	4	3	5	12	23	42	19	17	30	24	14	16	8	13
2008	3	2	5	26	15	54	17	20	14	30	21	16	9	14
2009	2	5	2	29	23	40	11	16	7	33	25	19	13	16
Усього	54	65	56	354	276	459	230	321	390	412	238	335	172	320

Таблиця 2. Б.

Динаміка телефонних розмов представників РФ та ННД на інших рівнях

	Лат	Лит	Ест	Біл	Мол	Укр	Аз	Вірм	Гр	Каз	Узб	Кир	Тур	Тад
1992	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-
1994 ¹	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
2001	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
2002	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
2003	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
2004	1	1	-	-	-	1	-	-	2	1	3	-	1	-
2005	1	2	1	4	-	4	-	-	5	-	-	2	1	-
2006	1	-	-	-	5	3	-	1	2	-	-	-	1	-
2007	1	-	1	1	2	1	-	-	6	-	1	1	1	-
2008	-	-	-	-	-	5	3	-	7	3	1	-	1	-
2009	1	-	-	4	3	15	1	-	-	2	3	1	1	-
Усього	5	4	3	9	10	31	5	1	23	6	9	4	6	-

Специфіка статистичного відбору даних обумовлена непослідовністю в методиці комплектації використаної джерельної бази (часта відсутність зазначення статусу візиту, зустрічі або сторони, з ініціативи якої відбулася телефонна розмова) і наявністю численних контактів, що мають змішаний характер, коли в процесі візитів і зустрічей політичних діячів одного рівня (наприклад, президентів) їх супроводжували

¹ Згадування про телефонні розмови на інших рівнях за 1993 р. та період 1995 – 2000 рр. в зазначених джерелах відсутні.

представники інших рівнів (глави урядів, міністри закордонних справ і т. д.), вступаючи в переговори змішаного (широкого) формату.

Виходячи з цього, для конкретизації показників у таблицях 1. А та 1. Б представлені тільки ті відомості про зовнішньополітичні контакти по лінії глав держав, які були чітко вказані у використаних джерелах і свідчать про зустрічі, бесіди (по якому-небудь колу питань) або телефонні розмови, що відбулися між ними. У свою чергу в таблицях 2. А і 2. Б позначені зовнішньополітичні контакти як на рівні глав урядів, міністрів закордонних справ, їх заступників та інших рівнях, так і ті, що мають змішаний характер.

Зовнішньоторговельний обіг (у вигляді показників обсягу експорту-імпорту) РФ з ННД (й основними країнами-партнерами) в динаміці відображено в таблицях, що доступні на сайті Федеральної служби державної статистики Росії [14]. Вказані таблиці демонструють частку тієї чи іншої держави або їх групи в зовнішньоторговельному обігу РФ за конкретний період; дані динаміки експорту та імпорту між Росією і державами-учасниками СНД, а також ННД Прибалтики; обсяг експорту-імпорту РФ за основними напрямками (включаючи СНД) у співвідношенні; динаміку зовнішньої торгівлі Росії з країнами ЄврАзЕС і т. ін.

Таким чином, своєрідними параметрами інтеграційної активності РФ на пострадянському просторі можуть служити співвідношення чисел динаміки зовнішньополітичних контактів Росії та ННД і показників експорту-імпорту між ними в досліджуваній період. Отримані в результаті цього дані слід зіставляти з аналогічними показниками на інших політичних напрямках для виявлення цілісної картини політико-економічної взаємозалежності держав.

Крім того, здійснюючи аналіз кількості зовнішньополітичних контактів, важливо враховувати, що не всі вони були присвячені інтеграційній проблематиці, а їх збільшення часом було відображенням виникнення якихось труднощів у взаємовідносинах. Наприклад, почастищення зустрічей і телефонних розмов представників Грузії, Таджикистану, Киргизії та України з їхніми російськими візаві іноді свідчило про виникнення напруженості у відносинах між ними, або прагнення РФ брати участь у врегулюванні певних конфліктних ситуацій. Аналогічні випадки в різні роки були притаманні взаєминам Росії з Вірменією, Азербайджаном і Молдовою, коли значна кількість зовнішньополітичних контактів на різних рівнях мала на меті врегулювання конфліктів у Нагірному Карабасі та Придністров'ї. Траплялися й ситуації так званих «переговорів заради переговорів», коли часті контакти (що не завжди мали конфліктний характер) характеризувалися «бідним» порядком денним і відсутністю конструктивних рішень або (навіть з урахуванням наявності проробленого і змістовного порядку денного) відвертим затягуванням переговорного процесу однією чи обома сторонами.

У зв'язку з цим методика використання значень зустрічей і телефонних розмов офіційних представників держав для визначення параметрів інтеграційної активності будь-якої з них повинна включати

аналіз кількісних показників (динаміку їх частоти в конкретний період) у зіставленні з якісними – смисловий зміст зовнішньополітичного контакту (хто і з ким, коли і про що говорив).

Важливо відзначити, що до показників частоти зустрічей і телефонних розмов слід ставитися критично. Кількість їх вказівок у джерелах (з різних причин), як показує практика, не завжди відповідає дійсності. Можливий варіант, коли свідчення про певний зовнішньополітичний контакт з'являється через значний час після цього або не з'являється взагалі. Тому перевагу слід віддавати даним динаміки зовнішньоторговельного обігу, які характеризують практичну сторону взаємодії конкретних держав – ступінь економічної взаємозалежності.

Беручи до уваги зазначені методологічні аспекти, аналіз показників вказаних таблиць може дати комплексну картину інтеграційної політики Росії щодо ННД. У процесі зіставлення даних частоти зовнішньополітичних контактів та обсягу зовнішньоторговельного обігу розкривається загальна динаміка інтеграційної активності РФ, як за регіональним напрямком, так і щодо окремої держави. На підставі цього можна вивести класифікації за ступенем інтеграційної активності у форматі двосторонньої взаємодії на рівні держав (Росія – будь-яка ННД), а також на субрегіональному рівні (Росія – будь-який субрегіон пострадянського простору). Отримані параметри дозволяють не тільки кількісно підтвердити наявність у РФ певних інтеграційних пріоритетів, але й простежити еволюцію процесу їх реалізації на різних напрямках і рівнях у межах даного регіону, порівняти спільні та відмінні риси в методах, принципах і моделях інтеграційної взаємодії держав.

Даючи аналіз таблиць частоти контактів у співвідношенні з даними зовнішньоторговельного обігу, слід зазначити, що механізмами реалізації російської інтеграційної політики в першій половині 1990-х рр. (при середній частоті зовнішньополітичних контактів і рівні товарообігу) були двосторонні та багатосторонні переговори у межах СНД та з державами Балтії. Спостерігаються прагнення економічно і політично інтегрувати країни Співдружності шляхом реалізації проекту «Договору про економічний союз». З середини до кінця останнього десятиліття ХХ ст. (в умовах зниження частоти контактів та рівня товарообігу), декларуючи концепцію різношвидкісної та різнорівневої інтеграції на пострадянському просторі, Росія переходить до реалізації формули «регіональні союзи плюс двосторонні зв'язки». Інтеграційна проблематика у 1990-і рр. найчастіше обговорюється з представниками України, Казахстану та Білорусі. Проблеми двосторонньої взаємодії та питання інтеграції у межах СНД досить часто підіймаються на переговорах делегацій РФ, Киргизстану й Узбекистану. На систематичних зустрічах з представниками Таджикистану переважають питання мирного врегулювання місцевого збройного конфлікту, післявоєнного відновлення, військово-політичної та соціально-економічної взаємодії.

З початком 2000-х рр. (при збільшенні частоти зовнішньополітичних контактів і товарообігу) інтеграційна політика Росії щодо держав Співдружності значною мірою характеризується пріоритетом двосторонніх

зв'язків та економічного прагматизму. Ключові напрями інтеграційної взаємодії в цілому відповідають зазначеним у доктринальних засадах: ЄврАзЕС, СДРБ, ОДКБ і політика щодо України. Реалізацією «змішаного» (субрегіонального) підходу в інтеграційній політиці є інституалізація ШОС. Відносини з країнами Балтії будуються також на взаємовигідних засадах з урахуванням наявності багатьох нерозв'язаних проблем та іноді високого ступеня конфліктності. Під впливом «кольорових революцій» 2003-2005 рр. (зважаючи на зміни частоти контактів, товарообігу і тональності переговорів з деякими ННД) політика РФ щодо країн СНД зазнає трансформації у бік більш прагматичних дій. Безперечними лідерами за частотою обговорення проблем інтеграції з російською стороною у 2000-ті рр. є Казахстан, Білорусь, Україна та, меншою мірою, Вірменія, Киргизстан, Таджикистан й Узбекистан. При цьому переговори Росії з Грузією, Україною, Азербайджаном і Молдовою не рідко відзначалися напруженістю, а іноді й відвертою конфліктністю, у розв'язанні низки проблем соціально-економічного, внутрішньо- та зовнішньополітичного характеру.

Список використаної літератури

- 1. Кононов И. Ф.** Трансформационный опыт Украины, России и Беларуси: поиск интерпретативных моделей / И. Ф. Кононов // Вісник Луганського національного університету імені Т. Шевченка. Серія: Соціологічні науки. – 2010. – Т. 2., Ч. I. – № 12 (199). – С. 84–108.
- 2. Шпакова Н. В.** Особливості посткомуністичних трансформацій на пострадянському просторі / Н. В. Шпакова // Гілея: науковий вісник. – 2008. – Вип. 17. – С. 196 – 204.
- 3. Богатуров А.** Время Центральной Евразии / А. Богатуров // Международная жизнь. – 2005. – № 3–4. – С. 118–129.
- 4. Суздальцев А. И.** Постсоветское пространство: единство и многообразие / А. И. Суздальцев // Россия и мир. Новая эпоха. 12 лет, которые могут всё изменить / Отв. ред. и рук. кол. С. А. Караганов. – М. : АСТ: Русь-Олимп, 2008. – С. 384–410.
- 5. Челябинский А. А.** Проблемы интеграции на постсоветском пространстве / А. А. Челябинский // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2003. – Вип. 40 (Частина I). – С. 41–47.
- 6. Bremmer I.** Sub-regionalism in the Newly Independent States / I. Bremmer, A. Bailes // International Affairs. – January 1998. – Vol. 74. – № 1. – P. 131-147.
- 7. Legvold R.** The Russia File. How to Move toward a Strategic Partnership / R. Legvold // Foreign Affairs. – July/August 2009. – Vol. 88. – № 4. – P. 78–93.
- 8. Черников П.** Чем измерить ООН? Об оценке эффективности международных организаций / П. Черников // Международная жизнь. – 2005. – № 2. – С. 93-102.
- 9. Дергачёв В. А.** Геополитический словарь-справочник / В. А. Дергачёв. – К. : КНТ, 2009. – 592 с.
- 10. Словарь исторических и общественно-политических терминов / Автор-сост. В. И. Васильев.** – М. : ОЛМА-ПРЕСС, Образование, 2005. – 604 с.
- 11. Толстов С. В.** Двосторонні та багатосторонні союзи в практиці міждержавних відносин / С. В. Толстов // Дослідження світової політики: Зб. наук. праць / Відп. ред. Є. Є. Камінський. – К. : ІСЕМВ НАН України, 2008. – Вип. 44. –

С. 32–66. **12. Большая советская энциклопедия.** – 3-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1975. – Т. 19. – 647 с.; Борисов А. Б. Большой экономический словарь / А. Б. Борисов. – М. : Книжный мир, 2004. – 895 с.; Золотогорov В. Г. Экономика: Энциклопедический словарь / В. Г. Золотогорov. – Мн. : Интерпрессервис; Книжный дом, 2003. – 720 с. **13. Дипломатический вестник.** – 1992. – № 1–24; Дипломатический вестник. – 1993. – № 1–20; Дипломатический вестник. – 1994. – № 1–24; Дипломатический вестник. – 1995. – № 1–12; Дипломатический вестник. – 1996. – № 1–12; Дипломатический вестник. – 1997. – № 1–12; Дипломатический вестник. – 1998. – № 1–12; Дипломатический вестник. – 1999. – № 1–12; Дипломатический вестник. – 2000. – № 1–12; Дипломатический вестник. – 2001. – № 1–12; Дипломатический вестник. – 2002. – № 1–12; Дипломатический вестник. – 2003. – № 1–12; Дипломатический вестник. – 2004. – № 1–12; Новостная лента МИД РФ // Сайт Министерства иностранных дел РФ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.mid.ru/brp_4.nsf/newslines; Досье событий [Архив] // Сайт Президента РФ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://archive.kremlin.ru/sdocs/events.shtml?date_to=2008/04/30; Новости [Архив] // Сайт Президента РФ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://archive.kremlin.ru/sdocs/news.shtml?year=2008>; Визиты // Сайт Президента РФ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/visits>; Новости // Сайт Президента РФ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kremlin.ru/news>; Сообщения прес-службы // Интернет-портал Правительства РФ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.government.ru/smi/messages/>; Рабочий день // Сайт Председателя Правительства РФ В. В. Путина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://premier.gov.ru/events/news/?count=50>; Международные поездки // Сайт Председателя Правительства РФ В. В. Путина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://premier.gov.ru/visits/world/>. **14. Материалы сайта Федеральной службы государственной статистики РФ [Электронный ресурс].** – Режим доступа: http://www.gks.ru/bgd/regl/b09_58/IssWWW.exe/Stg/d2/06-11.htm; http://www.gks.ru/bgd/regl/b09_58/IssWWW.exe/Stg/d2/06-10.htm; http://www.gks.ru/bgd/regl/b09_58/IssWWW.exe/Stg/d2/06-07.htm; http://www.gks.ru/bgd/regl/b09_58/IssWWW.exe/Stg/d2/06-12.htm

Пашковський П. І. Параметри інтеграційної політики Росії на пострадянському просторі

У статті подано параметри інтеграційної політики Росії щодо нових незалежних держав і описано методологію їх виявлення. Розглянуто теоретичні особливості та джерела вивчення інтеграційної політики Росії. Розкрито специфіку та уточнено періодизацію практичної реалізації інтеграційних підходів РФ, визначено зміст їх механізмів, засобів і методів.

Ключові слова: інтеграційна політика Росії, пострадянський простір, параметри.

Пашковский П. И. Параметры интеграционной политики России на постсоветском пространстве

В статье представлены параметры интеграционной политики России в отношении новых независимых государств и описана методология их выявления. Рассмотрены теоретические особенности и источники изучения интеграционной политики России. Раскрыта специфика и уточнена периодизация практической реализации интеграционных подходов РФ, определено содержание их механизмов, способов и методов.

Ключевые слова: интеграционная политика России, постсоветское пространство, параметры.

Pashkovsky P. I. The parameters of Russian integration policy on the post-Soviet space

The article presents the parameters of Russian integration policy towards New Independent States and describes the methodology for their detection. The theoretical peculiarities and sources of studying of Russian integration policy have been investigated. The division of practical realization of Russian integration approaches has been specified. Their specific character has been revealed and the content of their mechanisms means and methods have been defined.

Key words: Russian integration policy, post-Soviet space, parameters.

Стаття надійшла до редакції 27. 04. 2012 р.

Прийнято до друку 24. 05. 2012 р.

протоколом № 10.

Рецензент – д. соц. н, професор

Кононов І. Ф.

УДК [316.323.72 : 316. 356. 4] (476)

Кириенко В. В.

**МЕНТАЛИТЕТ БЕЛОРУСОВ КАК ФАКТОР
НАЦИОНАЛЬНОЙ СПЕЦИФИКИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ**

Генетически однородные понятия «государственность» и «государство» имеют не только общие, но и существенно различающиеся черты. Беларусь как суверенное государство существует только с 1991 года. Но белорусская государственность намного старше белорусского государства. Элементы государственности у белорусов имеют древнюю историю. Они присутствовали на территории Беларуси в структуре

Туровского и Полоцкого княжеств, в структуре Великого княжества Литовского и Речи Посполитой, в Российской империи и в СССР.

Белорусская земля родила и воспитала целую плеяду государственников, проявивших свои способности в перечисленных выше государственных образованиях. Но с проблемой построения собственного государства Белоруссия столкнулась только в последнее десятилетие XX века.

Еще совсем недавно на постсоветском пространстве “правовое государство” предполагалось как самодостаточное понятие. Считалось, что в самой категории “правовое государство” заложены главные системообразующие принципы нового, не тоталитарного, свободного, открытого гражданского общества. И задача заключается в создании систематизированного “правового поля”, регулирующего основные формы общественного взаимодействия. Особенных трудностей на этом пути не ожидалось. Западная цивилизация со времени Римского права достаточно полно отработала как теоретико-исторические, так и практико-методологические уровни применения правовых норм во всех сферах: от международного до, по своей сути, интимно-личностного, семейного права.

Но очень быстро в правовом строительстве в Белоруссии, как и в других, постсоветских государствах стали проявляться очень неприятные вещи. Представительская, законодательная власть, будучи выборной и подотчетной избирателям, не может оторваться от господствующих в обществе представлений о взаимодействии законности и справедливости. Но главная опасность и “ловушка” волюнтаристского правового строительства заключается в механизме применения принятых законов. Ведь после их принятия начинается этап разработки механизма их применения: инструкций, положений, распоряжений, приказов, других подзаконных актов. Особенность данного этапа правовой деятельности заключается в том, что авторами и исполнителями этого уровня “правового поля” являются субъекты государства, напрямую не зависящие ни от электората, избравшего законодателей, ни от самих законодателей. На этом уровне “конфигурация” правовых норм зачастую изменяется столь существенно, что идея, дух первоначально задуманного, в процессе узаконивания изменяются до противоположного.

На следующем этапе, в процессе непосредственной реализации правовых норм, его соисполнителями, авторами становится по сути все общество. А оно опять “исправляет” все “неточности”, все “неправильности”, допущенные при принятии как законов, так и подзаконных актов. Соразмерив “пропасть” между первоначальной идеей “правильного” общественного обустройства и фактической ее реализацией, государственные институты начинают следующий “виток” по разработке, принятию и реализации более “правильных” законов, которые, в очередной раз, “исправят” исполнители.

Реальная национальная модель государственности схематично может быть изображена как производная между теоретической

(гипотетической) моделью государства и национально-этнической культурой (национальным менталитетом) (см. рис. 1).

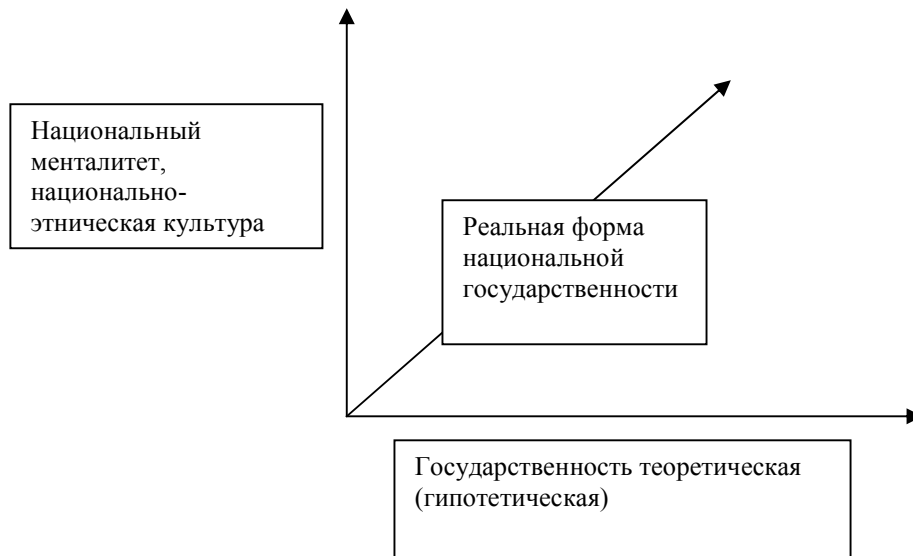

Рис. 1. Схематичная модель национальной формы государственности

Величина “вилки” между национальным менталитетом и реальной формой государственности в различные периоды развития общества существенно изменяется. В революционные эпохи перестройки общества, под влиянием популистских настроений декларируемая государственность приближается к нормативам зафиксированным в менталитете “победившего” социального класса; при достижении “победы” смещается в сторону “реальной” государственности.

Анализ реальных моделей государственности, в том числе и западноевропейских, показывает что они имеют не столько общие, сколько существенно различающиеся национально-этнические особенности. Поэтому попытки подогнать государственные механизмы под любой «правильный шаблон» обречены на неудачу. В этой связи мы солидарны с Л. Гумилевым, в том, что «...нас не может не огорчать весьма распространенное мнение, будто все государственные формы, общественные институты, этнические нормы и даже манеры изложения, не похожи на европейские, — просто отсталые, несовершенные и неполноценные. Банальный евроцентризм достаточен для обывательского восприятия, но он не годен для научного осмысления разнообразия наблюдаемых явлений. Ведь с точки зрения китайца или араба, неполноценными кажутся западные европейцы» [1].

В осуществленном автором исследовании [2]. белорусским респондентам было предложено ответить на вопрос, какие функции должно выполнять государство, и в каком объеме оно их выполняет.

Данные исследования, представленные на рисунке 2, демонстрируют соотношение нормативного (желательного) уровня и их фактического исполнения по каждой из указанных функций.

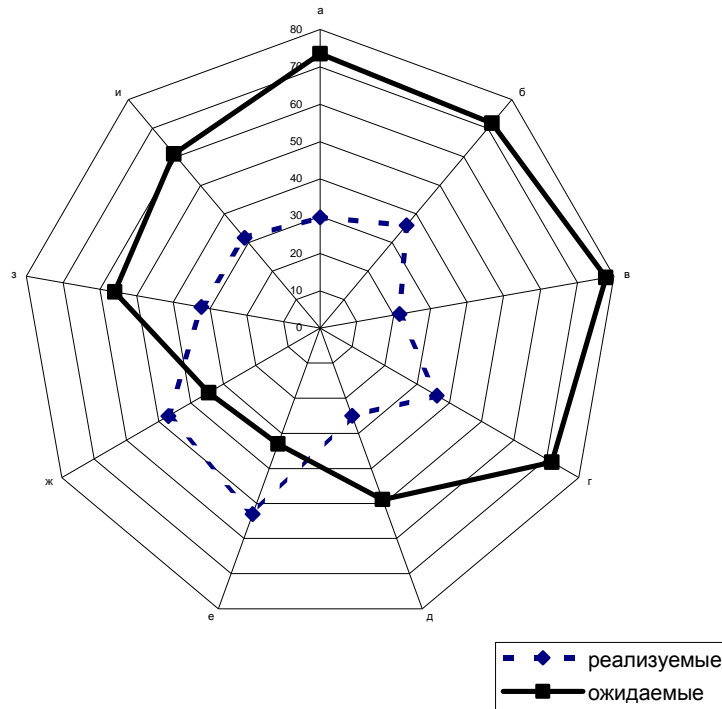

Рис. 2. Нормативный (желательный) уровень реализации государством своих функций и их фактическое исполнение в представлении белорусских респондентов

Обозначения:

а - государство обеспечивает соблюдение демократических норм и правил

б - государство обеспечивает единство общества, нации, согласовывает интересы различных групп населения

в - государство обеспечивает социальную справедливость в обществе

г - государство полностью берет на себя заботу о благосостоянии своих граждан и обеспечивает их в случае беды и старости при обязательном контроле обществом деятельности государственных органов

д - государство полностью берет на себя заботу о благосостоянии своих граждан и обеспечивает их в случае беды и старости при отсутствии обязательного контроля обществом

деятельности государственных органов

е - государство имеет право совершать все, что считает нужным для пользы общества

ж - каждый человек рассчитывает только на себя и не надеется на помощь государства, а государство не вмешивается в частную жизнь человека

з - все, что служит благу государства, служит благу отдельного гражданина

и - все, что служит благу отдельного гражданина (в рамках закона), служит благу государства

Следует подчеркнуть, что при оценке конкретных государственных функций в исследовании зафиксированы существенные различия между ожидаемыми и реально выполняемыми уровнями. Так, по мнению респондентов, относительно благополучно дело обстоит с выполнением такой патерналистской государственной функции как служение благу государства, а таким образом – и благу граждан, на необходимость которой указало 55,9% опрошенных респондентов, а на реальное выполнение – 32,4% респондентов. В данном случае индекс напряженности между желаемым и реальным с нашей точки зрения является оптимальным (+1,7).

Более напряженная ситуация зафиксирована при оценке либеральной функции государства, направленной на обеспечение благосостояния своих граждан, и таким образом – на обеспечение блага государства (61,0: 31,6). В данном случае индекс неудовлетворенности составил 2,0. Такой же уровень неудовлетворенности зафиксирован и при сопоставлении нормативного и реализуемого уровня социальной функции государства – заботы о благосостоянии своих граждан, обеспечения их в случае болезни и старости, но при обязательном контроле обществом деятельности государственных органов (71,7: 36,1). В такой же степени белорусские респонденты зафиксировали неудовлетворенность и при оценке интегративной функции государства – деятельности по обеспечению единства нации и согласования интересов различных групп населения (71,7: 36,0). Патерналистская функция государства – обеспечение благосостояния своих граждан при отсутствии обязательного контроля обществом деятельности государственных органов (48,8: 25,0), по мнению респондентов также требует усиления в 2 раза.

Наибольшая напряженность между нормативным (желательным) и реальным выполнением зафиксирована респондентами при оценке функции обеспечения социальной справедливости в обществе (77,8: 21,6). Оценка напряженности в данном случае является критической (+3,6). По мнению респондентов, эту функцию государство выполняет только на 27,8 %. Чуть меньший разрыв между желательным и реальным уровнями зафиксирован при оценке такой государственной функции как

обеспечение демократических норм и принципов (73,5: 29,7). Эту функцию государство, по мнению респондентов, выполняет на 40%.

В особую группу респонденты выделили две функции, реальное выполнение которых, по мнению респондентов, в отличие от всех остальных, существенно превышает их желательный уровень. К таковым отнесены: право государства совершать все, что считает нужным для пользы общества (33,0: 53,0). Здесь респонденты зафиксировали неудовлетворенность в связи с превышением государством своих полномочий совершать любые действия, с его точки зрения полезные для общества без санкций самих граждан. Аналогичная ситуация зафиксирована и при оценке выполнения государством проповедуемых либеральными сторонниками общественного обустройства принципов, когда каждый рассчитывает сам на себя и не надеется на помощь государства, а государство не вмешивается в частную жизнь граждан (34,5: 47,0). В данном случае отрицательный индекс напряженности равняется – 1,7. Неудовлетворенность респондентов «перебором» государства в реализации двух последних симптомов. По сути дела, респонденты оказались намного прозорливее радикальных политиков как правого, так и левого толка: одинаково неприемлемо как «осчастливить» граждан «сверху», без их волеизъявления, так и «освободить» государство от забот о своих гражданах. Государство не имеет права делать то, что оно считает полезным обществу, без волеизъявления своих граждан, но и не имеет права оставлять граждан без своей помощи, даже в обмен на свое невмешательство в частную жизнь граждан.

Национальная модель общественного обустройства Беларуси, ее государственности в значительной степени зависит от выбора гражданами Беларуси способов вывода общества из кризисного состояния. При конструировании анкетного вопроса и ответов мы предоставили респондентам делать выбор из широкого круга альтернатив. Полученная палитра представлена на рис. 3.

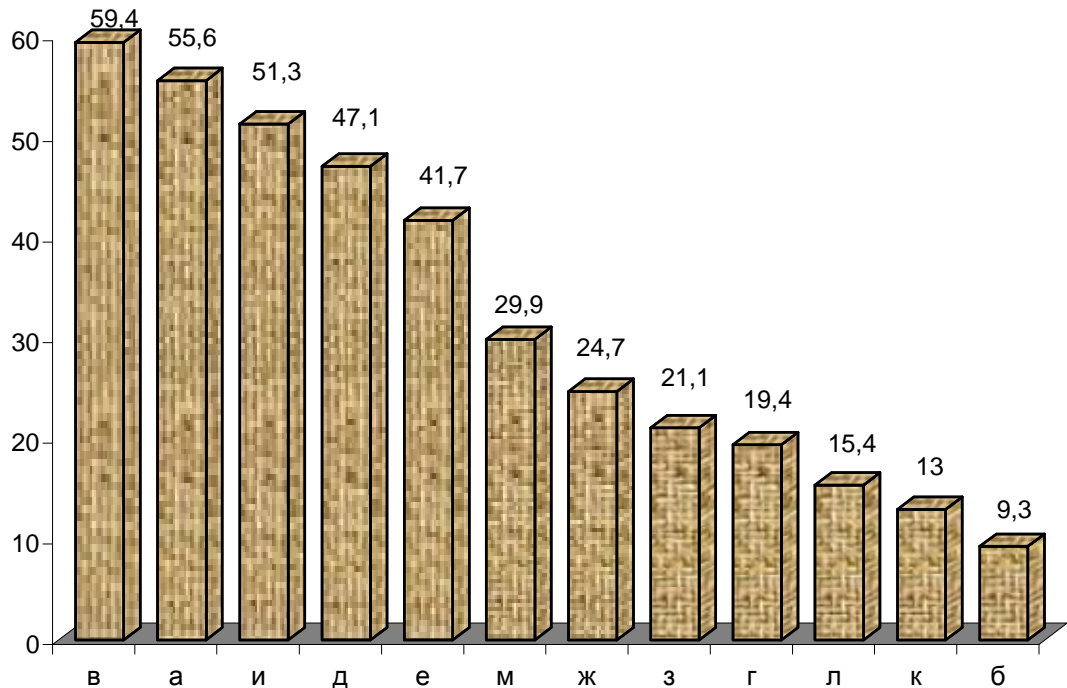

Рис. 3. Способы выхода из кризисного состояния в представлении белорусов

Обозначения:

- а более решительное проведение реформ, утверждение частной собственности;
- б восстановление доперестроечных систем общественной организации;
- в усиление дисциплины, порядка, ответственности;
- г возрождение религии;
- д восстановление связей с братскими, прежде всего славянскими народами;
- е более решительное продвижение на Запад, в мировое сообщество;
- ж опора на свои собственные национальные силы;
- з возрождение национальных нравственных принципов;
- и формирование современной законодательной базы;
- к каждый должен рассчитывать сам на себя;
- л устранение имущественного неравенства;
- м устранение уравнительного принципа в распределении материальных благ.

Графическое изображение значимости способов вывода общества из кризисного состояния наглядно демонстрирует, что респонденты разделили их на три группы. Первую, главную группу, респонденты составили из:

- усиление дисциплины, порядка, ответственности. На этот способ выхода общества из кризисного состояния указало 59,4% опрошенных респондентов;

- более решительное проведение реформ, утверждение частной собственности (55,6%);

- формирование современной законодательной базы (51,3%);

- восстановление связей с братскими, прежде всего славянскими, народами (47,1%);

- продвижение на Запад, в мировое сообщество (41,7%).

Вторая группа составлена из средневыраженных показателей, в которую вошли:

- устранение уравнительного принципа в распределении материальных благ (29,9%);

- опора на свои собственные национальные силы (24,7%);

- возрождение национальных нравственных принципов (21,1%).

Самыми неэффективными способами вывода общества из кризисного состояния белорусские респонденты назвали:

- восстановление доперестроечных систем общественной организации (9,3%);

- формирование общественных отношений, в которых каждый должен рассчитывать сам на себя (13%);

- устранение имущественного неравенства (15,4%).

Таким образом, реальные пути выхода Беларуси из кризиса, в представлении белорусских респондентов, не являются ни «левым» возвращением назад, к дореформенным формам общественной организации, ни «правым» либеральным радикализмом. Следует также подчеркнуть, что в отличие от некоторых политиков понятия «порядок», «дисциплина», «ответственность» респонденты связывают отнюдь не с возвращением к дореформенным формам общественной организации. Потребность в укреплении порядка, ответственности заняла первую ранговую позицию. Но подчеркнем, что этот «непопулярный» метод респонденты связывают не с произволом и насилием, а с формированием современной законодательной базы и более решительным проведением реформ, утверждением частной собственности. Равновеликость трех главных способов выхода общества из кризисного состояния позволяет сделать правомерное предположение, что респонденты смоделировали *порядок*, в котором *право*, *закон* должны быть сильными, а *дисциплина*, *сила* должны быть *правовыми*. Белорусские респонденты зафиксировали необходимость эффективного, деятельного *право – порядка*, в котором право обеспечивается дисциплиной и порядком, а порядок базируется на правовых нормах, а вместе право и порядок обеспечивают конструктивное реформирование общества. Очевидно, что респонденты таким образом сняли надуманные «страшалки» и левых радикалов о том, что реформирование общества, утверждение частной собственности не

совместимо с порядком, и “правых” о том, что требование усиления дисциплины, порядка, ответственности объясняется только ностальгией о доперестроечной общественной организации.

Ранжирование основных способов выхода белорусского общества из кризисного состояния показало, что внешнеполитические ориентиры белорусской государственности ориентированы и на Восток – через воссоединение разорванных связей с братскими, прежде всего славянскими народами, и на Запад, в мировое сообщество. В представлении белорусских респондентов, Беларусь является составным звеном и Востока и Запада. Взаимодействие со славянскими народами (восточный вектор) обеспечивает синхронность, стабильность и комфорт, освоение рационально-деятельных ценностей (западный вектор) – динамическую напряженность. Следовательно, государственность белорусов должна синтезировать элементы западноевропейской и восточнославянской государственности.

Список использованной литературы

1. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – М. : Рольф, 2001. – 560 с. – С. 59 – 60. 2. Кириенко В. В. Беларуская ментальность: истоки, современность, перспективы. Монография // В. В. Кириенко. – Гомель : ГГТУ им. П. О.Сухого, 2009. – 319 с. : ил. 2 карты.

Кириенко В. В. Менталітет білорусів як чинник національної специфіки державності

У статті розглядаються історичні передумови, досвід і проблеми, що виникли при побудові білоруської державності. Показано, що Білорусь, перебуваючи в соціокультурному просторі між Сходом і Заходом, органічно ввібрала як східні, так і західні державні традиції.

У зв'язку з цим реальна білоруська державність потребує органічної інтеграції як класичних, західноєвропейських, так і власних, східнослов'янських елементів, як ліберальних, так і патерналістських елементів взаємодії держави і особи.

Ключові слова: менталітет, державність, лібералізм, патерналізм.

Кириенко В. В. Менталитет белорусов как фактор национальной специфики государственности

В статье рассматриваются исторические предпосылки, опыт и проблемы, возникшие при построении белорусской государственности. Показано, что Беларусь, находясь в социокультурном пространстве между Востоком и Западом, органически впитала как восточные, так и западные государственные традиции.

В связи с этим реальная белорусская государственность требует органической интеграции как классических, западноевропейских, так и собственных, восточнославянских элементов, как либеральных, так и патерналистских элементов взаимодействия государства и личности.

Ключевые слова: менталитет, государственность, либерализм, патернализм.

Kirienko V. V. The Belarussians' mentality as a factor of the national specificity

The article by Kirienko Viktor Vasilyevich is referred to historical background, experience and problems, arising at creating of belonesian statehood.

It has been shown that Belanes, located in sociocultural space between The East and The West, has organically absorbed both and western state traditions.

Thereby, the real Belorussian statehooc reguires organic integration as classical as west-european and its own east-european elements, botn liberal and paternalistic, the interaction elements of state and personalixy.

Key words: mentality, statehood, liberalisim, paternalism.

Стаття надійшла до редакції 25. 04. 2012 р.

Прийнято до друку 24. 05. 2012 р.

протоколом № 10.

Рецензент – к. соц. н, доцент

Хобга С. В.

УДК [316.334.3:316.344.42] (477)

Єнін М. Н.

**ІДЕОЛОГІЯ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ
ЕЛІТНИХ ГРУП В УКРАЇНІ**

Актуальність наукового аналізу переходу пострадянських країн від соціалізму до капіталізму, який у часовому вимірі збігся з загальносвітовою тенденцією руху до Другого Модерну, безперечно з огляду на несхожість трансформаційних процесів у різних країнах, у зв'язку з чим всередині них формується різний інституціональний устрій. Політичні перетворення в Україні, що відбуваються в суперечливий за природою період глобалізації, ставлять перед соціологією низку проблемних питань, пов'язаних з необхідністю пояснення нової реальності. Формулювання адекватних концептуальних положень щодо наслідків такого переходу може збагатити соціологічну теорію та допомогти у пошуку можливих стратегічних управлінських рішень.

У цьому контексті окремої уваги та значущості набуває проблема осмислення ролі елітних груп України в політичних процесах. На самому початку української незалежності елітні групи вважались головними суб'єктами соціальних трансформацій, відповідальними за узгоджений

план модернізації країни. Однак крах попередніх соціальних інститутів не привів з необхідністю до орієнтації суспільної свідомості українців на норми та цінності демократичного суспільства, а модель капіталізму в нашій країні має цілу низку негативних наслідків. Головними з них є поширення недовіри громадян до більшості соціальних інститутів, збільшення соціальної нерівності (за оцінками експертів Світового банку тільки з 2005 по 2007 р. децильний коефіцієнт зріс з 47 до 55 [1; 132]), дрейф у бік периферії світової капіталістичної системи – основна частина ВВП створюється в сфері індустрії та аграрному секторі, падіння розвитку людського потенціалу (в 2005 р. за даними Б. Данилишина Україна за цим критерієм посідала 76 місце у світі серед 177 країн [2, 18]).

Однією з головних причин невтішних показників української державності є ідеологічна криза в середовищі елітних груп. Саме ідеологічна складова державотворення елітних груп є предметом нашого розгляду.

Як було показано мною в попередніх публікаціях, необхідність наукового вивчення феномену ідеології в соціології зумовлена поширенням кризових явищ на тлі глибоких трансформаційних змін, що переживає світова спільнота [3]. Акцент на ідеологічних чинниках при поясненні глобальних соціальних змін робиться багатьма вченими. Наприклад, Л. Туроу вбачає в зникненні ідеології комунізму, що претендувала на глобальну гегемонію, одну з причин кризи єдності світової системи й сучасного капіталізму, який втратив джерело, що об'єднувало еліти та народні маси перед загрозою. В цьому автор вбачає й причини зростання етнічного націоналізму й класового напруження всередині капіталістичних країн [4].

Аналіз ідеологій є важливим і при розгляді ідеологій перехідних країн. Україна в цьому ряду є важливим об'єктом. Наявність об'єднаної ідеології, обґрунтування умов її існування, виявлення спільних цінностей, які уможливають її формування, – ці та інші питання залишаються актуальними в державотворенні.

Мета даної статті – розглянути ідеологічну складову державотворчої діяльності елітних груп у незалежній Україні.

У зарубіжній науковій літературі проблеми визначення ідеологій та їхнього місця в суспільному і державному житті досліджувалися класиками теорії еліти (В. Парето, Г. Моска), марксизму, К. Мангеймом, А. Грамші, Ф. Гайєком, М. Фрідманом, Д. Харві, У. Матцом, Р. Ароном та ін. На теренах колишнього СРСР проблеми формування об'єднаних ідеологій виникли в процесі державотворення нових незалежних країн і після ейфорії «деідеологізації», яка певний час охоплювала багатьох вчених та політичних діячів кінця 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст. Починаючи з «круглих столів», на сторінках газет та журналів, у наукових виданнях українські вчені А. Арсеєнко, В. Андрущенко, Є. Головаха, Б. Гаврилишин, В. Горбатенко, Л. Губерський, В. Кремінь, І. Курас,

М. Міщенко, М. Михальченко, Б. Парахонський, М. Попович, М. Пірен; російські дослідники Г. Водолазов, К. Гаджієв, А. Галкін, М. Горшков, М. Ільїн, Б. Капустін, А. Кара-Мурза, Ю. Красін, В. Кувалдін, Т. Олексієва, І. Пантін, П. Федосов та інші широко обговорювали проблеми об'єднувчих ідеологій. Тенденцією стало намагання наших вчених наповнювати ідеологічний проект розвитку України демократичними цінностями. Наприклад, Є. Головаха пише: «Для сучасного суспільства єдиною ідеологією, здатною забезпечити стабільність держави й достатній рівень матеріального і духовного життя людини, є демократична система цінностей, яка базується на політичному плюралізмі, вільній ринковій економіці й рівності громадян перед законом» [5, с. 26].

Разом з тим малодослідженими залишаються питання змісту ідеологічної складової діяльності сучасних елітних груп, виокремлення ідеологем у програмах сучасних політичних партій, джерела ціннісного наповнення об'єднувчої державної ідеології. Проблемними ми вважаємо такі питання. Чи пропонувалися українськими елітними групами суспільні проекти, які б претендували на статус об'єднувчої державної ідеології? Якщо так, чому українському суспільству бракує спільних об'єднувчих цінностей і які фактори заважають їх створенню? Якими можуть бути соціальні передумови створення такої ідеології?

У статті поділяється уявлення, що держава не може повноцінно існувати без ідеології та її відтворення у масовій та індивідуальній свідомості. На нашу думку, ця методологічна настанова має низку орієнтирів, важливих для аналізу нашої проблеми. По-перше, державотворча ідеологія є рушієм суспільного розвитку і в цьому полягає її прикладний аспект. По-друге, вона впливає на легітимацію влади, тобто здатність певного режиму досягати визнання і виправдання обраного політичного курсу. По-третє, ідеологія стає дороговказом і системою координат не тільки для еліти, але й суспільства загалом, забезпечує відчуття єдності в межах нації.

На початку незалежності української державності на статус об'єднувчої ідеології претендував лібералізм. Прагнення наших громадян змінити умови свого існування у межах тодішнього СРСР відповідно до західних стандартів створили легітимаційне підґрунтя для проведення демонтажу радянської суспільно-політичної структури. Однак, на відміну від успішних країн Сходу, які ефективно використовували власні культурні патерни та вибірково втілювали ліберальні ідеологічні принципи в національній моделі модернізації, українська еліта обрала модель «навздогінної модернізації», що передбачала механічне копіювання інститутів ліберальної демократії без урахування своєї історичної та культурної спадщини. В успішних країнах азійського капіталізму політичні еліти зуміли оцінити небезпеку безконтрольного розвитку індивідуалізму, а тому характерна для лібералізму ідея природних прав, первинних щодо норм сім'ї та держави, була сприйнята

доволі стримано. Як наслідок, модернізація в цих країнах відбувалася за своєрідною моделлю, в якій ліберальним інститутам віднайшлося лише обмежене місце. Для прикладу, Ден Сяопін свого часу був переконаний, що використання принципів капіталізму в економіці не повинно з необхідністю супроводжуватися запровадженням лібералізму у сфері ідеології. Маючи революційний менталітет, наша еліта обрала модель «навздогінної модернізації» як єдино можливу, залишивши поза увагою негативний досвід країн третього світу 50–60-х рр. XX ст., а також нові соціальні, економічні та політичні умови, пов'язані з глобалізацією.

Для українців, чия країна не пройшла стадію якісного оновлення політичної еліти, і не мала досвіду самостійного державотворення та громадянського суспільства, ліберальні цінності політичної свободи та вільного ринку стали великим тягарем. Обрана політичною елітою модель «шокової терапії», що не була єдиною у переході до капіталістичного шляху розвитку, позбавила їх соціальної захищеності і фактично втілювала на практиці принципи соціал-дарвінізму.

Для розуміння причин труднощів у сприйнятті лібералізму в Україні, слід звернути увагу на ще одну дуже важливу обставину. М. Вебер довів, що побудувати ліберальний капіталізм західного типу неможливо без духовних передумов, цінності праці, яка, на думку вченого, була похідною протестантської етики [6]. Азійський капіталізм в його найуспішніших варіантах (Японія, «азійські тигри», Китай) також надихався трудовою етикою, дисципліною, колективізмом і почуттям обов'язку. В нашій країні замість ціннісної легітимації праці, національного добробуту, глибокої освіченості та творчої активності, як ключових імперативів суспільства знань, на рівні масової свідомості основою суспільного договору між елітою та народом став гедонізм: «Зримою утопією радянських людей став споживацький спосіб життя високорозвинених країн Заходу. Верхи та низи зійшлися у гедоністичних сподіваннях» [7, с. 89]. Мрії людей після горбачовської перебудови ґрунтувались на досягненні західних споживацьких стандартів, матеріальному збагаченні. В цьому ключі розглядалися демократичні зміни і звільнення людини: людина як споживач виступав еталоном поведінки. У зв'язку з цим лібералізм швидко став засобом атомізації та деморалізації суспільства. Заперечення радянської повсякденності й узвичаєння і перетворення у повсякденність ліберальних цінностей здійснювалися навколо ідей виживання та збагачення. Індустрія розваг та ЗМІ стали потужним фактором їх хабітуалізації для народних мас, зробивши звичним насильство, вульгарність, відсутність інтересу до праці, перетворення в національно значимі фігури не інтелігенцію, а зірок шоу-бізнесу. Високий смисл ліберальної ідеології, пов'язаної з ідеями свободи та творчості, було втрачено через те, що практичний консьюмеризм витіснив ідеї демократичної правової держави та громадянського суспільства.

Для самої еліти лібералізм, як ідеологія переходу від соціалізму до капіталізму, виконав головним чином функцію перерозподілу власності та включення в глобальний ринок. Колишні представники директорського корпусу державних промислових підприємств, вищі керівники економічних міністерств і відомств у період горбачовської перебудови в СРСР акумулювали значні фінансові ресурси, тому інститути ліберального капіталізму були використані як інструмент легалізації і конвертації політичної влади у власність.

Показники сучасної духовної дезорієнтації населення, розчарування в діях політичної еліти, в основному пов'язані з крахом ліберально-демократичного міфу: підтримка народними масами капіталізму, інститутів ринку та демократичних цінностей знижується, втрачають авторитет провідні міжнародні організації, з якими вітчизняні еліти ці цінності співвідносять (Євросоюз і НАТО).

Хоча домінантним у масовій свідомості є стан невизначеності щодо вибору суспільного ладу, більшість українського населення, за даними Інституту соціології НАН України станом на 2010 р., негативно ставиться до капіталістичного шляху розвитку суспільства: їх приблизно на половину менше, аніж прихильників соціалізму – 11,4% проти 20,3% [8, с. 486] (таблиця 1).

Таблиця 1

Розподіл відповідей на запитання «Одні політичні сили хочуть, щоб Україна обрала шлях соціалізму, інші – капіталізму. Як Ви особисто ставитеся до цих сил?» (%)

Варіанти відповідей	2000	2002	2004	2006	2008	2010
1. Підтримую прихильників соціалізму	22,5	27,5	25,2	26,7	22,5	20,3
2. Підтримую прихильників капіталізму	17,1	12,1	11,7	12,0	11,6	11,4
3. Підтримую і тих, і тих, аби не конфліктували	18,0	16,3	19,9	21,7	22,3	24,5
4. Не підтримую нікого з них	20,4	22,4	22,6	21,3	26,4	24,4
5. Інше	3,5	3,2	2,3	2,4	1,6	1,1
6. Важко сказати	18,5	18,3	18,1	15,6	15,5	18,2
Не відповіли	0,0	0,2	0,2	0,3	0,1	0,1

Наразі серед потужних політичних сил ліберальна (центристська) платформа представлена Партією регіонів і якоюсь мірою блоком «Наша Україна» (остання – конгломерат ліберальних і націоналістичних партій). Не ідентифікуючи себе прямо з лібералізмом, обидві політичні сили виступають за реалізацію його принципів: перевагу приватної власності, мінімальне втручання держави в економіку, низькі податки, максимально

відкритий ринок для всіх (в тому числі для іноземних приватних структур). Держава бере на себе функцію стимулятора індивідуальної активності, заохочуючи своїх громадян до пошуку роботи та підприємницької ініціативи [9; 10; 11].

На об'єднавчий ідеологічний проект претендувала й консервативна ідеологія в діяльності таких партій: Партія Народний Рух України, Партія Український Народний Рух, Конгрес Українських Націоналістів, Партія Християнсько-Демократичний Союз (є частиною Блоку «Наша Україна»), Український Народний Блок Костенка і Плюща (організуючим осередком якого фактично є Українська Народна Партія). Їх об'єднують ідея проведення реформ з пріоритетом інтересів та цінностей українського етносу, обстоювання більш значної ролі держави, особливо у сфері державного протекціонізму щодо національного виробника [12; 13; 14; 15; 16]. Зважена консервативна і ліберально-демократична ідеології не є апріорно несумісними. Реальна проблема полягає в тому, щоб під привабливими гаслами самовизначення або захисту державності своєї нації не сформувався націоналізм, що є несумісним з невід'ємними правами окремої особи та з визнанням рівнозначного статусу й інших спільнот. Загалом, ідеї створення незалежної української держави, відродження української мови і української культури були популярними на початку 90-х років ХХ ст., коли до влади приходили представники західноукраїнської елітної групи. Однак всю повноту влади та відповідальності за свої ідеологічні гасла тоді ця еліта взяти не могла й економічна сфера опинилася в руках старої номенклатурної еліти (представленої переважно дніпропетровською групою еліти), а соціальні наслідки реформ виявилися настільки жахливими, що підтримка націоналістичних гасел значно зменшилася. Зростання підтримки націоналістичних гасел та партій ультраконсервативної орієнтації в Європі свідчить, що для цього існують об'єктивні соціальні передумови. У подоланні ідеологічного дроблення, яке спонукає громадян нехтувати інтересами національної держави, формуванні опору діям транснаціональної еліти, компенсації втрати екзистенційного сприйняття місця в умовах глобалізації, націоналізм може знайти свою нішу в ідеологічних запитах населення. Але для цього він потребує якісного оновлення.

Як було показано в роботах наших відомих соціологів, сьгоднішні проблеми українського націоналізму (який є серцевиною консервативної ідеології) проявляються в нехтуванні культурною, регіональною та етнічною різноманітністю нашої країни, звуженні демократичних практик, які набули значного поширення на Заході. Осмислення нації через призму етнічних категорій, політика культурно-мовної гомогенізації й відчуження офіційного історичного дискурсу від пам'яті багатьох українських громадян робить сумнівним національну єдність та вироблення сучасної ідентичності в націоналізмі [17].

Лівий ідеологічний спектр представляють КПУ та ПСПУ. Не заперечуючи можливостей розвитку малого і середнього бізнесу, ці партії відстоюють ідею розбудови соціалістичного суспільного устрою в Україні: націоналізацію базових галузей промисловості (паливно-енергетичного комплексу, транспорту, зв'язку, найбільших металургійних і хімічних підприємств) як ключові умови незалежності держави, заборону купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення, максимальну роль держави в забезпеченні добробуту громадян. Значимим пунктом у цьому комплексі ідей є розвиток самоврядування трудових колективів – перетворення їх на повноправних суб'єктів як у галузі економіки, так і в суспільно-політичному житті (повернення до влади в системі Рад трудящих) [18; 19]. Окрім цього, програма КПУ передбачає реалізацію політичної реформи в напрямку переходу до парламентсько-президентської форми правління, підвищення ролі і повноважень органів місцевого самоврядування у сфері бюджетної політики, соціально-економічного розвитку регіонів. Ще більш радикальні зміни в політичній системі пропонує ПСПУ: федеративний устрій та надання автономії регіонам Закарпаття та Галичини.

На сьогодні саме КПУ претендує на лідерство серед інших політичних сил у просуванні соціалістичного проекту в Україні. Міцні позиції олігархічних груп та перевага в українському політичному полі партій, що сповідують капіталістичний шлях розвитку, не дають підстав говорити про перспективи реалізації соціалізму в Україні, однак зростанню цього року рейтингу комуністів сприяють ряд причин. Це й складна соціально-економічна ситуація, яка погіршується через виконання умов меморандуму МВФ, контроль роботодавців за великими профспілками, розчарування у «квасзілівій» орієнтації БЮТ, переважної орієнтації Партія регіонів на інтереси великого капіталу й міжнародних організацій. Активність самої КПУ останнім часом зростає, тому при грамотній кадровій, організаційній та ідейній роботі ця партія може мати шанс в майбутньому стати повноцінною третьою силою в Україні.

Лівоцентристська ідеологія позиціонується СПУ, СДПУ(о). Їх політичні платформи об'єднує позитивне ставлення до рівності всіх форм власності (у тому числі на землі). Передбачається значне державне регулювання ринкової економіки, реалізація соціальних програм, втілення цінностей колективізму та соціальної справедливості, перерозподіл державою прибутків для подолання прірви між бідними і багатими. Найбільш розгорнуте обґрунтування, з чіткою ідеологічною ідентифікацією ці принципи отримали у СПУ та СДПУ (о) [20; 21]. Однак, незважаючи на успіхи у виборах наприкінці 90-х рр. ХХ ст. – початку ХХІ ст., їх спіткав політичний маргінес, причини якого поки що до кінця не осмислені. Стосовно СДПУ(о) можна зробити деякі зауваження. По-перше, верхівка об'єднаних соціал-демократів складалася з представників великого капіталу, київської елітної групи,

що тривалий час перебувала при владі тоді, коли більшість ключових посад в уряді обіймали вихідці з Дніпропетровська. Чіткої ідейної опозиції політиці Л. Кучми вони не продемонстрували. Навпаки, зближення з владою дозволило їм вдало конвертувати політичний капітал у власність та багатомільйонні активи в різноманітних секторах економіки (головним чином у фінансовому-промисловому концерні «Славутич»).

По-друге, посилення об'єднаних соціал-демократів на скандинавську (особливо шведську) модель соціалізму і можливість її втілення в Україні ніяк не підкріплена історичними фактами та реальною програмою дій. Річ у тому, що появи такої моделі у Швеції сприяли специфічні історичні умови, в яких ця країна розвивалася. Як було показано свого часу марксизмом, багатства капіталістичних країн досягалися значною мірою через створення колоніальних імперій. І «шведський соціалізм» з його високим рівнем життя став можливим через накопичення капіталу, джерелом якого була торгівля з іншими країнами в період європейських війн. З XIX ст. Швеція – політично нейтральна країна і вона не бере участі у війнах. Як свідчать історичні архіви, протягом двох світових війн Швеція постачала в Німеччину продовольство, деревину, залізну руду, дешеву робочу силу. У Першій світовій війні Швеція також активно вела торгівлю з протилежною стороною конфлікту – країнами Антанти. У Другій світовій війні значною частиною експорту були шарикопідшипники, які відігравали суттєву роль у німецькій економіці. Німеччина брала великі позики під вагомими процентами у шведських банках. Таким чином, шведська економіка сформувала численний робітничий клас, який зумів домогтися компромісу з капіталістичним класом [22].

По-третє, соціал-демократія в Україні не дає відповіді на виклики глобалізації, яка змінює умови життєдіяльності соціумів, що були сформовані в індустріальну епоху. Наскільки серйозно соціал-демократія ставиться до глобальних проблем, свідчить той факт, що в одній з останніх декларацій конгресу «Соцінтерну» є підзаголовок «Глобальні зміни та перспективи» [23]. Поки що всередині соціал-демократичного руху немає єдності стосовно того, як на міжнародному рівні надати ринку соціального та демократичного виміру, який було віднайдено на національному. Однак такі пошуки ведуться, про що свідчить поява декілька ймовірних траєкторій «третього шляху» (британо-американська та німецька або «континентально-європейська»). В Україні ідеологи СДПУ (о), на відміну від своїх колег з СДПН або лейбористів з Великобританії, поки що не мають як власного бачення розвитку світової спільноти, так і чіткої програми втілення соціал-демократичних принципів на національному рівні. Тому теза В. Медведчука про те, що «українській соціал-демократії потрібно буде доводити, що вона є такою не за назвою, не за змістом, а за переконанням її представників» залишається головним викликом для її ідеологів [24]. Цікаві дані

наводить І. Бекешкіна: попри те, що відсоток прибічників соціал-демократії станом на 2010 р., дорівнював 11%, більшість прихильників цієї течії (43%) готові були підтримати Партію регіонів [25, с. 54].

Дискурс щодо можливостей конструювання об'єднаної ідеології в Україні мабуть продовжуватиметься й надалі. На нашу думку, існує ряд істотних перешкод щодо формування соціальних передумов такої ідеології.

По-перше, в Україні надто мала частка середнього класу, який на Заході становить соціальну базу громадянського суспільства, є носієм активістської політичної культури, а також гарантом підтримки політичного курсу і політичних ідей, що відповідають інтересам більшості. Це одна з причин того, що населення України мало впливає на управління країною.

По-друге, відсутність горизонтальної і вертикальної довіри, що негативно позначається на соціальній солідарності. В українському суспільстві головні мережі соціальної довіри збігаються з кровноспорідненими зв'язками: високу довіру мають лише сім'я та родичі: індекс = 4,6 (за п'ятибальною шкалою) [8, с. 518].

По-третє, окрім того, що українські громадяни не вважаються політично активними й більшість населення не є членами громадських або політичних організацій (83,6% станом на 2010 р.) [там само, с. 488], на масовому рівні ідеологічна ідентифікація населення залишається незначною, а отже ідеологічний запит на політичну підсистему фактично є відсутнім. Як свідчать результати моніторингу Інституту соціології НАНУ, у 2010 р. кількість респондентів, які не змогли обрати найбільш близьку ним політико-ідеологічну течію, становила 49 % (таблиця 2) [там само, с. 487]. Але й більшість тих, хто має ідеологічну ідентичність, як показує практика передвиборчих кампаній, не завжди підтримують політичні партії, що їх проголошують.

Таблиця 2

Розподіл відповідей на запитання «У політичному спектрі зазвичай вирізняються окремі, більш або менш самостійні течії. Нижче наведено декілька таких течій. Виберіть, будь ласка, одну з них, яка найближча Вам» (%)

Варіанти відповідей	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010
1. Комуністична	15,5	15,2	15,1	14,6	14,4	7,4	8,3	8,0	7,1
2. Соціалістична	5,4	6,2	9,7	10,9	11,1	12,9	16,0	11,5	10,6
3. Соціал-демократична	7,8	7,6	17,2	12,3	10,2	13,9	15,1	12,7	11,4
4. Зелені	-	-	5,2	3,2	3,3	2,7	2,1	2,9	2,8
5. Ліберальна	1,0	0,9	0,8	0,6	1,2	1,2	2,2	1,9	1,9
6. Християнсько-	2,9	2,9	2,5	2,3	2,5	3,1	2,3	3,3	3,3

демократична									
7. Національно-демократична	7,5	6,7	6,8	7,9	8,4	10,2	9,3	10,7	9,3
8. Націоналістична	23	2,1	2,0	1,4	2,1	2,0	2,8	2,4	2,3
9. Інше	1,6	1,5	1,3	0,8	0,7	1,7	1,8	1,2	0,6
10. Жодна взагалі	13,2	13,0	7,6	13,2	11,8	9,9	9,6	13,9	11,3
11. Ще остаточно не визначив своїх позицій	17,8	18,9	15,2	16,3	16,3	15,6	14,1	13,8	14,6
12. Я не розуміюся на цих течіях	24,9	24,8	16,3	16,3	17,9	19,3	16,4	17,5	24,8
Не відповіли	0,1	0,2	0,3	0,1	0,2	0,0	0,1	0,2	0,1

По-четверте. Розповсюдження символічних форм обробки свідомості, що є складовою частиною ідеології неолібералізму. Ця ідеологія фактично захищає інтереси великого капіталу в умовах глобалізації та сприяє формуванню установки на гедоністичний тип поведінки. Рефлексивність сучасного індивіда, що означає нелінійність його вибору, обмеженого раніше такими структурами та нормами як держава, клас, сім'я, право, мораль, контракт, а також розвиток технологій віртуалізації зумовлює створення атмосфери споживання. Логіка такого суспільства виробляє мотивацію та цінності особистості спрямовані в бік постійного споживання. Це навіть дає підстави вченим говорити про формування ідеології гламуру. Наприклад, А. В. Чантурія, посиляючись на російського вченого Д. В. Іванова., пише, що «ідеологія гламуру позбавлена ідей, байдужа до цінностей, що прилучають людей до суспільства, цивілізації, історії» [26, с. 76]. Це руйнує соціальну солідарність і колективні форми свідомості, однією з яких є політична ідеологія.

Для того, щоб об'єднавча ідеологія в Україні була сформована й відповідала інтересам більшості населення, необхідні ринок ідей, незалежні експертизи, планування ризиків і відповідей на них, відсутність приватизації знань, вільна дискусія, висока політична культура, чого поки що не вистачає в Україні. Також на заваді до повноцінного ідеологічного дискурсу стоїть засилля в українській політичній реальності свідомо викривлених уявлень – ідей, які містять повний або частковий розрив з реальністю. Російський вчений Ж. Тощенко називає такі ідеї «кентавр-ідеями» [27]. Сутність цих ідей полягає в деформації суспільної свідомості, реалізації цілей маніпулювання, виправданні і нав'язуванні під їх гаслами орієнтацій та установок, вигідних правлячому класу [там само, с. 3]. В Україні такими ідеями, обрамленими в ідеологічні оболонки, є «демократія», «свобода слова», «права людини». Приміром, поняття «демократія» є надто

багатозначним і різні політичні сили та режими по-своєму її інтерпретували (пригадаймо, що навіть фашисти вважали свої держави демократичними). В Україні демократична риторика часто використовувалась для прикриття нелегітимних дій елітних груп: грабіжницької приватизації, корупції, чорних піар-технологій. Усунення таких «кентавр-ідей», як їх називає Ж. Тощенко, може відбутися в результаті серйозного суспільно-політичного дискурсу, соціальних трансформацій, а можливо й соціальних потрясінь.

Імовірно саме хронічна криза легітимності елітних груп в Україні буде підштовхувати їх до пошуку ідеологічних проєктів. У Росії, наприклад, відбудовується ідеологія імперської держави, «збирання земель руських». Значну увагу питанню ідеології приділяють в Білорусі, де елітні групи свідомо відмовилися від практики сліпого копіювання чужого досвіду. В розробленому колективом вчених курсі лекцій «Основи ідеології білоруської держави», закладені світоглядні ідеї білоруського шляху суспільного розвитку, порушені важливі питання національного життя: політики, економіки, релігії, засобів масової інформації, національної самосвідомості, патріотизму та інші сфери суспільного життя. За допомогою ідеології, на думку авторів навчального посібника, забезпечується соціальний консенсус, відчуття приналежності до держави, історичної долі країни, злагода різноманітних соціальних і політичних сил [28].

Звісно досвід наших сусідів не слід абсолютизувати. Для елітних груп цих країн конструювання та легітимація державної ідеології в нових історичних умовах – це один з механізмів підвищення свого авторитету в суспільстві та продовження терміну своєї влади, але в той же час пошук основ своєї ідентичності та фундаментальних цінностей має консолідуєчий потенціал, а тому корисний для будь-якого суспільства.

Висновки. Ідеологічна складова діяльності елітних груп в Україні перебуває в кризовому стані. Жоден з ідеологічних проєктів, який висувався елітними групами, не мав широкої суспільної підтримки. Головна причина цього вбачається нами у все більшій відокремленості еліти від народу, її низькій політичній культурі та орієнтації переважно на партикулярні політичні цілі, головним чином пов'язані зі здобуттям влади та перерозподілом власності. Саме тому ідеології не переймаються турботами пересічних громадян, не виконують функцію здійснення двобічного зв'язку між владою і масами. Використання ідеологій лише як додаткового рекламного маркеру до іміджевих оболонки, що створюються PR-технологіями, відсутність повноцінного ідеологічного дискурсу деформує демократичні інститути в Україні, оскільки відсутність у владної еліти довгострокових мотивів поведінки, раціональної картини світу, історії, суспільства, майнових інтересів і майбутнього країни робить їхні політичні дії кон'юнктурними, що формуються зовнішніми обставинами та іншими суб'єктами політики. Не маючи розвинутого і адекватного ідеологічного інструментарію

осмислення політичної реальності, така еліта стає залежною від інтересів політичних та економічних суб'єктів, наявних у глобальному соціальному просторі.

Хоча відсутність національного консенсусу щодо базових цінностей автоматично не веде до паралічу політичної волі українських громадян, але має інші серйозні наслідки: розпад сфери уявлень про вищі цілі (соціально можливе) загрожує розпаду соціальної тканини суспільства, ускладнюючи ідентифікацію індивіда з цілями та цінностями суспільного життя.

Нестабільні ідентичності і політичні дії народних мас, які формуються здебільшого сучасними технологіями PR, призводять до втрати народними масами якостей свідомих учасників політичного дискурсу, почуття національної ідентичності та історичної перспективи, належної самооцінки нації.

Список використаної літератури

- 1. Оксамитна С.** Інституціональне середовище відтворення соціальної нерівності / С. Оксамитна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 4. – С. 4 – 28.
- 2. Данилишин Б., Веклич О.** Україна у рейтингах сталого розвитку [текст] / Б. Данилишин // Економіка України. – 2008. – № 7. – С. 13–23.
- 3. Єнін М. Н.** Кордони ідеології та науки: чи можливий продуктивний діалог? / М. Н. Єнін // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (соціологічні науки). – 2012. – № 2 (237). – С. 172–183.
- 4. Туроу Л.** Будущее капитализма. Как сегодняшние экономические силы формируют наш завтрашний мир [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.netda.ru/belka/texty/thurow/>
- 5. Головаха Є.** Політична соціалізація в посткомуністичній країні / Є. Головаха // Політична думка. – 1994. – № 2. – С. 26–29.
- 6. Вебер М.** Протестантська етика і дух капіталізму / М. Вебер / Перекл. з німецької О. Погорілого. – К. : Основи, 1994. – 261с.
- 7. Кононов И. Ф.** Трансформационный опыт Украины, России и Белоруссии: поиск интерпретативных моделей / И. Ф. Кононов // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (соціологічні науки). – 2010. – № 12 (199). – С. 84–107.
- 8. Українське суспільство 1992–2010.** Соціологічний моніторинг / За ред. д. екон. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – 636 с.
- 9. Програма** Партії регіонів [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.partyofregions.org.ua/meet/statute/>
- 10. Передвиборна** програма Блоку «Наша Україна» [Електронний ресурс] // Режим доступу : http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/povni_text/program_nasha_ukr.html
- 11. Програма** Партії «Народний союз Наша Україна» [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.razom.org.ua/documents/443/>.
- 12. Офіційний** сайт Народного Руху України [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.nru.org.ua/about-party/programm.html>

- 13. Офіційний сайт Конгресу Українських Націоналістів** [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://cun.org.ua/pro-partiyu/programa/>
- 14. Програма Українського Народного Блоку Костенка і Плюща** [Електронний ресурс] // Режим доступу : http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/povni_text/program_kostenko.html
- 15. Офіційний сайт Української Народної Партії** [Електронний ресурс] // Режим доступу: // <http://www.unp.ua/ru/>
- 16. Офіційний сайт Християнсько-Демократичного Союзу (ХДС)** [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.hds.org.ua/>
- 17. Кононов І. Ф.** Проблемні зони українського націоналізму / І. Ф. Кононов // Ідеологія українського націоналізму на сучасному етапі розбудови Української держави. Матеріали міжнародної наукової конференції Івано-Франківськ, 12–13 жовтня 2006 р. / Наук. ред. О. М. Сич. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2006. – С. 135–144.
- 18. Предвыборная программа Прогрессивной социалистической партии Украины** (глава – Наталия Витренко). – Режим доступу: <http://www.pspu@tsu.net.ua>
- 19. Програма Комуністичної партії України.** – Режим доступу: <http://www.kpu.net.ua/>
- 20. Програма Соціал-демократичної партії України (об'єднаної)** [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.sdpuo.org.ua/>
- 21. Програма Соціалістичної партії України** [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.spu.in.ua/about/programa>
- 22. Почему Россия не Швеция** [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://sovross.ru>
- 23. Декларация принципов Социалистического Интернационала** [Електронний ресурс] // Режим доступу : // <http://politvektor.ru/biblioteka/kabinet/dokumenti/110/>
- 24. Медведчук В. В.** Дух и принципы социал-демократии: украинская перспектива [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/books/2000/00mvvsup.html#4>
- 25. Бекешкіна І.** Політична диференціація і партійно-політична структура українського суспільства / І. Бекешкіна // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д. екон. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010. – С. 48 – 60.
- 26. Чантурия А. В.** Гламур и фэйк: постсоветские страны в контексте общества потребления / А. В. Чантурия // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (соціологічні науки). – 2010. – № 12 (199). – С. 73–81.
- 27. Тощенко Ж. Т.** Кентавр-идеи как деформация общественного сознания / Ж. Т. Тощенко // Социс. – 2011. – № 12. – С. 3–13.
- 28. Основы идеологии белорусского государства : курс лекций.** В 2 ч. Ч. 1 / под общ. ред. С. Н. Князева, С. В. Решетникова. – 2-е изд., стер. – Мн. : Акад. упр. при Президенте Респ. Беларусь, 2005. – 338 с.

Снін М. Н. Ідеологія державотворення елітних груп в Україні

У статті аналізується ідеологія державотворення елітних груп в незалежній Україні. На думку автора, гасла лібералізму використані, головним чином, для перерозподілу власності, сформувавши

індивідуалістичні та консюмеристські установки в суспільстві. Консерватизм, не набувши якісного оновлення своїх ідей відповідно до сучасних реалій українського суспільства та світу, поки що не має передумов для об'єднання українського суспільства. Ідеї соціалізму, незважаючи на підтримку деякий час українськими громадянами СПУ та СДПУ (о), спіткав політичний маргінес, причини якого частково пов'язані з олігархізацією верхівки цих партій і неспроможністю провести якісне кадрове та ідейне оновлення відповідно до викликів глобалізації. У висновках робиться акцент на суспільних наслідках відсутності консенсусу щодо базових цінностей серед еліти та народних мас.

Ключові слова: ідеологія, елітні групи.

Єнин М. Н. Идеология государственного строительства элитных групп в Украине

Статья посвящена анализу идеологии государственного строительства элитных групп в независимой Украине. По мнению автора, лозунги либерализма были использованы, главным образом, для перераспределения собственности, сформировав индивидуалистические и консюмеристские установки в обществе. Консерватизм, качественно не обновив свои идеи в соответствии с современными реалиями украинского общества и современного мира, пока что не имеет предпосылок для объединения украинского общества. Идеи социализма, несмотря на поддержку определенное время украинскими гражданами СПУ и СДПУ(о), постиг политический маргинес, причины которого частично связаны с олигархизацией верхушки этих партий и неспособностью провести качественное кадровое и идейное обновление в соответствии с вызовами глобализации. В выводах делается акцент на общественных последствиях отсутствия консенсуса относительно базовых ценностей среди элиты и народных масс.

Ключевые слова: идеология, элитные группы.

Yenin M. N. Ideology of the state formation of the elite groups in Ukraine

This article analyses the ideology of the state formation of the elite groups in independent Ukraine. According to the author, the slogans of liberalism have been used mainly for redistribution of property, forming consumerist and individualistic attitudes in society. Conservatism, having not qualitatively refreshed ideas according to the modern realities of Ukrainian society and the modern world, has no prerequisites to unite the Ukrainian society. The ideas of socialism, despite the temporary support of Ukrainian citizens of SPU and SDPU (united), were struck by the political margins, partly due to oligarchization of the tops of these parties and the inability to conduct high-quality personnel and ideological renewal in accordance with the challenges of globalization. In the conclusions there has been made an

emphasis on the social consequences of the lack of consensus on basic values of the elite and the masses.

Key words: ideology, elite groups.

Стаття надійшла до редакції 23. 04. 2012 р.

Прийнято до друку 24. 05. 2012 р.

протоколом № 10.

Рецензент – д. соц. н, професор

Кононов І. Ф.

УДК [316.74 : 37] (476)

Мижевич О. М.

**МОДЕРНИЗАЦІЯ ОБРАЗОВАНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ
В ПОСТСОВЕТСКИЙ ПЕРИОД:
ОПЫТ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ**

Республике Беларусь в наследство от Советского Союза досталась хорошая система образования, как высшего, так и среднего. Неоспоримыми достоинствами этой образовательной системы можно назвать массовость, доступность, высокий уровень подготовки кадров. Но изменившиеся за последние двадцать лет экономические, политические и социальные реалии не позволяют нам слепо копировать и перенимать образовательные стандарты старой советской системы.

Целью данной работы является анализ мер, предпринятых и предпринимаемых в Республике Беларусь в сфере образования для ее оптимизации и повышения эффективности. В рамках обозначенной цели, конкретными задачами, на решение которых направлена данная работа, являются: анализ реформ предпринятых в системе среднего и высшего образования за последние двадцать лет; выявление проблем, возникших на пути модернизации белорусской системы образования и изучение попыток разрешения данных проблем. Для решения указанных задач и выполнения обозначенной цели, автор предполагает использовать следующие подходы и методы: логический метод представляется актуальным для систематизации основных тенденций модернизации белорусской системы образования и оценки ее современного состояния, а также анализа имеющихся перспектив в данной сфере; метод сравнительных исследований сделает возможным сопоставление подходов, предлагающих решение ряда проблем, возникших в сфере образования, в ходе ее модернизации; комплексный подход планируется использовать при рассмотрении полученных общих выводов и результатов проведенного исследования.

Выбранная для исследования тема в настоящее время имеет высокую теоретическую и практическую актуальность. Республика Беларусь вслед за другими странами мира постепенно включается в глобальный рынок труда, который требует высококвалифицированные кадры, мобильные и способные к конкуренции. Поэтому, важнейшими требованиями к модернизации образования выступает обеспечение более высокого качества высшего и среднего образования. Анализ ряда научных педагогических исследований и соответствующей эмпирической информации, показывает, что пока что в образовательной стратегии и практике не существует единого подхода к разрешению огромного количества проблем, накопившихся в образовательной сфере. В прессе и научных исследованиях постоянного (по мнению автора весьма ошибочно) используется термин «реформа образования», по сути же дела, во всех публикациях речь идет о модернизации образования. Именно в модернизации образования, а не в ее реформировании видится: во-первых, возможность сохранения всего положительного из прошлого советского образования; во-вторых, реализация всегда актуального принципа Оккама – “не умножай сущностей без лишней на то необходимости”; в-третьих, путь сделать образовательную сферу более гибкой и восприимчивой к быстро меняющимся современным реалиям.

Отсчет реформы белорусской школы ведется с 4 января 1996 года, с момента принятия Распоряжения Президента Республики Беларусь «О подготовке и проведении в Республике Беларусь реформы общеобразовательной школы». С 1998 года в Белоруссии началось поэтапное реформирование средней школы. Со дня подписания Президентом Республики Беларусь Закона «Об образовании» от 19 марта 2002 года изменения в системе образования стали еще более значительными.

Согласно с действовавшим Законом Республики Беларусь «Об образовании» (приведем некоторые положения):

- установлен двенадцатилетний срок общего среднего образования (статья 22);
- введены две ступени высшего образования (статья 32);
- провозглашены автономия управления и академические свободы учреждений, обеспечивающих получение высшего образования (статья 34);
- предусмотрено функционирование системы образовательных стандартов (статья 11) [1].

Кроме того, в белорусской образовательной системе с 2003–2004 учебного года внедрена 10-балльная система оценивания результатов учебной деятельности учащихся, а все общеобразовательные учреждения переведены на 5-дневную учебную и 6-дневную рабочую неделю.

В соответствии со статьей 22, белорусская школа должна была перейти на обязательное 10-летнее образование и 12-летний срок обучения с началом обучения детей с 6-летнего возраста.

Предполагалось, что к 2008 году будет завершён переход к обязательному десятилетнему образованию при 4-летней начальной и 6-летней базовой школе, которое будет дополнено двухлетним профильным обучением. В итоге должна была сложиться трехступенчатая общеобразовательная школа: 1-я ступень – 1 - 4 классы, 2-я ступень – 5–10 классы и 3-я ступень – 11–12 классы. Предусматривалось, что базовая школа (основная) будет построена на принципах унифицированности, доступности, практической ориентированности, завершенности учебного материала.

Что касается старшей ступени, то в начале реформы она была очерчена весьма и весьма схематично, да и какой смысл было ее разрабатывать детально, если актуальной она становится только в 2008 году. Предполагалось, что старшая ступень школы будет являться довузовской подготовкой и первый выпуск 12-летней школы с профильным образованием в 2010 году совпадет со сроками перехода всех высших учебных заведений республики на двухуровневую подготовку специалистов. На третьей ступени общеобразовательной школы должна была осуществляться уже внешняя дифференциация обучения в лицеях, школах, лицейских классах общеобразовательного направления, лицеях при вузах, а также ПТУ, ССУЗах, высших профессиональных училищах и колледжах, которые должны были обеспечить личности получения общего среднего образования. На старшей ступени школы каждому учащемуся будет предложена возможность обучаться на повышенном уровне по одному из трех направлений: гуманитарному, естественно-математическому, технологическому. Еще для части учащихся должно было быть обеспечено обучение по общеобразовательному направлению. Подобное разнообразие объяснялось тем, что далеко не каждый шестнадцатилетний человек в состоянии безошибочно сделать свой выбор и имеет четкие представления о будущей профессии.

17 июля 2008 г. Президент Республики Беларусь А. Г. Лукашенко подписал Декрет № 15 «Об отдельных вопросах общего среднего образования», который прервал некоторые положения образовательной реформы, начатой в 1998 г. Учителя, школьники и их родители оказались в положении, что более 12 лет, в течение которых проводилась школьная реформа, одних учили неправильно, а другие учили неправильно. Такова, по крайней мере, точка зрения государства, принявшего решение повернуть ход реформы вспять всего за несколько шагов до финиша.

Согласно Декрету № 15, учиться дети будут 11 лет. Все учебные учреждения среднего образования, включая гимназии и лицеи, будут работать в режиме пятидневной учебной недели. Шестой день будет посвящен физкультуре и спорту, а также факультативным занятиям, которые заменят углубленное изучение предметов. Общая продолжительность учебного года увеличится на одну неделю - до 1 июня. Продолжительность осенних, зимних и весенних каникул не

изменяется. Из учебного плана 11-летней школы с 2008 г. были исключены предметы «Отечественная и мировая художественная культура», «Основы безопасности жизнедеятельности». Обращения общественности по вопросу сохранения в программе вышеуказанных курсов были проигнорированы. В школах Беларуси больше не изучают историю своей страны как отдельный предмет. Курсы «Всемирная история» и «История Беларуси» объединены в единый курс «История». Предметы «Музыка», «Изобразительное искусство» преподаются только в начальной школе, а предмет «Трудовое обучение» совмещен с черчением [2].

В течение переходного периода (2008–2009, 2009–2010 учебные годы) школьники учились по существующим учебникам для 12-летней школы. В старших классах, чтобы успеть изучить темы, необходимые при поступлении в вузы, изучение предмета было организовано по двум учебникам одновременно. Можно только представить себе, какой стресс испытали учителя, школьники и их родители в выпускных классах

Когда в Беларуси переходили на 12-летнее обучение, создавали новые программы, печатали учебники, казалось это навсегда. Как видим, что все изменилось в одно мгновение. Стало иным и мнение чиновников, которые дружно стали утверждать, что качественного образования можно добиться и в 11-летней, и в 12-летней школе. В Беларуси посчитали целесообразным установить 11-летний срок получения общего среднего образования, который наиболее соответствует потребностям белорусской экономики, обеспечивает рациональное использование бюджетных средств и отвечает пожеланиям большинства граждан. В настоящее время в Беларуси в структуре среднего образования установилось три ступени: первая – 1–4 классы, вторая – 5–9 классы (базовая школа), третья – 10–11 классы (законченное среднее образование).

Итак, уже шестнадцать лет назад началась модернизация белорусской сферы образования. Что мы имеем на данный момент? После чтения периодики складывается впечатление, что количество проблем только увеличилось, а школу как критиковали по одним и тем же позициям, так и критикуют ее по сей день: низкий уровень качества образования, учебная перегруженность учащихся, которая не соответствует особенностям возрастной психологии и физиологии; плохие учебники. Проблема качества школьного образования наиболее остро встала в республике в конце 90-х годов, когда всем стал очевидным факт поляризации уровней обученности школьников. На одном полюсе оказались выпускники гимназий, лицеев, профильных классов с углубленным изучением отдельных дисциплин. На другом полюсе оказались выпускники обычных классов, выпускники сельских школ. Выход из сложившейся ситуации имеется, но, к сожалению, он ведет к усложнению школьной программы уже на уровне первой ступени образования. Примером тому стали распространившиеся по всем

белорусским школам образовательные системы Занкова, Эльконина-Давыдова, «Школа – 2100» и многие другие, часто нелегализованные. Все эти системы развивающего обучения предусматривают обязательную помощь со стороны родителей, так как самостоятельно справиться с заданиями и упорядочить полученную информацию дети не в состоянии. В результате дети испытывают сильнейшие психологические и физиологические перегрузки. «У 50% ребят, обучающихся по системе Занкова, замечена сильная утомляемость к концу каждого урока, а развивающиеся по системе Эльконина-Давыдова устают в 1,5 раза больше, нежели дети из обычных классов... такие же тревожные показатели и при модульной технологии» [3, с. 93]. В соответствии с Декретом № 15 «Об отдельных вопросах общего среднего образования», в белорусских школах отменено обучение по какой-либо системе. Обучение на всех уровнях и во всех школах проводится в настоящее время по единой, общей для всех универсальной программе.

Но современное общество и высшая школа в настоящий момент никогда не согласятся с требованиями снижения уровня сложности и объема учебного материала общего среднего образования. Постановка вопроса о повышении качества образования ведет к осознанию необходимости коренной реформы школы в виде ее трансформации от традиционной массовой к школе, имеющей основные черты духовности и творчества. Качество образования несовместимо с массовой школой, построенной в угоду индустриального общества по поточно-конвейерному принципу, принципу заводского цеха. А именно на такую школу направлены все проводимые образовательные реформы, модернизации и революции.

В Беларуси авторами большинства учебников и учебных программ для школ являются вузовские специалисты, зачастую не являющиеся педагогами по образованию. В итоге в содержание школьного образования последовательно внедряются элементы вузовского образования, усложненного, не соотношенного с возрастными особенностями школьника. Сложные учебники приводят к одной из важнейших и пока неразрешимых проблем школьного образования – оптимизация уровня сложности учебного материала. Школьное образование, ориентированное на глубокое усвоение большого объема чрезмерно «онаученных» знаний, остается малодоступным по своему содержанию для большинства учащихся. Об этом свидетельствуют и результаты централизованного тестирования выпускников школ. В наше время, многие считают, что, дескать, детишки изменились, многое знают, и стали гораздо умнее. Но еще в 30-е г. XX века Ж. Пиаже показал, что мышление ребенка проходит стадии, обусловленные возрастными рамками, а не обучением. Повторенные через 50 лет советскими психологами А. П. Запорожцем и П. А. Гальпериным эксперименты Ж. Пиаже только подтвердились. Эксперименты советских психологов показали, что временные рамки формирования определенных стадий

мышления не уменьшились. Просто изменения в обществе во всех ее сферах, привело к увеличению словарного запаса детей. Учителя уже давно с опаской относятся к новомодным системам и учебникам, предпочитая традиционные, а папы и мамы школьников рыскают по антресолям и чердакам родительских домов в поисках старых советских учебников.

Модернизация системы школьного образования изначально осуществлялась в Беларуси по трем направлениям: структура, содержание, технология. Многие ученые-педагоги считают, что успех модернизации образования во многом будет зависеть от эффективности обновления содержания. А вот тут как раз и начинаются проблемы, потому что большинству практических работников образовательной системы смысл данной фразы «эффективность обновления содержания» остается непонятной, не говоря уже о практическом ее воплощении. Во всяком случае, ясно пока одно, что тем, кто определяет пути развития и содержания образования, и всем, кто реализует на практике образовательные программы, предстоит сделать выбор между традиционными подходами к его модернизации и подходами, основанными на современных достижениях педагогической науки.

Модернизации системы высшего образования начинается в Беларуси с постановления Совета Министров Республики Беларусь от 24.05.2004 № 605 «Концепция укоренения двухступенчатой системы подготовки специалистов с высшим образованием в Республике Беларусь». Далее, в июле 2007 г. был принят Закон Республики Беларусь «О высшем образовании» и, наконец, Президентом Республики Беларусь А. Г. Лукашенко 13 января 2011 г. был подписан Кодекс об образовании. Основная задача, которую решает Кодекс, – обеспечение стабильности системы образования. Его правовые нормы направлены на повышение качества образования, укрепление престижа белорусского образования на мировом уровне [4].

Одним из основных принципов модернизации образования в стране стало углубление интеграции белорусской высшей школы в европейское и мировое образовательное пространство при сохранении отечественных достижений и традиций. Особый интерес и усилия будут нацелены, прежде всего, на укрепление престижа национальной белорусской системы образования и достижения конкурентоспособности белорусского диплома за границей. Белоруссия рассматривает вопрос о принятии положений Болонской декларации. До сентября 2012 г. большинство вузов в Беларуси обучение студентов осуществлялось в течение 5 лет. В Беларуси пытались плавно встроить бакалавриат в систему высшего образования. В некоторых белорусских вузах, проходил, очень формально, эксперимент по переходу на модель 4+2. В Беларуси до 2011г. отвергался проект, предполагающего выход на рынок труда бакалавров с трех-, четырехгодичным высшим образованием. Для получения диплома специалиста срок обучения будет составлять 4 – 5

лет, магистра – 6 лет. Учли тот факт, что не ко всем специальностям возможно применить двухступенчатую систему. Так, при приобретении медицинских специальностей подход остается прежним.

Республика Беларусь включилась в процесс формирования Европейского пространства высшего образования значительно позже большой группы стран, его инициировавших. Европейцы за эти годы проделали большую работу по осмыслению путей, методов и механизмов осуществления реформ в образовании. Много сделано и в практическом плане.

Официальной точкой отсчета включения Беларуси в процесс формирования Европейского пространства высшего образования можно считать присоединение нашей страны к Конвенции о признании квалификаций в Европейском регионе – Лиссабонской конвенции (Указ Президента Республики Беларусь от 4 января 2002 г. № 5), а также участие делегации Министерства образования Республики Беларусь в качестве наблюдателей в Берлинской встрече министров образования государств-участников Болонского процесса в 2003 г.

Наиболее информационно насыщенными и активными в процессе включения Республики Беларусь в формирование Европейского пространства высшего образования стали 2009–2010 гг. В 2008 г. была проведена широкая подготовительная работа по установлению Министерством иностранных дел Республики Беларусь контактов с европейскими структурами, управляющими Болонским процессом. 5 марта 2009 г. делегация Министерства образования Республики Беларусь приняла участие в 8-м заседании Комитета управления высшего образования и исследований (г. Страсбург), где впервые была озвучена позиция Беларуси о присоединении к Болонскому процессу. В конце 2009 г. белорусской стороной был сформирован пакет информационно-организационных материалов и составлена заявка на вступление страны в Болонский процесс для направления в соответствующие структуры, управляющие Болонским процессом (Секретариат Болонского процесса).

Президент Республики Беларусь А. Г. Лукашенко 7 июня 2010 г. провел совещание по вопросам развития высшей школы, качеству подготовки специалистов на этом уровне образования, а также целесообразности присоединения Беларуси к Болонскому процессу. 21 июля 2010 г. Президентом Республики Беларусь была одобрена представленная ранее согласованная позиция Министра образования Республики Беларусь, Председателя Совета Республики Национального собрания Республики Беларусь, Председателя Республиканского совета ректоров высших учебных заведений по включению Республики Беларусь в Болонский процесс.

К сожалению, Рабочая группа Болонского процесса на заседании в Копенгагене 18–19 января 2012 г. вынесла вердикт о том, что Беларусь не готова присоединиться к Европейскому пространству высшего образования. По оценке Рабочей группы, которую сейчас возглавляют

Дания и Азербайджан, Беларусь не соблюдает принципы и ценности Болонского процесса, такие как академическая свобода, институциональная автономия и студенческое участие в управлении высшим образованием. Справедливости ради следует отметить, что принцип автономии в белорусской ситуации не получил должного развития во многом благодаря историческим особенностям (не в последнюю очередь вследствие отсутствия здесь значимой традиции такой автономии на протяжении последних 200 лет).

Для присоединения к Европейскому пространству высшего образования Беларусь должна провести «необходимые реформы». Доклад Рабочей группы был представлен 47 министрам высшего образования стран Болонского процесса в апреле на саммите в Бухаресте 26 -27 апреля 2012 г., где Беларуси окончательно отказали во вхождении в Болонский процесс. Хочется отметить, что до сих пор не было случаев, когда заявку страны, желающей войти в Болонский процесс, отвергали из-за ее несоответствия критериям Единого пространства высшего образования. Случай Беларуси стал беспрецедентным. Беларусь остается единственной и последней страной Европы, которая не является частью Болонского процесса. Наша страна получит шанс присоединиться к Болонской системе только в 2015 году [5]. Против присоединения Беларуси к Болонскому процессу выступил Европейский студенческий союз, польские и литовские объединения студентов.

В соответствии со статьей 49 Конституции Республики Беларусь каждый имеет право, при условии конкурсной победы, бесплатно обучаться в государственных высших учебных заведениях. Зачисление производится на конкурсной основе по результатам вступительных испытаний. В Кодексе закреплено и положение о централизованном тестировании. Первый раз централизованное тестирование в Белоруссии было осуществлено в 2004 году. Горячие споры велись в тот год вплоть до самой вступительной комиссии, до нее же вносились поправки и правила, обстановка была крайне нервная. Современные абитуриенты уже вполне спокойны, школы интересуются, по каким словарям и справочникам лучше всего готовиться, а большинству вузов вообще расхотелось «поглядеть в глаза» своим потенциальным студентам. Первоначальный психологический шок уже прошел у всех – педагогов, родителей и молодых людей, желающих получить высшее образование. Собственно от них мало что зависит – если чиновники решат, то сдадут тест по физике на японском языке. В принципе, несмотря на то, что задания тестов далеко выходят за пределы школьной программы, оказалось возможным, имея 6 баллов по языку, поступить на не очень дефицитную специальность. Явным плюсом оказался тот факт, что во время приемной комиссии 2004 года правоохранительными органами не было выявлено ни одного факта взяточничества, значительно сократилось число апелляций. К минусам централизованного тестирования все склонны относить следующие моменты: данный вид

тестирования подходит не ко всем специальностям; тестирование на данный момент не может выявить одаренность и творческий потенциал, т.к. в белорусских тестах нет творческой части «С», не хватает средств на разработку (что вполне можно осилить в ближайшем будущем); желание некоторых чиновников сделать результаты тестирования оценкой работы школы.

В Беларуси планировалось ввести государственный заказ на подготовку специалистов того или иного профиля. Но после детального рассмотрения данного вопроса было решено отказаться от этого подхода, так как вузы окажутся разоренными из-за существенного сокращения численности студентов и, соответственно сокращения численности профессорско-педагогического состава. Было решено определять количество мест, выделяемых государством, контрольными цифрами приема, сверх которых можно будет принимать столько граждан, сколько пожелают заключить договор, но при условии создания учебным заведением всех условий для нормального осуществления образовательного процесса. Под нормальным образовательным процессом понимается, прежде всего, обеспеченность учебно-методической базой и кадровый потенциал. Частные вузы будут вести свою деятельность на основании выданной им лицензии. Со студентами будут заключаться договоры по форме обучения: подготовка за счет средств бюджета, за счет средств гражданина, за счет средств иного юридического (физического) лица, целевая подготовка.

В последнее время много нареканий и вопросов возникают по поводу платного и бесплатного образования в вузах, причем не только в частных, но и в государственных. Стремление руководства вузов улучшить их материальное положение привело к росту количества платных мест. Проблемы платного образования на этом не заканчиваются. Часто стали складываться ситуации, демонстрирующие явную социальную несправедливость. За деньги в государственных вузах часто учатся дети небогатых родителей. Эти студенты не набрали нужное количество баллов на вступительных экзаменах и подали документы о зачислении на платную форму обучения, надеясь при отличной учебе перейти на бесплатную форму обучения. Как показывает практика это практически неосуществимо даже для отличников. Вакансия появляется только после отчисления студента-бюджетника, и даже эта вакансия может быть занята студентом, возвратившимся из академического отпуска. Кроме того, что в настоящее время очень важно, право на первое рабочее место распространяется только на бюджетников.

В последние годы в вузах и в стране в целом особое внимание уделяется воспитательной и идеологической работе. Как бы нам не нравилось слово «идеология», время ее смерти еще не наступило. Без идеологии государству существовать проблематично. В Беларуси уже давно велись разговоры о необходимости разработки национальной

идеологии. Одни предлагают уже разработанные социал-демократические лозунги, другие делают ставку на общечеловеческие ценности, выработанные христианской моралью, но в последнее время все четче и четче выкристаллизовывается содержание национальной идеологии – идеология патриотизма. На воспитания чувства патриотизма и направлены такие дисциплины как «Основы идеологии белорусского государства», которая читается во всех вузах с 2003 года, и «Великая Отечественная война советского народа».

Последние 20 лет развития белорусской высшей школы прошли под знаком гуманитаризации образования и дискуссий на тему «Что это значит?». Два десятилетия не привели к существенным изменениям в положении гуманитарного цикла в учебных планах и соответствующих кафедр вузов. Миссия гуманитарного образования в вузах – продлить социализацию молодого человека за счет формирования у него минимума общей образованности. Гуманитарное образование – не ликвидация культурной безграмотности, а социально-культурное и мировоззренческая ориентация будущих специалистов. К сожалению, в традициях нашего государства наиболее жестко определять модели развития именно гуманитарного образования, что существенно обедняет гуманитарные дисциплины и социально-культурную базу студентов.

Современные государственные стандарты в большей степени ориентированы на профессиональную подготовку, чем на формирование общей культуры и образованности. Это проявляется и в определяемом государственном стандарте цикле гуманитарных и социально-экономических дисциплин. Многие исследователи обращают внимание на смещение акцентов в этом стандарте с общекультурного развития обучаемого на его специальную подготовленность.

В 2011 г, в связи с принятием Кодекса об образовании, в белорусских вузах началось изменение в структуре и содержании блока социально-гуманитарных наук. В Беларуси была утверждена приказом министра образования № 194 Концепция оптимизации содержания, структуры и объема социально-гуманитарных дисциплин. Проект документа предварительно обсуждался, работа сопровождалась глубоким изучением опыта стран СНГ, Европы, США и др. Состоялся ряд заседаний и консультаций с ведущими обществоведами страны. В журнале «Вышэйшая школа» было развернуто обсуждение подходов к построению цикла социально-гуманитарных дисциплин. Проект Концепции был рассмотрен и одобрен президиумом Республиканского совета ректоров учреждений высшего образования. В Концепции предложена следующая компоновка цикла социально-гуманитарных дисциплин, состоящая из четырех интегрированных модулей: философии, экономики, политологии и истории. В каждом интегрированном модуле выделяются обязательные для изучения дисциплины и специализированные модули по выбору студента.

Предполагается также: уменьшить количество аудиторных часов и увеличить объем самостоятельной работы студентов; предоставить право каждому учреждению высшего образования компоновать интегрированные модули за счет специализированных модулей по выбору студента с учетом тематики интегрированного модуля, профиля образования, требований образовательного стандарта к компетенциям и имеющихся в учебном заведении научно-педагогических школ по социально-гуманитарным дисциплинам; предоставить возможность студенту выбирать специализированные модули. Кроме того, дисциплину «Физическая культура» планируется отнести к циклу «Дополнительные виды обучения». Руководителям вузов предлагается организовать изучение дисциплины «Иностранный язык» в рамках цикла общепрофессиональных и специальных дисциплин (в том числе компонента учреждения высшего образования), обеспечить формирование различных групп в зависимости от профиля специальности и уровня владения иностранным языком. А вот дополнительное изучение иностранного языка планировать в рамках факультативов. Изучение белорусского языка - «Белорусский язык «Профессиональная лексика» организовать в рамках цикла общепрофессиональных и специальных дисциплин. Преподавание социально-гуманитарных дисциплин в соответствии с Концепцией будет осуществляться с 2012/2013 учебного года поэтапно, начиная с первого курса. При этом, если в настоящее время объем социально-гуманитарных дисциплин в учебных планах составляет 22% - 25%, то с 1 сентября 2012 г. объем данных дисциплин будет варьироваться в зависимости от профиля вуза от 10–15%. [6].

Важнейшей проблемой остается качество образования. В статье №1 Кодекса об образовании Республики Беларусь под качеством образования понимают «соответствие образования требованиям образовательного стандарта, учебно-программной документации соответствующей образовательной программы» [3]. Решение данной задачи предполагает существенное повышение качества образовательной деятельности учреждений, обеспечивающих получение высшего образования, переподготовку и повышение квалификации, а также подготовку специалистов высшей научной квалификации. Для повышения качества образования всеми вузами Беларуси была разработана и внедрена система менеджмента качества в соответствии с приказом Министерства образования Республики Беларусь «О развитии в высших учебных заведениях Республики Беларусь систем управления качеством образования и приведения их в соответствие с требованиями государственных стандартов Республики Беларусь и международных стандартов» от 24.12.2008 №1000. Система менеджмента качества призвана обеспечить уровень функционирования Академии управления, соответствующий международным стандартам, и направлена на постоянное улучшение всех направлений ее деятельности.

Качество образования во многом зависит от преподавательского состава вузов, от качества их работы. Для улучшения качества образования и преподавания можно конечно обеспечить профессорско-преподавательский состав нормальной заработной платой, по крайней мере, в полтора раза выше средней по промышленности; ограничить соотношения преподаватель - студент; уменьшить учебную нагрузку преподавателей при том же уровне оплаты; повысить требования к профессорско-преподавательскому составу. Если первые три пункта достаточно проблематично выполнить, учитывая сложную экономическую обстановку в республике, последний пункт уже помаленьку – потихоньку претворяется в жизни. Президент Республики Беларусь А.Г. Лукашенко в обращении к белорусскому народу заявил: «Говоря о преподавателях, вынужден откровенно сказать, что если, и есть у нас проблемы в вузах, то только от преподавателей» [7].

По статистике, каждый пятый преподаватель в государственном вузе и каждый второй в частном не имеют степени кандидата или доктора наук. Часто возникают ситуации, когда лекции студентам читают лица, не имеющие высшего образования. Авторитет любого вуза складывается из наличия многих показателей, среди которых одним из важнейших является количественный и статусный уровень профессорско-преподавательского состава.

Еще в 2004 году ВАК Белоруссии поднял вопросы государственного планирования подготовки кандидатов и докторов наук. Разработанная концепция послевузовского образования базируется на двух принципах: первый – переход от ведомственного планирования к централизованному; второй – придание статуса центрального звена организациям, которые являются основными потребителями элитного кадрового пополнения. Устанавливаются следующие этапы формирования единого государственного заказа. Сначала организация – потребитель кадров высшей квалификации вносит в министерства и другие органы госуправления заявки на подготовку тех или иных специалистов с указанием источника финансирования и гарантией трудоустройства после окончания учебы. Затем в установленные сроки республиканские органы государственного управления и Национальная академия наук Беларуси на основании конкурсного отбора заявок подают свои предложения в Госкомитет по науке и технологиям. После этого ГКНТ создает межведомственную конкурсную комиссию с участием министерств экономики и образования, Национальной академии наук Беларуси, ВАК. На основании решения данной комиссии и формируется проект единого государственного заказа на подготовку научных кадров отраслей и специальностей, который направляется в Совет Министров Республики Беларусь для утверждения. Можно готовить кадры и за счет внебюджетных средств. Главное – это тематика исследования: «Диссертация – это всего лишь форма представления полученных научных результатов, предназначенная исключительно для оценки

квалификации их автора. Поэтому и внедрять надо не диссертацию, а результаты комплексных научных исследований, которые могут быть использованы в интересах общества» [8, с. 33].

Кроме того, ВАК отмечает наблюдаемый в настоящее время негативный факт диспропорции обучающихся по различным специальностям в аспирантуре. «Из поступивших в ВАК в 2003 году диссертаций свыше 40% выполнены в гуманитарной сфере и 65% отклоненных ВАК диссертаций относятся именно к гуманитарным наукам. По химическим наукам сегодня в аспирантуре обучается всего 96 аспирантов, по юридическим 418, по филологическим 429, по педагогическим 600!» [9, с. 9]. К гуманитарным наукам особенно много претензий, особенно к педагогике. Отмечается субъективная случайность, необоснованность и даже излишняя политизированность выбора тематики диссертационных исследований, тематики НИР разного уровня (к примеру, в ВАК была представлена диссертация, посвященная тому, как водить машину, в другой диссертации утверждалось, что нахождение Белоруссии в составе СССР негативно отразилось на музейном деле).

Особенно высокие требования Высшая аттестационная комиссия предъявляет сегодня к соискателям докторской степени. С 2006 года соискатель ученой степени доктора по естественным, техническим и медицинским наукам помимо самой диссертации, должен представить в ВАК не менее 22 статей, опубликованных в научных изданиях, или же 15 статей и одну монографию. От соискателей-гуманитариев требуется 15 публикаций и единолично написанная монография. Разработчикам «Положения о присуждении ученых степеней и присвоении ученых званий в Республике Беларусь» не получилось реализовать то, что они задумывали: отсеять случайных людей и оставить профессионалов, стремящихся активно заниматься наукой [10]. Сегодня докторские диссертации пишут единицы. В Беларуси нередко даже научные учреждения, не говоря уже о кафедрах, отделениях, лабораториях, возглавляют специалисты без степеней, в лучшем случае, кандидаты наук. Многие молодые ученые, особенно гуманитарии, вообще не видят смысла защищать диссертации в Беларуси. В прошлом году по количеству получивших степень доктора наук в первой тройке оказались технические, физико-математические и экономические специальности.

В 2011 году докторскую степень Высшая аттестационная комиссия присудила пока только 28 ученым. С января по март положительные решения по докторским диссертациям ВАК принял в отношении 15 соискателей, с апреля по июня – 12-ти, а в период с июля по сентябрь комиссией была утверждена только одна работа. Если предположить, что за оставшийся квартал – с октября по декабрь – ВАК присудит докторскую степень еще 15 соискателям, ряды ученых со степенью доктора наук пополнят 42 человека. Так мало защит докторских диссертаций не было даже в 2006 году, после того, как

вступили в действие новые правила и ученые к ним только присматривались. Для сравнения, в 2005 году Высшей аттестационной комиссией было присуждено 116 степеней доктора наук [11]. Малое число защитивших докторские диссертации свидетельствует о кадровом кризисе в науке. Осталось мало направлений, где сохранился высокий уровень науки. Беларусь может потерять и эти позиции, поскольку молодежь нацелена на Запад. Ее сдерживает только отсутствие там вакансий.

В Республике Беларусь повышение качества образования, наряду с расширением его доступности, является одним из важнейших приоритетов социальной политики государства. Национальной стратегией устойчивого социально-экономического развития Республики Беларусь на период до 2020 года предусмотрено выведение системы образования Беларуси на уровень, соответствующий мировым стандартам. Удастся ли этого достигнуть, покажет будущее.

Возможно, определяющей образовательной идеей в будущем станет идея непрерывного образования для каждого, т. е. переход от концепции образования для всех, к концепции образования для каждого на протяжении всей жизни. Если раньше решали вопрос «Чему учить?», то теперь решают вопрос «Чему не учить?». Автор считает, что основной задачей современного профессионального образования является не простое усвоение студентами определенной суммы знаний, но в первую очередь формирование профессионалов, то есть людей, ответственных за то, что они делают, глубоко чувствующих ценностную составляющую своей деятельности. «Нельзя рассматривать образование как придаток функции производителя квалифицированной рабочей силы или судить о чем-то успехе по количеству детей и взрослых, получивших знания... Если образование считается правом человека, то потому, что оно ведет к развитию творческих способностей человека, углублению участия в экономических, социальных и культурных отношениях в обществе и, соответственно, к более эффективному вкладу в развитие человечества» [12, с. 17].

Сложность возникающих проблем в образовании заключается еще и в том, что, что на сегодняшний день нет явно выраженной и всеми признаваемой системы ценностей, включающей представление о том, что хорошо, а что плохо для будущего развития человека и общества. В связи с этим, возникает необходимость переоценки ценностей, и здесь на первый план выступает грамотная политика в преподавании гуманитарных дисциплин.

Список использованной литературы

- 1. О высшем образовании :** Закон Республики Беларусь от 29.10.1991 г. 11 07. 2007 г. № 252-3 (ред. от 11.07.2007) // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. – 2007 – № 171. Рег. номер 2/1350.
- 2. Об отдельных вопросах** общего среднего образования : декрет

Президента Республики Беларусь №15 от 17.07.2008 г.// Официальный интернет-портал Президента Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.president.gov.by/press58595.html/> – Дата обращения : 26.04.2012. **3. Мартынов И. И.** Жестокие эксперименты / И. И. Мартынов // Белорусская мысль. – 2004. – № 9. – С. 91–94. **4. Кодекс** республики Беларусь об образовании от 13.01.2011 № 243–3 (ред. от 22.12.2010) // Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. – 2011. – № 140. Рег. номер 2/1877. **5. Дневник поколения** Y: [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://generation.by./news5292.html/> – Дата обращения : 27.04.2012. **6. Министерство образования** Республики Беларусь: [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://edu.gov.by/main.aspx?guid=18021&detail=71203> / – Дата обращения : 26.04.2012. **7. Лукашенко А. Г.** Впереди у нас – масштабная работа / А. Г. Лукашенко // Республика. – 21.04.2005. – № 74. 2005. **8. Рубинов А. Н.** Не диссертацию делать, а науку развивать / А. Н. Рубинов // Белорусская мысль. – 2004. – № 11. – С. 32–34. **9. Рубинов А. Н.** О концепции дальнейшего развития науки / А. Н. Рубинов // Аттестация. – 2004. – № 1. С. 7 – 10. **10. О признании документов** об ученых степенях и ученых званиях в Республике Беларусь и признании утратившими силу некоторых постановлений Правительства Республики Беларусь. // Образование и воспитание. – 2004. № 2. – С. 64. **11. Witawt:** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://witawt.ucoz.ru/news/belarus_mozhet_ostatsja_bez_doktorov_nauk/2011-11-21-4622/ – Дата обращения : 27.04.2012. **12. Аллак Ж** Вклад в будущее: Приоритет образования / Ж. Аллак. – М. : «Педагогика – Пресс», 1993. – 168 с.

Міжєвич О. М. Модернізація освіти в Рєспубліці Білорусь у пострадянський період: досвід проблеми і перспективи

У статті розглядається модель освіти, що склалася в Рєспубліці Білорусь. Аналізуються реформи, розпочаті в системі освіти Рєспубліки Білорусь після розпаду СРСР і ті ключові положення, які визначили обличчя сучасної білоруської системи освіти. Порушуються проблеми, з якими зіткнулося суспільство в ході модернізації освіти. У статті також розглядається, як саме на сучасному етапі з розвитком інтеграції вищої освіти в Європі відбувається уточнення завдань, що стоять перед білоруською системою освіти.

Ключові слова: модернізація, реформи, школа, вища освіта.

Мижєвич О. М. Модернизация образования в Республике Беларусь в постсоветский период: опыт проблемы и перспективы

В статье рассматривается модель образования, сложившаяся в Республике Беларусь. Анализируются реформы, предпринятые в системе образования Республики Беларусь после распада СССР и те ключевые

положения, которые определили лицо современной белорусской системы образования. Рассматриваются проблемы, с которыми столкнулось общество в ходе модернизации образования. В статье также рассматривается как на современном этапе, по мере развития интеграции высшего образования в Европе, происходит уточнение задач, стоящих перед белорусской системой образования.

Ключевые слова: модернизация, реформы, школа, высшее образование.

Mizhevich O. M. Modernization of education in the Republic of Belarus in-the post-soviet period: experience, problems and perspectives

The article deals with the models of education that have been established in Belarus. The reforms undertaken in the system of education of the Republic of Belarus after the disintegration of the USSR are analyzed in the article. The article contains the analysis of key positions that define the “face” of system of education of the Republic of Belarus. The challenges which the country has been faced during the modernization of education are examined. The article also deals with the current problems and the process of specification of the objectives arose in the Belarusian system of education in the course of integration of the European higher education.

Key words: modernization, reforms, school, high education.

Стаття надійшла до редакції 14. 05. 2012 р.

Прийнято до друку 24. 05. 2012 р.

протоколом № 10.

Рецензент – д. соц. н., проф. Кононов І. Ф.

УДК 316.334:72.01

Живілова М. С.

**АРХІТЕКТУРА І МІСТОБУДУВАННЯ
В УМОВАХ СУЧАСНОГО КАПІТАЛІЗМУ**

Архітектура є складовою культури суспільства. Специфіка архітектурної форми та структури поселень залежить від особливостей ландшафту, пануючої культури, наявності чи відсутності відповідних матеріалів та розвитку техніки. Архітектурні стилі мають історичні та регіональні особливості (різноманітне втілення одного і того ж архітектурного стилю в різних країнах). В процесі існування змінюються призначення та функції архітектурних об'єктів залежно від потреб людини та тих змістів, які надаються об'єктам. Дослідження соціальної специфіки архітектури здійснюється у межах соціології архітектури –

дисципліни, яка тільки розпочинає оформлюватися інституційно¹. Таке її пізнє оформлення виявляється дивним, тому що архітектура невідривно пов'язана із людським існуванням, є його артефактом. Створене за певним задумом, призначене втілювати певну функцію, архітектурне оточення впливає на людину, виходячи за межі свого первинного призначення.

Сучасна архітектура та структура міст зазнають змін, які є продовженням трансформацій суспільства Другого модерну в цілому. Ці зміни характеризують у висловах: „децентралізація структури” (Ж. Дерріди, Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі), „плинність сучасності” (З. Бауман), „віртуальність міського простору” (Е. Соджа), „гнучкість інфраструктури та виробництва” та „байдужість мешканців” (Р. Сеннет), „примарність меж міста” (Е. Амін, Н. Тріфт). Ідеологія децентралізації полягає у відмові від диктату структури, центру. Таким чином ідеалом виявляється відсутність структури. Плинність [2] та віртуальність [3] – це метафори, які виражають зміст децентралізації. Віртуальність просторової структури розкривається у концепції Сімсіті (Simcity) Е. Соджі [3], згідно із якою віртуальний світ проникає у повсякденні практики мешканців міста і змінює їх. Плинність розкривається у „гнучкості” [3] сучасної системи виробництва та „примарності меж міста” [4]. За М. Кастельсом [5] такі процеси у сучасному суспільстві виявляються наслідком становлення мережевої структури та зміною простору місць на простір потоків: „Виникнення простору потоків розмиває значуще відношення між архітектурою та суспільством. Оскільки просторові прояви домінуючих інтересів мають місце у всьому світі і у всіх культурах, викорінювання досвіду, історії та конкретної культури як основи значень веде до спільної, позаісторичної та позакультурної архітектури” [5, с. 182]. Під потоками М. Кастельс розуміє „цілеспрямовані, повторювані, програмовані послідовності обмінів та взаємодій між фізично роз'єднаними позиціями” акторів [5, с. 180]. Простір потоків має тришарову структуру: перший шар – це „матеріальна опора простору потоків, складається з електронних імпульсів (мікроекономіка, телекомунікації, комп'ютерна обробка, системи мовлення та швидкісного транспорту)” [5, с. 181]. Таким чином, „комунікація є фундаментальною просторовою конфігурацією, місця не зникають, але їх логіка та значення абсорбовані у мережі” [5, с. 181]. Другий шар – це вузли та комунікаційні центри; третій шар простору потоків „відноситься до просторової організації домінуючих менеджерських еліт <...>, що здійснюють керуючі функції, навколо яких будується організований простір” [5, с. 182]. Еліти обирають у просторі

¹ У 2004 р. на засіданні Німецької асоціації соціології постало питання систематизації знання про взаємообумовлене існування людини та створених нею архітектурних форм [1]. Докладніше про становлення і розвиток соціології архітектури див.: [1].

потоків дві форми: „з одного боку – еліта формує своє власне суспільство і створює символічно замкнуті спільноти” [5, с. 182], з іншого – еліти вирізняються „тенденцією до створення стилю життя та дизайну просторових форм, націлених на уніфікацію символічного оточення” [5, с. 182]. В цьому розкривається парадокс сучасності: „Народи та люди ще мешкають у конкретних місцях, а влада та основні функції організовані в просторі потоків” [1, с. 69].

Мета статті полягає у визначенні того, яким чином сучасні капіталістичні відносини впливають на архітектуру та містобудування пострадянських країн. Для цього необхідно проаналізувати, яку роль капіталізм зіграв у світових урбанізаційних процесах.

В історії урбанізації налічується три революції, в процесі яких відбувався якісно новий стрибок у розвитку міст, їх структури та розмірів [3]. *Перша урбанізаційна революція* відбулася у південно-західній Азії більше ніж десять тисяч років тому і була наслідком неолітичної революції. В період неолітичної революції відбувся перехід від привласнюючого до виробляючого типу господарства. Перехід був пов'язаний з виникненням скотарства та землеробства. У свою чергу останні стали можливими завдяки винаходу знарядь праці, які дозволяли обробляти землю. Неолітична революція сприяла виникненню міських поселень, ремесел і писемності. Е. Соджа описує устрій і специфіку перших міст, відзначаючи, що перші прото-урбанізаційні процеси почалися у поселеннях Єрихон, Абу-Хурейра, Мурейбет, Чатал-Гююк. Єрихон – це місто на території сучасної Палестини, яке розташоване на західному березі ріки Йордан. Спираючись на дослідження археологів та істориків, Е. Соджа робить висновок, що Єрихон – це перше поселення (місто), в якому мешканці вели осіле життя, одомашнили дику пшеницю та деяких тварин. Єрихон мав розвинуту систему іригації. Структура стародавніх перших міст походила на лабіринт, а місто взагалі було подібне на фортецю – укріплене муром, земляними насипами.

Друга урбанізаційна революція мала місце на території так званого „Родючого півмісяця” (Близький схід) близько п'яти тисяч років тому. Її причини Е. Соджа вбачає у поєднанні процесів розростання людських поселень із розвитком технологій (приміром, іригаційних). Виникнення та розвиток писемності, винахід колеса надалі посилювали протоурбанізаційні процеси. Розпочавшись у дельті рік Тигр та Євфрат (Месопотамія), друга революція мала місце і в інших куточках світу: у Єгипті, Персії, Індійському субконтиненті, Китаї, Африці і пізніше у Новому світі. Е. Соджа описує стародавні шумерські міста Ур, Урук; місто мертвих та живих у Єгипті. Цивілізацію, що зародилась у цих місцях називають „гідравлічною цивілізацією”. Це пов'язано з тим, що вона була заснована на створенні, обслуговуванні та підтримці іригаційної системи. Будуються сакральні споруди. Наприклад, у центрі міста Ур був побудований *зікурат* (від. шумерського „вершина гори”), який одночасно виконував роль посередника між небом та землею, і був

адміністративним центром. Місце його розташування називалося *теменос* – свята територія. Головна функція теменосу полягала у взаємозв'язку із священним початком.

Проте „по-справжньому” процеси розростання міст починають відбуватися зі становленням капіталістичних відносин – за часів *третьої урбанізаційної революції*. У якості „еталонів” міст третьої революції Е. Соджа [3] приводить Манчестер і Чикаго. Особливість їх розвитку полягала у вигідному геополітичному положенні: міста розташовувалися на перетині потоків транспорту, сировини і робочої сили. Слід зазначити, що однією з причин розвитку архітектури та містобудування у США, постала Велика пожежа в Чикаго у 1871 р., яка зруйнувала більшу частину міста і тим змусила шукати нові архітектурні вирішення. У цей час основною моделлю виробництва та промисловою ідеологією стає фордизм [2, 3, 6]. Його сутність полягає в чіткому розподілі обов'язків за кожним працівником в процесі виробництва, вузькій спеціалізації працівників та фіксації їхніх робочих місць. Фордизм був втіленням раціональності та порядку капіталістичного суспільства і став основою для „важкого капіталізму” [2], в якому „праця, капітал та керування були злиті в одне ціле” [2, с. 65]. Але не тільки капіталістичні відносини вплинули на структуру та розміри сучасного міста. Урбанізація, розростання міст та передмість вплинули на розвиток і становлення капіталізму – це були взаємовигідні стосунки. З цього приводу Д. Харві у роботі „Міський досвід” [7] відзначає, що „саме через урбанізацію додатковий продукт мобілізується, виробляється, поглинається та привласнюється, і що саме через занепад міста і його соціальну деградацію додатковий продукт знецінюється та руйнується” [7]. Раціональність фордизму знайшла своє втілення в нових архітектурних формах і в загальному проектуванні міста. Появі нових архітектурних форм посприяло винайдення залізобетону у 1867 році Ж. Монье. Це стало революційною подією для архітекторів кінця XIX ст. – початку XX ст., тому що новий матеріал дозволяв втілювати будь-яку форму. Відповідно з'являлися просторові та легкі архітектурні форми [8].

Наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. гостро постає проблема розташування житлових комплексів і виробництва, вирішення якої архітектори того часу віднаходять у функціональному плануванні міста. Сутність функціонального планування полягала у зменшенні витрат виробництва [9]. Нові напрямки містобудування були закріплені в „Афінській хартії” (1933 р) з ініціативи Міжнародної організації архітекторів (провідну роль в роботі якої зіграв Ле Корбюзьє). Основний принцип містобудування за „Афінською хартією” – це відповідність „архітектурної композиції потребам людини” [9], що втілювалися в архітектурному стилі функціоналізму. Головна риса нової архітектури – зникнення дрібних деталей. Далі, у 1960-х рр. постає проблема розростання передмість, яка найбільш актуальною буде для американського міста [3]. Передмістя почнуть поглинати мегаполіс,

навколо якого утворились, встановлюючи власні закони функціонування міста. Подібна ситуація закріпиться в американській історії як „криза урбанізації” [3, с. 95]. Функціонально спрямована забудова міста була поставлена під питання у роботі Дж. Джекобс „Смерть та життя великих американських міст” (1961) [11]. Втома від одноманітних конструкцій, експлікована теоретичними пошуками постмодернізму, призвела до появи у 1980-х рр. архітектурного стилю деконструктивізму [12]. Цей специфічний стиль поєднував пошуки нових форм (базуючись на радянському конструктивізмі) та філософську концепцію деконструктивізму Ж. Дерріди [12]. Деконструктивізм став архітектурним втіленням „простору потоків”: „Вирішення найскладніших функціональних завдань мегаполісів, оформлення комунікаційних вузлів (транспортних розв’язок, пересадних пунктів) та напрямів набули мови форм деконструктивізму, як єдиного можливого засобу розв’язання подібних проблем на сьогодні” [12].

Наразі деконструктивізм проникає і на територію колишнього СРСР, головним чином у великі міста Росії (Санкт-Петербург, Москва), де використовується у будівлі розважальних та торгових центрів [12]. Враховуючи вплив капіталістичних відносин на урбанізаційні процеси, необхідно розглянути специфіку радянської архітектури. А. Пучков пропонує „розрізнення західного стилю архітектури і стилю „радянської архітектури” як історично-політичного феномена [13, с. 99]. За таких умов, „радянська архітектура” – це історично-політичний феномен, що розвивався у період 1917 – 1991 рр. на території СРСР і в країнах соціалістичного табору (Болгарії, Польщі, В’єтнаму, Румунії, Китаю) [13, с. 100]. А. Пучков виокремлює такі етапи розвитку „радянської архітектури” [13, с. 106]:

- 1) 1917 – 1932 рр. – панування конструктивізму, фігуризму, кубізму, супрематизму; і, наближаючись до 1932 року, – неокласицизму.
- 2) 1932 – 1955 рр. – реалізм. Будинки як уособлення влади.
- 3) 1955 – 1991 рр. – „пасивно-індиферентний період <...>, утилітарне будівництво, спрямоване на задоволення потреб. Архітектор, перетворений на проєктувальника, не займається архітектурою житла, а “розв’язує житлову проблему”. <...> Архітектурна форма стає „загальним місцем” [13, с. 106]. Тобто архітектура колишнього СРСР почала розвиватися за умов вільного творчого пошуку авангардистів, але свого розквіту здобула в монументальних архітектурних формах „сталінського ампіру”. Подальший розвиток архітектури наближається до уніфікації форм, а головна мета містобудування втілюється у вирішенні житлового питання. З розпадом СРСР розпочалися процеси відновлення національної пам’яті у колишніх радянських республіках, що втілювалися у реконструкції або знищенні пам’ятників діячам СРСР, подіям Великої Вітчизняної війни [14]; зміні назв вулиць, населених пунктів. Одночасно із цим змінюються змісти, якими люди наділяють певні архітектурні об’єкти. Змінюється архітектурний вигляд міст:

вулиці поглинає реклама, і це призводить до спотворення архітектурних пам'яток.

Архітектурна форма втілює існуючі суспільні настрої. Це відбувається за сприянням еліти, і не завжди з урахуванням реальних потреб мешканців міста. Елітні групи прагнуть відокремитися від населення. З приводу цього, престижний центр, який був втіленням влади та навколо якого організовувалось життя міста, нівелюється. Головним показником зниження престижності центру стає переміщення елітних груп із центру в передмістя. Це сприяє виникненню таких специфічних поселень як Рубльовка, Конча-Заспа та інших.

Отже, зробимо висновок, що головна особливість архітектури та містобудування у країнах розвинутого капіталізму полягає в пристосуванні архітектурної форми до нових потреб виробництва. Під час становлення та розвитку „важкого капіталізму” важливим було вигідне територіальне розміщення виробництв та житлових комплексів для максимізації надлишкового продукту та мінімізації витрат на його створення. Глобалізаційні процеси та новітні технології нівелюють просторову обумовленість. Проектування нових архітектурних об'єктів і реконструкція старих повинні здійснюватися, виходячи з цих умов. Таким чином, сучасна архітектура і містобудування, що розвиваються в умовах „легкого капіталізму”, виражають спрямованість суспільства до втрати просторовості, закріпленої місцями; до втрати єдиного центру влади і заміни його мережею вузлів, які виконують роль контрольних та розподільних пунктів щодо операцій із капіталами. Пострадянські країни в цьому випадку не виняток. На сьогодні специфіка „легкого капіталізму” втілюється в архітектурному стилі деконструктивізму. За нашим припущенням, цей стиль є лише проміжним варіантом у пошуках відповідної сучасності будові міста та його об'єктів.

Список використаної літератури

- 1. Вильковский М.** Социология архитектуры / Михаил Вильковский. – М. : Фонд „Русский авангард”, 2010. – 592 с.
- 2. Бауман З.** Текущая современность / Зигмунт Бауман. – СПб. : Питер, 2008. – 240 с.
- 3. Soja E. W.** Postmetropolis : critical studies of cities and regions / Edward W. Soja. – Oxford : Basil Blackwell, 2000. – 440 p.
- 4. Амин Э.** Внятность повседневного города / Э. Амин, Н. Трифт // Логос. – 2002. – № 3–4. – С. 209–233.
- 5. Кастельс М.** Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Мануэль Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 606 с.
- 6. Сеннет Р.** Капитализм в большом городе: глобализация гибкость и безразличие / Ричард Сеннет // Логос. – 2008. – № 3 (66). – С. 95–107.
- 7. Харви Д.** Городской опыт [Электронный ресурс] / Девид Харви. – Режим доступа : <http://www.urban-club.ru/?p=105>.
- 8. Гольдштейн А. Ф.** Зодчество / А. Ф. Гольдштейн. – М. : Просвещение, 1979. – 415 с. – Режим доступа : <http://architecture.artyx.ru/>

books/item/f00/s00/z0000001/index.shtml. **9. Всеобщая** история искусств [Электронный ресурс] / [Под общей редакцией Б. В. Веймарна и Ю. Д. Колпинского]. – М. : Искусство, 1965. – Том 6. Книга первая. Искусство 20 века. – 932 с. – Режим доступа : <http://artyx.ru/books/item/f00/s00/z0000026/st003.shtml>. **10. Берджесс Э. У.** Рост города: введение в исследовательский проект / Э. У. Берджесс // Социальные и гуманитарные науки. Сер. 11. Социология. – 2000. – № 4. – С. 122-136. **11. Джекобс Дж.** Смерть и жизнь больших американских городов / Джейн Джекобс. – М. : Новое издательство, 2011. – 460 с. **12. Турбин Д. А.** Деконструктивизм [Электронный ресурс] / Д. А. Турбин // Корпус: Архитектурный альманах. – Вып. 2. – Режим доступа : <http://cih.ru/k2/decon1.html>. **13. Пучков А. А.** Архитектуроведение и культурология: Избранные статьи / А. А. Пучков. – Киев : Издательский дом А.С.С, 2005. – 680 с. **14. Серета В. В.** Місто як lieu de mémoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова / В. В. Серета // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – Львів : ЛНУ ім. Ів. Франка, 2008. – Вип. 2. – С. 73–99.

Живілова М. С. Архітектура і містобудування в умовах сучасного капіталізму

У статті розглядається специфіка сучасних архітектури і містобудування. Аналізується вплив капіталістичних відносин на урбанізаційні процеси і демонструється, що головна особливість архітектури та містобудування у країнах розвинутого капіталізму полягає в пристосуванні архітектурної форми до потреб виробництва. Функціональний підхід до розміщення виробництв, актуальний для „важкого капіталізму”, не відповідає потребам сучасного „легкого капіталізму”. Глобалізаційні процеси й новітні технології нівелюють просторову обумовленість, що виражається в ідеології децентралізації: відмові від диктату єдиного центру і в становленні мережевої структури суспільства. Особлива увага приділяється розвитку наведених процесів на пострадянській території.

Ключові слова: архітектура, радянська архітектура, урбанізаційна революція, деконструктивізм, простір потоків, мережева структура.

Живилова М. С. Архитектура и градостроительство в условиях современного капитализма

В статье рассматривается специфика современных архитектуры и градостроительства. Анализируется влияние капитализма на урбанизацию и демонстрируется, что главная особенность архитектуры и градостроения в странах развитого капитализма состоит в приспособлении архитектурной формы к потребностям производства. Функциональный подход к размещению производств, актуальный для „тяжелого капитализма”, не соответствует потребностям современности. Глобализационные процессы и новейшие технологии нивелируют

пространственную обусловленность, что выражается в идеологии децентрализации: отказе от диктата одного центра и в становлении сетевой структуры общества. Особое внимание уделяется рассмотрению данных процессов на постсоветской территории.

Ключевые слова: архитектура, советская архитектура, урбанизационная революция, деконструктивизм, пространство потоков, сетевая структура.

Zhivilova M. S. Architecture and urban planning in contemporary capitalism

The article shows particularities of modern architecture and urban planning. The paper analyzes the impact of capitalist relations in the urbanization process. Main feature of the architecture and urban planning in the development of capitalism consists in adapting to the needs of the architectural form of production. The functional approach to the location of production that is relevant to the „heavy capitalism” does not meet the needs of today. Processes of globalization and new technologies negate the space conditioning, which is reflected in the ideology of decentralization: the rejection of the dictates of one center and in the formation of the network structure of the society. Special attention is given to the described processes on the post-Soviet territory.

Key words: architecture, soviet architecture, urbanization revolution, deconstruction, space of flows, network structure.

Стаття надійшла до
редакції 16. 05. 2012 р.
Прийнято до друку 24. 05. 2012 р.
Рецензент: д. соц. н., професор
Кононов І. Ф.

ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ МОЛОДІ

УДК [316.74 : 378] (477)

Гаврилов М. І., Фаріна Я. О.

САМОВИЗНАЧЕННЯ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ В УМОВАХ СУСПІЛЬСТВА ПЕРЕХІДНОГО ТИПУ

Становлення України як незалежної держави актуалізувало необхідність перегляду та переоцінки цінностей, еталонів та стереотипів, що існували. Перехідний характер економічних, політичних і соціокультурних умов, пов'язаний з рухом суспільства до стану, коли домінують ринкові відносини, сприяє переходу до Другого модерну, базисом якого є креативна економіка або економіка знань, та посилює значення інформації. У свою чергу це викликало суттєві зміни в соціальних потребах і, відповідно – у соціальному замовленні. Це впливає на соціальний інститут освіти та призводить до низки питань, які вимагають пошуку шляхів їх ефективного вирішення. Так, відчуваючи потребу в професіоналах із високою фаховою підготовкою, суспільство, що швидко змінюється, висуває нові вимоги до молодих фахівців. Звідси виникає проблема, пов'язана, з одного боку, з їх якісною підготовкою, а з іншого – з їх готовністю відповідати означеним вимогам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що особливості стану освіти як соціального інституту та її трансформації перебувають у центрі наукової уваги, зокрема здійснювалася розробка системи індикаторів і показників, що змістовно характеризують стан та розвиток системи освіти, програм і проєктів у сфері освіти, методик їх розрахунку й аналізу, а також розробка та практичне впровадження методів порівняльного аналізу й ранжування освітніх систем, розробка та використання методів статистичного аналізу освітніх систем і процесів у сфері освіти для впровадження в управлінській практиці, проведення моніторингових досліджень систем освіти й окремих її компонентів з використанням інструментарію статистики та соціології тощо.

Актуальні проблеми входження вищої школи України до єдиного європейського освітнього простору стали предметом вивчення вчених та обговорювалися на конференціях. Зокрема, питання реформування вищої освіти в контексті Болонського процесу розглядали соціологи В. С. Бакіров, Р. В. Балабанов, В. В. Бурега, В. І. Добреньков, В. С. Журавський, І. М. Ільїнський, А. І. Ковальова, І. Ю. Козуля, П. А. Куделя, О. А. Марущенко, О. І. Навроцький, С. І. Плаксий, О. Л. Сидоренко, О. Л. Скидін, Л. Л. Шпак та інші.

Проблему ролі студента в освітньому процесі було розглянуто в дослідженнях зарубіжних дослідників (М. Арчер, Е. Гідденса, А. Турена, П. Штомпки, К. Ясперса та інших), а також вчених з країн ближнього зарубіжжя (В. О. Ядова, О. Ю. Согомонова, Т. І. Заславської, Р. В. Ривкіної, В. Я. Нечаєва, О. О. Беляєва, В. С. Сенашенка та інших). В Україні проблеми професійної підготовки та перепідготовки в умовах формування ринку праці соціологічними методами вивчали В. П. Андрущенко, О. Г. Злобіна, Н. Л. Максимова, А. М. Колот, Л. Г. Сокурянська, Л. М. Хижняк та інші вчені.

Однією з вимог до молодого спеціаліста є здатність бути активним суб'єктом, що підтверджується результатами досліджень проблем кар'єри та конкурентоспроможності (О. В. Бірченко, К. С. Алексенцева-Тімченко, Н. В. Шевченко та інші), при цьому акцент робиться не стільки на функціональній, скільки на сутнісній цілісності людини. Згідно з З. А. Абасовим, усвідомлена побудова концепції майбутнього життя зумовлює професійне самовизначення і, зокрема, вибір професії навіть у тих, хто повною мірою уявляє основні функції майбутнього робочого місця.

Проте, незважаючи на наявність суттєвого пласту досліджень в означеному напрямку, проблема самовизначення майбутніх фахівців в умовах реформування вищої освіти потребує подальшого детального вивчення через динамічний стан суспільства перехідного типу, яким є сучасна Україна.

Тому **метою** статті є виявлення тенденцій у самовизначенні майбутніх фахівців в умовах суспільства перехідного типу.

Сьогодні, виходячи з світових тенденцій, вища освіта розглядається як процес перетворення засвоєного у навчанні досвіду на особистісно значущі психічні властивості людини [1], що обумовлює неможливість навчання бути метою освіти, адже воно є лише необхідною її передумовою. Метою вищої освіти є формування певних психічних властивостей особистості, адекватної вимогам суспільства, а все інше підпорядковується їй. Таким чином, система вищої освіти безпосередньо чи опосередковано сприяє самовизначенню в різних сферах життя і важливим чинником її ефективності є спрямованість учасників освітніх процесів і роль, яку вони собі обирають.

В умовах переходу України до якісно нового стану відбулося, так би мовити, «обнуління»: усе те, що існувало в форматі СРСР, апріорі вважалося непотрібним, хибним та руйнівним. У свою чергу, все, що було досі недоступним і маловідомим – за кордоном – так само апріорі приймалося та ставало синонімом якості й ефективності. Так, було використано деструктивне (метафізичне) заперечення у формі повного заперечення спадкоємності з попереднім етапом розвитку, коли абсолютизується момент деструкції, руйнування. У вищій освіті це призвело до виникнення такої кількості інновацій, за якою почали втрачатися їх сенс і мета, а цінність освіченості як такої поступилася місцем загальній вищій освіті як певному зовнішньому атрибуту. Але саме

освіченість є критерієм адекватності отриманої спеціальності робочому місцю й адаптивності випускників вищої школи до соціальної практики.

У сучасних умовах цілі, загальні для всіх напрямків підготовки фахівців, висуває суспільство і вони постають у вигляді законів про вищу освіту, документів Кабінету Міністрів, Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України тощо. Конкретні цілі відрізняються залежно від специфіки окремих спеціальностей. Але на практиці для студента найближчі, оперативні цілі часто стають головними. Саме проблеми сьогодення є найважливішими та спричиняють те, що студент «за деревами не бачить лісу». Конструктивні та віддалені цілі для нього не існують, а головною метою навчання стає розв'язання поточних навчальних завдань та отримання балів і заліків. І, в решті-решт, найвіддаленішою метою освіти перестає бути вміння та освіченість як така, а стають зовнішні атрибути освіти – диплом, статус, матеріальні переваги, перспективи тощо. Таким чином, в мотивації до отримання вищої освіти відбувся зсув акцентів з освіченості на її зовнішні атрибути.

Освіта, як складна нерівноважна система, яка здатна до самоорганізації, за твердженням О. Г. Пугачової, втрачає альтернативні шляхи розвитку щойно пройде точки біфуркації. Тобто здійснений вибір вектора розвитку обумовлює результат без можливості зворотного руху, а помилку нездатні компенсувати жодні позитивні переваги. Тому втрата академічних цінностей, посилення утилітаризму та прагматизму, згортання суспільних функцій системи освіти як викривлення ідеї в цілому не можуть бути врівноваженими професіоналізмом студентів і викладачів, навіть у разі їх зростання, і є суттєвою загрозою для майбутнього і вищої школи, і суспільства [2].

Формування та впровадження нової ідеї супроводжується бажанням позбутися дефектів, які було виявлено у процесі її реалізації. При цьому існує вибір між отриманням необхідного досвіду методом спроб і помилок та навчанням на прикладах культурно-історичної спадщини людства. Необхідністю забезпечення повноти розуміння проблеми обумовлюється необхідність під час реалізації ідеї виходити з розуміння ідеї взагалі. Тільки реальне усвідомлення міри її реального розуміння створить можливість її для вдосконалення, не видаючи бажане за дійсне. Так, виходячи з загальної ідеї якості освіти, її розуміння як освіченості та якісної відповідності молодих фахівців як отриманому диплому, так і вимогам конкретного робочого місця, дасть змогу досягти саме означеної якісної відповідності, а не загальної вищої освіти як кількісного показника, адже при цьому кількість не переходить у якість і не обумовлюється нею.

Означене призводить до інституційних конфліктів у вищій школі, що є визнаною проблемою. Так, при звичаються до думки, що якість вищої освіти не має бути абсолютною, в повній мірі відповідною ідеї – якісною відповідністю. Планка потроху знижується. За норму видають кількісний показник – кількість отриманих дипломів про вищу освіту. За норму видають і відсутність професійного самовизначення – життєве, особистісне

тощо. Нормою вже починають вважати і переведення освіти на рівень інструментальних цінностей. Це призводить до спотворення відносин між організаціями, що надають освітні послуги, та споживачами цих послуг, призводить до хабітуалізації тіньових практик, тобто включення їх у систему звичних дій і норм. Так, для викладачів і студентів «нормою» стає оцінювання не у відповідності до знань, а у відповідності до кон'юнктурних ситуацій в конкретних освітніх організаціях, де, відповідно, послаблюється система соціального контролю. Саме за таких умов в інституті вищої освіти, на думку Д. Л. Константиновського, відображається диференціація, яка існує та посилюється в сучасному суспільстві: відповідно до попиту населення одні вищі навчальні заклади дають освіту (а в майбутньому – професію), інші – лише дипломи (зовнішні атрибути вищої освіти з відповідними перевагами) [3]. Бачимо приклад того, як ідея «не дозріла» для користувачів, а вони – для неї.

Ідея потребує втілення через елементи продуктивних сил, які тісно пов'язані з особистісним чинником, тобто кваліфікацією та освіченістю тих, хто безпосередньо береться за її втілення. Дослідники в сфері освіти дійшли висновку, що вчителі та викладачі потребують допомоги насамперед у визначенні критеріїв найефективнішої викладацької діяльності. Педагогічна теорія та практика роздвоюються між цікавими, але іноді абстрактними ідеалами прогресивної педагогіки та безліччю рекомендацій, розроблених численними групами підтримки освітніх реформ. До того ж останнім часом в Україні зростання кількості вищих навчальних закладів не відповідають зміни у викладацькому складі і, відповідно, його «фемінізація» та «старіння» негативним чином впливають на якість освіти, а провідна роль викладача обумовлює залежність якості вищої освіти від того, як навчають сьогоднішніх студентів, чи використовуються сучасні методи та чи сприяють вони розвитку і професійному становленню студента.

В умовах зміни освітніх парадигм змінюється і роль сучасного викладача вищої школи, в результаті чого потреба у змінах в діяльності викладачів висуває до них певні вимоги. Щоб мати змогу їм відповідати, слід приділити увагу створенню та впровадженню більш продуктивних в сучасних умовах технологій викладацької діяльності, а досвід вищої школи західних країн доводить наявність суттєвих розробок. Так, вищі навчальні заклади Німеччини використовують розроблену А. Боном, Г. Крейкенбомом, М. Мозером та О. Помікалко в межах «Програми випробовування моделі впровадження кредитно-модульної системи» комісії федеративних держав (BLK – Bund-Länder-Kommission) систему «підтримок» для студентів, яка дозволяє в умовах кредитно-модульної системи реалізувати індивідуальний підхід до студентів і підвищити ефективність вищої освіти, створивши освітнє середовище, що дає змогу студентам бути активними та свідомими суб'єктами освітнього процесу, що орієнтовані на професійне самовизначення [4].

Безперечно, до ситуації, що склалася, призвела низка умов. Провідними зовнішніми умовами є перехідний стан сучасного суспільства,

що викликав реформування вищої освіти. Системи освіти не встигають пристосуватися до змін, що створює розрив між освітою та потребами суспільства. Цей розрив становить суть світової кризи освіти в глобальному вимірі. Подолання кризи може бути у двох випадках: або освіта починає виконувати те, що очікує від неї суспільство у потрібному обсязі, або суспільство переформулює свої вимоги, тоді освіта стає адекватною їм. Дисфункціональні явища можуть виникнути як наслідок неадекватних очікувань і вимог від освіти в цілому, або від окремих її складових, та можуть бути інтерпретовані як негативні. Так, якщо від студента з відсутністю професійного самовизначення, слабкою освітньою мотивацією та недостатніми навичками очікувати високих результатів й активної самостійної роботи, тоді їх відсутність можна вважати негативним, дисфункціональним явищем. Але, якщо переформулювати вимоги до студента та співвіднести їх з його мотивацією і наявним станом навичок, переводячи його інтереси на рівень професійних, то негативне дисфункціональне явище проявлятиметься меншою мірою та, згодом, може зникнути як таке. В свою чергу, під дією дисфункціональних явищ криза може загострюватися. Наприклад, зниження вимог до студента є дисфункціональним явищем, що породжує кризові ситуації недостатнім виконанням вищою освітою функцій передачі та закріплення необхідних для фахівців знань та умінь. Таким чином, самі процеси реформування системи вищої освіти України, що є необхідними, негативно впливають на якість підготовки майбутніх фахівців.

Необхідними передумовами освіченості є мотивація до здобуття вищої освіти та самовизначення. Тому до внутрішніх умов, перш за все, належить мотивація як похідна самовизначення.

Ми виходимо з того, що умовно виділяють такі основні типи самовизначення як професійне, життєве та особистісне. Визначним є те, що людина, як суб'єкт власного життя, характеризується життєвим самовизначенням як більш узагальненим. Стосовно дефініції професійного самовизначення ми спираємося на визначення Н. С. Пряжнікова [5], за яким його сутністю є пошук особистісного сенсу в обраній та засвоєній трудовій діяльності, професії, а під особистісним самовизначенням розуміємо визначення людиною себе в суспільстві як особистості, пов'язане з реалізацією себе самого, тобто самореалізацією.

Як внутрішні умови деформації ідей слід розрізняти спрямованість та цілеспрямованість. Під першим ми розуміємо професійне самовизначення, під другим – усі інші його види. Таким чином, для досягнення цілей вищої освіти та задоволення соціального замовлення найбільш ефективною та пріоритетною є орієнтованість майбутніх фахівців на професійне самовизначення. У разі орієнтованості на життєве самовизначення студенти, зіткнувшись з труднощами у процесі навчання у вищому навчальному закладі, а також пізніше – під час працевлаштування та на перших кроках у професії – підуть шукати легших шляхів, що вестимуть до матеріального добробуту і комфорту. Такий варіант розвитку

подій, хоча й меншою мірою, можливий і в разі прагнень до самореалізації, оскільки вона можлива і за межами вищої освіти. Таким чином, проблема зсуву самовизначення є ключовою.

Означене вище пояснює, чому студенти здебільшого націлені на отримання формальної вищої освіти. Суспільство вони звинувачують у відсутності забезпечення їх робочими місцями, та, в кращому разі, стикаються з соціальним замовленням і власне з суспільством у процесі пошуку робочого місця в конкретній організації. У свою чергу, суспільство однозначно вимагає необхідної відповідності вищої освіти до вимог сучасності. Це передбачає, що у молодого фахівця має бути висока кваліфікація, відповідні їй результати заходів контролю рівня засвоєння знань, умінь і навичок, наявність мотивації та здатність до навчання протягом життя, мобільності, самореалізації в обраній професійній галузі, конкурентоспроможності та відповідності європейському ринку праці.

Сама по собі освіта, кінцевою метою якої є відповідний рівень освіченості людини, здатної до творчої самореалізації протягом усього життя, як вже зазначалося, мотивацією як такою у сучасного студентства практично не виступає. Але мотивація студентів не з'являється сама по собі, а є похідною від мотивації абітурієнтів. Саме вона детермінує навчальний процес у вищій школі, є однією з умов навчальної кар'єри студента. Мотиваційна орієнтація молоді на здобуття вищої освіти є результатом сприйняття вищої освіти як певного «стартового капіталу» для майбутньої кар'єри, тобто цінується не стільки якість підготовки, скільки перспективи, що стануть можливими завдяки наявності диплома.

Можливість вибору професії розглядається нами як умова життєвого самовизначення людини й успішної інтеграції її в суспільство. Для суспільства перехідного типу, яким є українське, на перший погляд, більш переважною є модель прагматичного виживання, в основі якої лежить самореалізація (самовдосконалення) та життєве самовизначення. Але це уявні переваги. Успішній інтеграції в суспільство більшою мірою відповідає професійне самовизначення.

У зв'язку з тим, що в умовах сучасного суспільства успішність життєвого шляху людини детермінується рівнем її освіченості та здатністю до адаптації в умовах часу змін, на наш погляд, саме робота за фахом є істотним показником інтеграції молоді до професійної структури суспільства, а відповідність кваліфікації характеру та вмісту виконуваної роботи свідчить про позитивну включеність молодих людей у процес виробництва, в систему професійних відносин і, в решті-решт, про високий соціально-професійний статус особи. Але, як показує дійсність, зміст і характер праці не є домінуючими мотивами вибору професії, що може призвести до «витрат» у майбутньому. Ситуація залежить від випадку, а визначальним чинником стає можливість робити одночасно декілька спроб. Молоді люди у період подання сертифікатів зовнішнього незалежного оцінювання пересуваються від університету до університету або від коледжу до коледжу. Незважаючи на широкий спектр освітніх послуг і

палітру різних форм освітніх установ, які їх надають, покоління 16–17-річних В. В. Виборнова і О. А. Дунаєва називають «поколінням обмеженого вибору». Ця обмеженість з'явилася як наслідок стану справ на ринку праці, місця проживання та як результат відсутності у молоді значущих для майбутнього вибору уявлень про світ професій [6].

Згідно з О. Л. Могильчак [7], деякі тактики вибору спеціальності створюють умови для виникнення труднощів у процесі навчання. Під час вступу на прохідні за конкурсом, але важкі у здобутті професії, абітурієнти беруть до уваги, перш за все, малий конкурс, а не складність навчання. Так, на технічних напрямках студентів, що в школі мали багато оцінок «задовільно», більше, ніж на інших спеціальностях. Це створює суттєві проблеми відразу після вступу.

Як свідчать результати соціологічного моніторингового дослідження щодо виявлення мотивації випускників середніх шкіл Донецької області, проведеного Аналітичною службою Миколи Гаврилова [8] у 2006 році (за репрезентативною вибіркою опитано 1001 учня 11 класів), за допомогою вищої школи випускники шкіл не стільки намагалися визначитися зі своєю майбутньою професією, скільки прагнули затвердитися у життєвому самовизначенні та робили акцент на зовнішніх атрибутах вищої освіти й можливих перевагах від неї. Вища освіта стає привабливою переважно з «зовнішнього» боку, що від початку обумовлює пасивну форму включеності майбутніх студентів у процес її здобуття. Основний мотив, що спонукає молодь до здобуття вищої освіти, зводився до того, що без неї не настане бажане майбутнє (30%), лише для кожного п'ятого вища освіта дозволяє дістати доступ до бажаної спеціальності (19%). Зовнішній формат вищої освіти в уявленні абітурієнтів підтверджується і тим, що вона є загальною нормою, обов'язкова, подібна до загальної середньої освіти (30%). Стати за допомогою вищої школи освіченішою людиною побажали лише 9% респондентів.

Обираючи той чи інший навчальний заклад для продовження своєї освіти, респонденти також орієнтувалися на зовнішні чинники: престижність вищого навчального закладу (18%), перелік наявних у ньому спеціальностей (14%), прогнозованість вступу (13%), вартість навчання (7%). Про можливість здобути якісну освіту заявили лише 4% респондентів.

Вибір майбутніх професій багато в чому є обумовленим ірраціональними мотивами. Про це свідчить той факт, що 45% дівчат і 39% хлопців дивляться на свою майбутню спеціальність крізь призму емоційної привабливості, суттєва частка респондентів не в змозі пояснити, що стоїть за цим вибором (відповідно 12% і 19%). Рационально змогли зважити всі «за» та «проти» своєї майбутньої спеціальності 12% респондентів. Чверть опитаних свій професійний вибір будує на прагматичних розрахунках: користь і перспектива (17%), стабільність попиту на професію (5%).

Проведене Аналітичною службою Миколи Гаврилова в 2007 році подібне дослідження (за репрезентативною вибіркою опитано 960 учнів 11 класів середніх шкіл Донецької області) показало ще більш чітку

вираженість значущості зовнішньої сторони вищої освіти. Третину (34%) потенційних абітурієнтів приваблював високий статус і престиж вищої освіти, кожен п'ятий хотів таким чином отримати бажану спеціальність і стільки ж йшли на це заради батьків або друзів (по 20%), а один з десяти не зміг пояснити свій вибір.

Згідно з результатами опитування, проведеного Аналітичною службою Миколи Гаврилова в 2008 році (за репрезентативною вибіркою опитано 1000 учнів 11 класів середніх шкіл Донецької області), очікування від вступу до вищих навчальних закладів у більшій частині майбутніх абітурієнтів, як і раніше, були пов'язані з зовнішніми атрибутами вищої освіти (39%), на другому місці був сам процес освіти (32%) і лише на третьому – професійна самореалізація (20%). Один з десяти не зміг прокоментувати рішення.

Означену тенденцію було виявлено нами і в результаті соціологічного дослідження мотивації студентів вищих навчальних закладів [9]. Так, у 2009 році (за репрезентативною вибіркою опитано 800 студентів) виявлено, що домінуючим мотивом здобуття освіти для кожного другого опитаного (52%) є життєве самовизначення. На професійне самовизначення зорієнтований тільки кожен четвертий (25%), а отримання диплома є рушійною силою участі в освітньому процесі для 13% студентів. Прагнення до самореалізації наявне у кожного десятого респондента. У 2010 році (за репрезентативною вибіркою опитано 779 студентів) опитані також більшою мірою проявили орієнтованість на життєве самовизначення (67%). При цьому найбільш ваговою мотивацією при здобуванні вищої освіти для кожного п'ятого опитаного з цієї групи (21%) виявилось бажання отримати хорошу, престижну роботу. На другому місці опинилася орієнтованість на професійне самовизначення (16%). Самореалізація як мотивація при здобуванні вищої освіти займає третю позицію (14%).

Сучасні реалії України такі, що під час вступної кампанії 2010–2011 навчального року з 533517 абітурієнтів, серед яких більша частина – випускники середніх шкіл, було зараховано до навчання у вищих навчальних закладах I–II рівня акредитації 129,1 тисяч осіб та у вищих навчальних закладах III–IV рівня акредитації – 392 тисячі осіб (загалом 521,1 тисяч осіб), конкурсний відбір був майже формальним, адже лише 2,3% абітурієнтів не змогли стати студентами [10]. Але, на нашу думку, парадокс в переході до загальної вищої освіти полягає навіть не в тому, що пропозиція майже збігається з попитом, хоча це явно свідчить про деградацію відповідного освітнього рівня, а в його обов'язковому, негласно-нормативному характері. Всіляко прагнучи дотримати права абітурієнтів на загальну вищу освіту, «борючись» з корупцією, держава не помітила, як змінила мотиваційну основу в здобутті вищої освіти за обраною спеціальністю у бік поверхового залучення до освітнього процесу у вищій школі, до прагнення будь-яким способом роздобути будь-який диплом, аби про вищу освіту.

Право робити спробу вступу одночасно на різні спеціальності докорінно змінює мотивацію щодо професійного самовизначення та надає пріоритет життєвому самовизначенню. У непрямій формі це підтверджують відповіді тих же випускників середніх шкіл 2010 року на питання: «Ви припускаєте для себе, що після закінчення вищого навчального закладу зможете працювати за фахом, якому не навчалися?» [8]. Три чверті опитаних (74%) відповіли на це питання в ствердній формі, та лише кожен четвертий (24%) не погодився з такою перспективою розвитку свого професійного майбутнього.

Таким чином, школяр у 16–17 років опиняється в обставинах, які вестимуть його життям поза його бажанням. Ще не потрапивши до вищої школи, у переважній більшості майбутніх студентів вже сформовано установки на пасивне ставлення до професійного самовизначення. І після закінчення вищого навчального закладу вони підуть займатися тим, чому відповідає диплом, але до чого ставляться індиферентно, або займаються перенавчанням. Така практика розцінюється нами як негативне явище. Те, що не має цінності, – не бережеться і не примножується, тобто не розглядається як капітал. Такий студент в навчальному закладі балансуватиме на межі відрахування, відшукуючи альтернативних шляхів для складання заліків та іспитів, «купуючи» контрольні, курсові роботи і навіть випускні кваліфікаційні роботи. В такому разі бюджетні кошти витрачаються на «папірці, або як кажуть російською «корочки», показники, показники зростають кількісно, а в результаті вишиковується логічна послідовність: неповноцінна орієнтація на вході до системи професійної освіти – неповноцінна самореалізація в процесі навчання – неповноцінний фахівець на виході.

Визначаючи професійну самореалізацію як найбільш сприятливу мотивацію для досягнення цілей вищої освіти, на друге місце за вагомістю на нашу думку, можна поставити прагнення до самореалізації як позитивну латентну мотивацію, яку можна «переспрямувати» на професійне самовизначення. Третє місце відводимо мотивації, яка співвідноситься з життєвим самовизначенням. Про життєве самовизначення можна говорити як про нестійку мотивацію до здобування вищої освіти, оскільки воно безпосередньо не сприяє ефективному досягненню її цілей, а з точки зору задоволення соціального замовлення може бути як продуктивною, так і непродуктивною. Умовою продуктивності такої мотивації є сприйняття студентом вищої освіти як основного інструменту для досягнення цілей. У разі наявності більш пріоритетних або легших шляхів життєвого самовизначення така мотивація до позитивного результату може не призвести. І на останньому місці – мотивація, орієнтована на здобуття диплома про вищу освіту. Диплом як такий (як орієнтація на зовнішні чинники) в мотиваційному ракурсі має найменшу цінність з точки зору соціального замовлення. За таких умов навіть у разі закінчення навчання у вищій школі існує найбільш висока вірогідність виникнення для соціуму «економічно зайвої» людини, тобто «фахівця» лише номінально, який

виявляється неспроможним обіймати посаду відповідно до «отриманої» професії та ефективно виконувати функціональні обов'язки. Він не зможе бути конкурентоздатним і продуктивним і, відповідно, не сприятиме задоволенню соціального замовлення. Отже, державу та суспільство буде поставлено перед фактом наявності «баласту» серед випускників вищої школи, витрачених років в очікуванні кваліфікованого фахівця, неефективно використано у вищому навчальному закладі місця, яке могла б обійняти більш мотивована людина, а, у разі навчання на бюджетній формі, ще й даремно витрачених державних коштів.

Переймаючи західний досвід вищої школи, не слід забувати про принципові відмінності. У більшості країн Західної Європи та Америки освіта – це спосіб освоєння професії, часто недешевий, тому до навчання студент ставиться максимально серйозно. У нас до університету ж ідуть, як до «кузні» престижу, не зовсім усвідомлюючи, де потім можна буде застосувати отримане.

На сьогодні день ринок праці переповнився та потрапити на нього в більшості випадків стало можливо лише за рахунок особистих зв'язків і рекомендацій. Жодна кваліфікація вже не дає гарантованих переваг. Крім того, інтелектуаломісткі сектори вітчизняної економіки майже повністю деградували, а попит існує частіше на представників сфери послуг, де непотрібні більшість спеціальних знань і вмінь. Для роботи на таких місцях не потрібен рівень вищої освіти повною мірою, а лише мінімальний досвід. У таких умовах не варто втрачати час на безглузде навчання, треба працювати. Але диплом про вищу освіту, як і раніше, все ж залишається необхідним, чому сприяють негласні установки. У результаті багато студентів стали працювати на шкоду навчанню. А ті, хто ще не почав підробляти, вже більш-менш уявляють своє майбутнє робоче місце і не бачать сенсу отримувати знання, які, на їхню думку, не знадобляться. Таким чином, сфера вищої освіти та ринок праці стали функціонувати в режимі конкуренції, тобто система вищої освіти почала «заважати» ринку праці та майбутній робочій силі. Не дивно, що розумове напруження на студентській лаві втратило усілякий сенс. У кращому разі студенти зацікавлені отримати якомога більше будь-яких знань, щоб згодом мати конкурентну перевагу на ринку праці.

Сучасні суспільні умови стали причиною виникнення попиту на підготовку спеціалістів широкого профілю та «гібридних», суміжних профілів. Як наслідок, і це підтверджується сучасними соціологічними дослідженнями, виникає певна тенденція серед студентів розглядати вищу освіту не стільки з погляду однозначного професійного інтересу, скільки як можливість одержати базові знання для наступного вибору, і лише незначна кількість студентів орієнтована вузько професійно.

Важливо відзначити, що вища освіта часто використовується як загальна, така, що дає певний рівень культури, а не спеціальна. Працедавці часто формують запит на працівників з вищою освітою, при цьому спеціальність пошукувача не береться до уваги, що свідчить про її

знецінення на ринку праці. Таким чином, примітивний ринок праці позбавляє молодь і систему вищої освіти відповідних стимул-реакцій, внаслідок чого і виникає синдром непотрібності освіти та знань. Точніше буде сказати, що освіта залишилася потрібною як формальний атрибут працівника, засвідченого відповідним дипломом. У таких умовах «наповнити» голови студентів професійною інформацією стає важче. Інституційний конфлікт, що виник між «старою» системою вищої освіти та «новим» ринком праці, що з'явився внаслідок неефективного сполучення цих двох інститутів, блокує позитивні зрушення в освітньому процесі.

Проблема, власне, не нова, адже ще П. Сорокін підкреслював необхідність переходу від «системи дипломів» до «презумпції підготовленості» [11]. Саме такий підхід дозволить підготувати фахівця, що відповідав би вимогам соціального замовлення, бо лише оволодіння справжнім, «живим» знанням є освіченістю, яка визначає сферу впливу на інших, адже освічений має вплив на неосвіченого [12], професіонал – на непрофесіонала.

У ситуації, коли держава майже не бере на себе проблему працевлаштування випускників, коли змінюються потреби суспільства, а відповідно і соціальне замовлення, коли виникають нові сфери професійної діяльності та стають неактуальними деякі професії з тих, що існували, не поповнювати свої знання, не підвищувати кваліфікацію, не бути готовим при потребі змінити фах, програмувати себе на єдиний можливий професійний шлях – це значить приректи себе на неуспіх, стати неконкурентоспроможним та «економічно зайвим». Але лише за умови відповідності професійному самовизначенню набуває сенсу переведення студентів від навчання на рівень самонавчання, самоосвіти протягом усього життя.

Список використаної літератури

- 1. Про вищу освіту:** Закон України №2984-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2002. □ № 20. – С. 134.
- 2. Педагогический потенциал вузов сегодня: тенденции изменений («круглый стол»)** / А. Е. Крухмалев, Н. Е. Покровский, Е. Г. Пугачева, И. Б. Назарова и др. // Социологические исследования. – 2005. – № 5. – С. 138 – 144.
- 3. Константиновский Д. Л.** Образование – для кого и зачем? / Д. Л. Константиновский // Вестник Института социологии. – 2010. – № 1. – С. 411–419.
- 4. Handreichung zur Modularisierung und Einführung von Bachelor- und Master-Studiengängen: Erste Erfahrungen und Empfehlungen aus dem BLK-Modellversuchsprogramm «Modularisierung»** / [Bohn A., Kreuckenbohm G., Moser M., Pomikalko A.]. – BLK: Bund-Länder-Kommission für Bildungsplanung. – April 2002. – 96 p.
- 5. Пряжников Н. С.** Профессиональное и личностное самоопределение / Н.С. Пряжников. – М.: Изд-во Института практической психологии; Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. – 246 с.
- 6. Выборнова В. В.** Актуализация проблем профессионального самоопределения молодежи / В. В. Выборнова,

Е. А. Дунаева // Социологические исследования. – 2006. – № 4. – С. 99 – 104.
7. Могильчак Е. Л. Влияние родительской семьи на поступление в вуз / Е.Л. Могильчак // Социологические исследования. – 2009. – № 8. – С. 126 – 133.
8. Гаврилов Н. И. Мое социологическое кредо / Н. И. Гаврилов. – Донецк : Изд-во «Ноулидж», 2010. – 535 с.
9. Фаріна Я. О. Суб'єктність студента як об'єкта освітнього впливу вищої школи : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. соціол. наук : 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / Я. О. Фаріна. – Х., 2012. – 18 с.
10. Вищі навчальні заклади [Електронний ресурс] : на початок 2010-2011 навчального року / Держ. ком. статистики України, 1998-2011 // Офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
11. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин : [Общ. ред., сост. и предисл. : А. Ю. Согамонов ; пер. с англ.]. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
12. Bourdieu P. Structures, Habitus, Practices / P. Bourdieu. – The Logic of Practice. – Polity Press, 1990. – Book 1.3. – P. 52 – 65.

Гаврилов М. І., Фаріна Я. О. Самовизначення майбутніх фахівців в умовах суспільства перехідного типу

У статті виявлено особливості самовизначення майбутніх фахівців в умовах суспільства перехідного типу. Встановлено наявність зсуву з професійного самовизначення на життєве самовизначення як у потенційних абітурієнтів, так і у студентів вищих навчальних закладів України. Метою здобуття вищої освіти частіше є її зовнішні атрибути, а не освіченість як така. Трансформаційні процеси в ситуаціях переходу наражаються на ризик деформації ідеї. Зростаючий попит на вищу освіту знецінює її та переводить на рівень інструментальних цінностей. Доведено, що процеси реформування вищої школи в сучасній Україні загострюють проблему якості вищої освіти та унаочнюють якісну невідповідність майбутніх фахівців запитам суспільства.

Ключові слова: реформування вищої освіти, якість вищої освіти, освітня мотивація, професійне самовизначення, деформація ідеї, соціальне замовлення.

Гаврилов Н. И., Фарина Я. О. Самоопределение будущих специалистов в условиях общества переходного типа

В статье выявлены особенности самоопределения будущих специалистов в условиях общества переходного типа. Установлено наличие сдвига с профессионального самоопределения на жизненное самоопределение как у потенциальных абитуриентов, так и у студентов вузов Украины. Целью получения высшего образования чаще являются ее внешние атрибуты, а не образованность как таковая. Трансформационные процессы в ситуациях перехода подвержены риску деформации идеи. Возрастающий спрос на высшее образование обесценивает ее и переводит на уровень инструментальных ценностей. Доказано, что процессы реформирования высшей школы в Украине обостряют проблему качества

высшего образования и делают более наглядным качественное несоответствие будущих специалистов запросам общества.

Ключевые слова: реформирование высшего образования, качество высшего образования, образовательная мотивация, профессиональное самоопределение, деформация идеи, социальный заказ.

Gavrilov M. I. Farina Y. O. Self-determination of the future specialists under conditions of the transition-type society

In the article the features of self-determination of the future specialists are exposed under conditions of society of transition-type. There has been identified presence of shift from professional self-determination to life self-determination both for potential university entrants and for the students of higher educational establishments of Ukraine. The higher education is mostly obtained rather for the sake of its external attributes, but not for education as it is. Transformation processes in the situation of transition are under risk of deformation of the idea. Increasing demand for higher education cheapens it and replaces it on the level of instrumental values. It is well-proven that the processes of reformation of higher school in Ukraine intensify the problem of quality of higher education and do more evident qualitative discrepancy of future specialists to the needs of the society.

Key words: reformation of higher education, quality of higher education, educational motivation, professional self-determination, deformation of idea, social order.

Стаття надійшла до редакції 09. 05. 2012 р.

Прийнято до друку 24. 05. 2012 р.
протоколом № 10.

Рецензент – д. соц. н, проф.. Кононов І. Ф.

УДК [316.74:37:331.548]–057.87

Саппа Г.-М. М.

**ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ
В КОНТЕКСТІ СИСТЕМИ ПРОФОРІЄНТАЦІЇ**

Перехід українського суспільства до ринкових відносин призвів до часткового руйнування системи впливу на соціалізацію молоді. Держава відмовилася від принципу патерналізму щодо потреб у сфері працевлаштування, соціально-професійного самовизначення. На сьогоднішній день в Україні не функціонує узгоджена профорієнтаційна система формування професійного самовизначення молодого покоління. Освітні структури незадовільно виконують функції організації профорієнтаційних заходів, в результаті чого учнівська молодь змушена пристосовуватися до складних умов входження у світ професій, зокрема

діти мусять самостійно оцінювати свої здібності, співвідносити їх зі змістом професій. Уявлення молоді про професії та ринок праці формуються доволі стихійно. Молодь орієнтується на професії, що ввійшли у масову свідомість як «сучасні», «престижні», «вигідні». Проте економіка розвивається за власними законами, запити ринку праці часто-густо не збігаються з уявленнями молоді про «бажану» професію, що призводить до так званого молодіжного структурного безробіття. Причиною цього явища, на нашу думку, з одного боку, є відсутність у молоді адекватного сформованого професійного самовизначення, а з другого, – дефіцит профорієнтаційних заходів та відповідних технологій, що так чи інакше мусять допомагати молоді у вирішенні складного питання вибору професії.

Проблема професійного самовизначення аналізувалася широким колом вітчизняних вчених [1 – 8]. Серед робіт, де розглядалося професійне самовизначення молоді, слід вказати на дослідження А. Уколової [9, 10], в якому аналізуються причини та мотиви вибору професії старшокласниками. Однак у цих та в інших роботах не вивчається системно ні сам процес становлення професійного вибору, ні його динамічні зміни в часі, що синхронні з дорослішанням школярів, ні фактори, що сприяють цим змінам.

Теоретична модель процесу професійного самовизначення учнівської молоді (роботи [7, 11]) подає його як багатопланову динамічну в часі діяльність, у якій виразно виділено три стадії. Першу з них – стадію професійного самовизначення, якій відповідає вікова група 6 – 10 років, характеризує те, що в цей час домінують дитячі потреби, професійні ролі програються у фантазії, зародження професійних інтересів і професійних намірів, формування професійних можливостей. На другій стадії професійного самовизначення – вікова група 10–14 років – формуються професійні інтереси, професійні переваги та професійні наміри, виникають певні знання щодо професійних вимог й професійного життя, розвиток професійних можливостей. Третю стадію професійного самовизначення учнівської молоді – вікову групу 14–18 років – характеризують диференціація та інтеграція професійних інтересів, прийняття рішення щодо вибору професії та шляху фахового навчання та підготовки.

На наш погляд, профорієнтацію на ґрунті системного підходу можна трактувати як систему управління (складається з двох підсистем – керуючої та керованої). Отже, структурно вона має дві взаємозалежні підсистеми: **підсистема професійного самовизначення як стан свідомості особистості** (керована підсистема), що має три основні ступені її зрілості, та **підсистема профорієнтації як специфічний вид соціальної діяльності** (керуюча підсистема). Професійна свідомість – це індивідуальна здатність особистості, яку вона набуває в процесі соціалізації. Вона складається з усвідомлення необхідності вибору виду трудової діяльності, у якій вона бажає себе проявити, необхідності пошуку відомостей про канали та засоби отримання знань для вибору професії, здатності до ціннісного аналізу існуючих видів професійної діяльності та аналітичного вибору певної професії, а також здатності до побудови стратегії оволодіння професійними

знаннями, уміннями та навиками. Підсистема профорієнтації як виду діяльності включає в себе певні принципи, завдання, напрями, заходи, методи, технології та здійснює вплив на підсистему професійного самовизначення як стану свідомості.

Метою роботи є визначення особливостей професійних орієнтацій учнівської молоді на різних стадіях професійного самовизначення, рівня професійної свідомості учнів і факторів її формування у часі, цінностей і мотивацій у виборі професії. Отримана інформація може бути використана для ефективної організації системної профорієнтаційної роботи з учнівською молоддю.

Емпіричною основою статті стало соціологічне дослідження, проведене в загальноосвітніх школах міста Харкова та Харківської області. Об'єкт емпіричного дослідження було диференційовано за трьома віковими групами: молодша вікова група – учні 1–4-х класів (6–10 років); середня вікова група – учні 5–8-х класів (10–14 років); старша вікова група – учні 9–10-х класів (14–17 років). Предметом дослідження виступає стан та особливості формування професійного самовизначення учнівської молоді. У березні–квітні 2010 року було проведено перший етап – опитування учнів 5–11-х класів (n=581), а в квітні 2011 року здійснено другий етап дослідження – формалізоване інтерв'ю учнів 1–4-х класів (n=92). Загалом було опитано 673 респонденти, з них 51% – дівчат і 49% – хлопців.

Результати дослідження показали, що на **першій стадії професійного самовизначення** переважна більшість респондентів як в цілому по масиву (72%), так і по окремих групах (вікових, статевих та ін.) вважає головним у професії можливість пристойно заробляти. Разом з цим серед основних мотивів вибору професії респонденти виділяють також можливість бути корисним людям, суспільству (22,8%), бажання досягти успіху в житті (14,2%), реалізувати свої здібності (11%). Вказані мотиви становлять ядро першої стадії професійного самовизначення молоді.

Як відомо, серед елементів внутрішнього світу особистості чи не найважливішими виступає система цінностей і ціннісних орієнтацій. Виступаючи своєрідною соціальною системою координат індивіда, ціннісні орієнтації, хоча і формуються суспільством, водночас створюють таку основу особистості, яка значною мірою стає незалежною від неї та виконує функції механізму саморегуляції її поведінки. Вони трансформуються в елементи внутрішньої структури особистості, які визначають стратегічну мету життя людини [12]. В ході дослідження було виявлено, що основними цінностями для учнівської молоді на першій стадії професійного самовизначення є: дружна сім'я, здоров'я, любов, освіта, взаєморозуміння з батьками. Творча робота після закінчення школи посідає лише одинадцяте місце в ієрархії ціннісних орієнтацій. Показовим виявився той факт, що на такі цінності, як творча праця, реалізація своїх здібностей, незалежність, самостійність, більшою мірою зорієнтовані ті респонденти, чії батьки мають вищу освіту. Основна маса учнів 1–4 класів після закінчення школи

планує продовжити навчання – 66% у вищих навчальних закладах і 8% в технікумах і коледжах.

Важливим складником процесу професійного самовизначення особистості є її орієнтації у світі професій та у сферах її майбутньої професійної діяльності. На першій стадії професійного самовизначення лише 5% опитаних учнів молодших класів не визначилися з вибором професії. Вони мають деяке уявлення про зміст таких професій: автомеханік, будівельник, водій, бармен, офіціант, перукар, кухар (кулінар), медсестра, вчитель, перекладач, депутат (політик), фотограф, артист, музикант, священник, ветеринар, архітектор, фермер, проте зміст багатьох сучасних професій (наприклад, ріелтер, юрисконсульт, аудитор, соціолог) залишаються для них невідомими. Перелік професій, які обирають учні на першій стадії професійного самовизначення, невеликий.

Орієнтація на певний вид діяльності і вибір професії виступає однією із сторін соціальної орієнтації, тобто спрямованості індивіда на входження в певний соціальний клас, шар, соціальну групу суспільства. Професійний вибір молодшої людини можна розглядати в тісному зв'язку з феноменом професійного престижу, що відображає їх значимість і авторитет у громадській думці. Дослідження показало, що найпрестижнішими професіями учні на першій стадії свого професійного самовизначення вважають такі: лікар (28%), міліціонер (24%), депутат (23%), охоронець (22%). Показовим виявився той факт, що професії економіста, юрисконсульта, підприємця, як недостатньо відомі учням, не посіли перших місць. Менш престижними професіями респонденти вважають такі: вчитель (12%), слюсар (10%), продавець 9%, священник (8%), фермер (7%).

На професійне самовизначення учнів впливають їх уявлення про власні здібності. Про їх своєрідність школярі судять не тільки за успіхами у навчанні, але й за досягненнями у найрізноманітніших видах діяльності. Аналіз самооцінки учнів 1– 4-х класів свідчить про те, що абсолютна більшість з них – 93% – вважає, що вони мають певні здібності, якості, таланти, нахили, які можуть вплинути на їхній професійний вибір. 60% респондентів вважають, що більш за все їм вдається художня діяльність (тобто вміння малювати, співати, танцювати, займатися музикою або акторською справою), 40% підкреслюють, що добре розв'язують математичні задачі, 30% – мають певні нахили до роботи з технікою. Лише 6% учнів вважають, що ніяких певних здібностей або нахилів вони не мають. Третина респондентів заявили, що отримують додаткові знання, щоб розвивати свої здібності, якості, таланти, нахили для оволодіння майбутньою професією, 7% планують розвивати свої здібності, нахили, а 49% респондентів хоча й виявили бажання розвивати свої здібності, якості, таланти, для оволодіння майбутньою професією, проте нічого для цього не роблять. 5,5% опитаних такого бажання взагалі не мають.

Основну інформацію про світ професій, їх зміст та умови праці молодші школярі отримують головним чином від батьків – 51%. Також провідними джерелами інформації про світ професій для учнів є ЗМІ (25%),

Інтернет (20%), друзі (20%) та представники різних професій (20%). Дослідження показало, що програми з профорієнтаційної роботи, які впроваджуються у загальних освітніх школах, діють неефективно і потребують негайного вдосконалення. Так 85% респондентів ніколи не отримували інформацію про світ професій та їх зміст від представників центру зайнятості, 75% респондентів – від психологів і 16% – від вчителів. При цьому з'ясувалося, що переважна більшість опитаних учнів – 86% – має бажання отримувати додаткову інформацію стосовно вибору професії. Школярі зацікавлені, щоб у школі проводилися такі заходи з профорієнтаційної роботи як екскурсії на підприємства (84%), зустрічі з представниками різних професій (82%), практичні заняття на різних підприємствах (76%), психологічні тестування, тренінги (71%), групові заняття (66%) та індивідуальні заняття (64%).

Аналіз **професійного самовизначення на другій стадії** цього процесу показує, що близько 90% опитаних учнів 5–8-х класів вже визначилися з вибором майбутньої професії. Вони планують стати лікарями, підприємцями, акторами, дизайнерами, військовослужбовцями, професійними спортсменами, програмістами, мільйонерами. Якщо порівняти з першою стадією професійного самовизначення, то перелік професій, що обирають школярі, збільшився. Мотиви вибору професії з часом набувають певних змін. Основними з них на цій стадії є – можливість добре заробляти (90%), можливість бути корисним людям, бажання досягти успіху в житті (68%), реалізувати свої здібності, свої таланти (45,5%), мати високий статус у суспільстві (28,5%).

Учні 5–8-х класів мають деяке уявлення про зміст окремих професій та інколи мають власний досвід роботи за декотрими з них. Але є певний відсоток респондентів (15–22%), які не чули про певні професії або чули тільки їх назву, проте не мають жодного уявлення про зміст таких професій як лінгвіст, ріелтер, вебдизайнер, юрисконсульт. Престижними професіями на цій стадії школярами вважаються професії директора (організації, підприємства) (52,4%), актора (44,5%), економіста (42,4%), менеджера (39,2%), нотаріуса (38%), підприємця (48,8%), журналіста (42%), косметолога (33%), лікаря (30,3%). Певна частка опитаних (13–18%) до престижних професій відносить також і професії перукаря, автомеханіка, бармена, медсестри, які є доволі затребуваними на ринку праці.

З часом відбувається певна зміна основних життєвих пріоритетів школярів. До основних цінностей учні 5–8-х класів зараховують здоров'я, дружню сім'ю, взаєморозуміння з батьками, любов. В ієрархії ціннісних орієнтацій учнівської молоді на другій стадії професійного самовизначення освіта посідає третє місце, а цікава творча робота після закінчення школи піднялася з одинадцятого місця на п'яте. Основною вимогою до професії на цій стадії, як і на першій стадії, більшість респондентів називають свою зацікавленість у роботі – 70%. Професія має також відповідати їхнім здібностям (68%), надавати можливість самостійно приймати рішення (48%), отримувати високу оплату (40%), мати суспільний попит (32%).

Порівняно з учнями 1–4-х класів на другій стадії професійного самовизначення спостерігається більш активна позиція школярів щодо розвитку своїх здібностей, талантів, нахилів. 29% опитаних учнів 5–8-х класів збираються після закінчення школи навчатися в технікумах і коледжах (для порівняння: 8% серед учнів 1–4 класів), планують вступати до ВНЗ 24,6% респондентів (67% відповідно), служити в армії мають намір 19% респондентів (7% відповідно) та 11% респондентів ще не визначились з планами на навчання в майбутньому (6% відповідно).

Для цієї вікової когорти батьки залишаються найбільшим фактором впливу на професійні орієнтації. 41,6% респондентів вказали що батьки регулярно надають їм інформацію та поради щодо професій і вибору майбутньої професії. Як і на першій стадії професійного самовизначення, вагомий вплив на професійні орієнтації молодшої людини здійснюють ЗМІ, Інтернет та друзі. Встановлено, що думка друзів стосовно вибору професій є більш вагомою ніж думка вчителів, шкільних психологів та працівників центру зайнятості. 21% респондентів відмітили, що регулярно отримують інформацію про світ професій від друзів і ніколи не отримували її від вчителів – 16%, від шкільних психологів – 40%, і представників центру зайнятості – 51%. Разом з цим переважна більшість школярів (80%) на другій стадії професійного самовизначення проявили зацікавленість у проведенні в школі різних заходів з профорієнтаційної роботи.

На третій стадії професійного самовизначення основними цінностями для учнів 9–11-х класів є здоров'я, дружна сім'я, взаєморозуміння з батьками, освіта, любов, матеріальний добробут. Якщо порівняти з другою стадією, то цікава творча робота після закінчення школи вже посідає не п'яте місце в ієрархії ціннісних орієнтацій, а лише восьме. Разом з цим старшокласники, на відміну від молодших респондентів, більш відповідально ставляться до вибору професії як запоруки свого життєвого успіху. Домінантними мотивами професійного самовизначення стають: бажання досягти успіху в житті (62%), можливість реалізувати свої здібності, свої таланти (60%), добре заробляти (52%), мати високий суспільний статус, який може дати професія (24%). Зафіксовано суттєві зміни з віком у мотиваціях вибору професії. Якщо порівняти з молодшими школярами, то у старшокласників основними мотивами вибору професії стають вже не стільки висока оплата праці, скільки суспільний престиж і можливості самореалізації.

Зазначимо, що на третій стадії професійного самовизначення лише 12% опитаних юнаків та дівчат так і не визначилися з вибором майбутньої професії. Переважна більшість респондентів зробили свій остаточний вибір і планують пов'язати свою професійну діяльність з економічно-фінансовою, юридичною, медичною сферами або з мистецтвом. Старшокласники частіше обирають професії під впливом стереотипів, які поширені у масовій свідомості. Перспективними вони, як і декілька поколінь їх попередників, вважають професії економіста, юриста, менеджера, лікаря, адвоката, програміста. Скоріше за все учнівська молодь не знає, що ринок праці

харківщини вже тривалий час перенасичений такими спеціалістами. Тільки невеликий відсоток учнів планує стати автомеханіком, перукарем, слюсарем, водієм, кулінаром.

20 % респондентів вже мають власний досвід трудової діяльності, переважно комерційного спрямування або надання послуг. Таке практичне ознайомлення з трудовими реаліями дорослого життя суттєво впливає як на спрямування трудової діяльності, так і на безпосередній вибір професії.

Слід зазначити, що порівняно з попередніми етапами професійного самовизначення, перелік обраних респондентами професій значно розширився і став різноманітнішим. При цьому й оцінка старшокласників щодо престижності професій помітно відрізняється від оцінок молодших школярів. Учні 9–11 класів вважають престижними професії депутата (політика) (53%), директора організації (40%), нотаріуса (33%), економіста (30%), менеджера (28,3%), журналіста (28%), перекладача (26,7%), актора (26%), тоді як на попередніх стадіях найбільш престижними були професії лікаря (28%), мільйонера (24%) (перша стадія професійного самовизначення) та директора організації (52,4%), актора (44,5%), економіста (42,4%) (друга стадія).

38% учнів старшокласників планують після закінчення школи продовжити навчання у ВНЗ, 30% – в технікумах, коледжі, 21% юнаків планує служити в армії і лише 7% респондентів одразу після закінчення школи влаштуються на роботу і навчатися далі не будуть. Переважна більшість учнів, які планують після закінчення школи продовжити навчання у вищому навчальному закладі, при виборі професії враховують насамперед її престиж у суспільстві (48%). Учні ж, які планують продовжити навчання в коледжі, технікумі, здебільшого орієнтуються на комфортні умови праці (47%) та рівень заробітної плати (41%).

На третій стадії професійного самовизначення на вибір професії суттєво впливає зацікавленість молодих людей у певних шкільних предметах. Так схильність до професій системного адміністратора та програміста виявили ті школярі, яким цікава інформатика (67% респондентів), а ті респонденти, що полюбляють фізкультуру, не проти стати військовослужбовцями (66%), школярі, улюбленим предметом яких є право, цікавляться професією юриста (50%), а учням, яким подобається біологія, подобається й професія ветеринара (40%).

Переважна більшість опитаних учнів 9–11 класів (85%) вважає, що вони мають певні здібності, якості, таланти, нахили, які можуть вплинути на їх професійний вибір. Але розвиває свої здібності, якості, таланти, нахили, які знадобляться для оволодіння майбутньою професією 30% респондентів і 31% опитаних юнаків та дівчат лише планують цим займатися (на наш погляд, це вже дещо запізно).

Якщо для учнів 5–8-х класів найвагоміший вплив на вибір професії здійснюють батьки, однолітки та ЗМІ, то в учнів 9–11-х класів ієрархія факторів впливу на вибір професії зазнає певної трансформації. Для старшокласників основним каналом інформації про світ професій, їх зміст

та умови праці стає Інтернет – про це заявили 42% опитаних нами юнаків та дівчат. На думку батьків у виборі професії орієнтується 40% респондентів. Джерелами відомостей про світ професій для старшокласників є ЗМІ (31%), друзі (29%) та представники певних професій (23%). На третій стадії професійного самовизначення залишається низькою дієвість таких джерел інформації як вчителі, психологи та працівники центру зайнятості. Старшокласники, як і більш молодші учні, виявили бажання отримувати інформацію від фахівців, які б проводили з ними бесіди та консультації стосовно вибору професії.

Аналіз результатів дослідження свідчить про те, що професійне самовизначення учнівської молоді з її дорослішанням та під впливом різноманітних факторів динамічно перетворюється.

Першу стадію професійного самовизначення характеризують низький рівень обізнаності учнів щодо професій, невеликий перелік професій, що обираються, специфічна оцінка їх престижності. Основними джерелами інформації про світ професій для учнів є батьки, представники різних професій і друзі.

На другій стадії професійного самовизначення у молоді з'являється більш ґрунтовні уявлення про зміст певних професій, а в особливих випадках – власний досвід роботи за деякими з них, відповідно до цього збільшується й перелік обраних учнями професій. Основними джерелами інформації про світ професій стають батьки, ЗМІ, Інтернет і друзі.

На третій завершальній стадії професійного самовизначення в учнівської молоді вже сформований певний рівень професійної свідомості, а саме: достатня орієнтація в світі професій, усвідомлення своїх здібностей, талантів, нахилів та бажання їх розвивати, зацікавленість у проведенні різноманітних профорієнтаційних заходів. Молоді люди орієнтуються на саморозвиток особистості. Домінуючими мотивами вибору професії є бажання досягти успіху в житті, можливість реалізувати свої здібності, свої таланти. Основними джерелами інформації щодо вибору професій, їх зміст та умови праці є Інтернет і батьки. На цій стадії молоді люди проявляють більшу зацікавленість у вивченні шкільних предметів, необхідних для опанування майбутньої професії.

Встановлено, що у школярів відсутня інформація про ситуацію на ринку праці у державі. Як результат, керуючись стереотипами, вони обирають ті професії, якими перенасичений ринок праці. Робітничі професії серед них взагалі не користуються популярністю. Це вказує на відсутність цілеспрямованого впливу на процес професійного самовизначення учнівської молоді з боку державних структур. За таких умов виникає необхідність перегляду пріоритетів профорієнтаційної роботи, яка проводиться працівниками центрів зайнятості та шкільними педагогами. При цьому варто впроваджувати нові соціальні технології формування професійної орієнтації молоді.

Науково обґрунтована професійна орієнтація повинна бути побудована на глибокому соціологічному аналізі природи професійного

самовизначення учнівської молоді – вивченні чинників і мотивів професійного самовизначення та їх системного взаємозв'язку. Результатом процесу професійного самовизначення стають зміни в свідомості особистості щодо вибору сфери професійної діяльності. Ці зміни відбуваються поступово і зумовлюють формування професійних інтересів, потреб особистості і, зрештою, детермінують вибір професії.

Таким чином, при розробці профорієнтаційних заходів увагу потрібно зосередити на виявленні, розвитку інтересів і потреб особистості, її схильностей, мотивів, ціннісних орієнтацій тощо.

Список використаної літератури

1. Головаха Е. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е. Головаха – К. : Наукова думка, 1988. – 144 с. **2. Оссовский В.** Профессиональное самоопределение и трудовой путь молодежи / В. Оссовский, Л. Аза, А. Вишняк, Е. Головаха – К. : Наукова думка, 1987. – 304 с. **3. Шубкин В.** Молодежь вступает в жизнь (по материалам социологического исследования проблем трудоустройства и выбора профессии) / В. Шубкин // Вопросы философии. – 1965. – № 5. – С. 57 – 70. **4. Чистякова С.** Профессиональная ориентация школьников: организация и управление / С. Чистякова, Н. Захаров – М. : Педагогика, 1987. – 160 с. **5. Титма М.** Молодое поколение / М. Титма, Э. Саар – М. : «Мысль», 1975. – 255 с. **6. Павлютенков Е.** Профессиональная ориентация учащихся / Е. Павлютенков. – К. : Рад. шк., 1983. – 152 с. **7. Климов Е.** Введение в психологию труда / Е. Климов – М. : Изд-во МГУ, 1988. – 200 с. **8. Шавир П.** Психология профессионального самоопределения в ранней юности / П. Шавир – М. : Педагогика, 1981. – 96 с. **9. Уколова А.** Мотивы вступления до вищих навчальних закладів: погляд старшокласників, їх батьків та вчителів (аналізуючи матеріали фокусованих групових інтерв'ю) / А. Уколова // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : зб. наук. пр. ДонДУУ. – Т. XII. – Вип. 179. Серія «Соціологія» – Донецьк : ДонДУУ, 2011. – С. 496 – 505. **10. Уколова А.** Вибір професії: на порозі життєвого шляху / А. Уколова // Молодіжна політика: проблеми та перспективи : зб. наук. пр. / наук. ред. С. А. Шудло. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені І. Франка, 2011. – С. 264 – 269. **11. Саппа Г.-М.** Процес професійного самовизначення учнівської молоді: модельний аналіз / Г.-М. Саппа // Вісн. Харків. нац. ун-ту внутрішніх справ. – 2011. – № 2. – С. 343 – 352. **12. Сокурянська Л.** Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації: колективна монографія / Л. Сокурянська, В. Арбеніна, О. Зінчина, А. Ніколаєвська. – Х. : Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2000. – 207 с.

Саппа Г.-М. М. Професійне самовизначення учнівської молоді в контексті системи профорієнтації

У статті проведено аналіз результатів дослідження процесу професійного самовизначення учнівської молоді. Стан професійного самовизначення учнівської молоді змінюється від стадії до стадії і являє собою складне утворення, притаманне для певного вікового періоду. Результатом процесу професійного самовизначення стають зміни в свідомості особистості щодо вибору сфери професійної діяльності. Ці зміни відбуваються поступово і в ході процесу ведуть особистість до формування її професійних інтересів, потреб і, зрештою, до усвідомленого вибору професії.

Ключові слова: професійна орієнтація, професійне самовизначення, стадії професійного самовизначення, світ професій.

Саппа Г.-М. М. Профессиональное самоопределение ученической молодежи в контексте системы профориентации

В статье проведен анализ результатов исследования процесса профессионального самоопределения ученической молодежи. Состояние профессионального самоопределения ученической молодежи изменяется от стадии к стадии и представляет собой сложное образование, присущее определенному возрастному периоду. Результатом процесса профессионального самоопределения становятся изменения в сознании личности относительно выбора сферы профессиональной деятельности. Эти изменения проходят постепенно и в ходе процесса ведут личность к формированию ее профессиональных интересов, потребностей и, в конечном счете, к сознательному выбору профессии.

Ключевые слова: профессиональная ориентация, профессиональное самоопределение, стадии профессионального самоопределения, мир профессий.

Sappa G. Professional self – determination school youth in the context of career guidance

In the article the analysis of results of research of process of professional self-determination of school pupils is conducted. The condition of professional self-determination of school young people changes from stage to stage and represents the difficult formation inherent in the certain age period. Changes in consciousness of the person concerning a choice of sphere of professional work become a result of the process of professional self-determination. These changes pass gradually and lead the person to formation of one's professional interests, requirements, and, finally, to a conscious choice of profession.

Key words: professional orientation, professional self-determination, stages of professional self-determination, the world of professions.

Стаття надійшла до редакції 17. 04. 2012 р.

Прийнято до друку 24. 05. 2012 р.

протоколом № 10.

Рецензент – д. соц. н., проф. Кононов І. Ф.

**КАФЕДРА. МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ
СОЦІОЛОГІЧНИХ ДИСЦИПЛІН**

УДК 316.1 – 047.37

Тягнибедина О. С.

**ЛОГИКА ЗАКРЫТЫХ И ОТКРЫТЫХ ВОПРОСОВ
В СОЦИОЛОГИЧЕСКОМ ИССЛЕДОВАНИИ**

Известно, что необходимым звеном познавательного процесса является вопросно-ответная форма развития знания. Познание мира начинается с вопроса, с постановки проблемы. Проблемы перед познанием, в том числе перед различными науками, ставит сама жизнь.

Вопросы задаются и с целью получения некоторой информации, уже имеющейся у других людей, с целью выявления чьего-то личного мнения или с целью обучения. Велика роль вопросов в процессе социологических исследований, проводимых в форме интервью, анкетирования, при массовом или иных видах опросов. В связи с этим вопросно-ответному комплексу придается важное значение в процессе профессиональной подготовки студентов-социологов.

Вопросно-ответная процедуры широко изучается логикой и социологией. Логика, выполняя методологическую функцию, разрабатывает общую теорию вопросно-ответного комплекса. Социология же развивает логику вопросов – ответов применительно к социологическим исследованиям. Студентам – социологам важно усвоить результаты, достигнутые этими науками в сфере вопросно-ответного комплекса.

В логической литературе сущность вопроса представлена так: «Вопрос – это логическая форма, включающая исходную, или базисную, информацию с одновременным указанием на ее недостаточность с целью получения новой информации в виде ответа» [3, с. 261].

В естественном языке вопросы формулируются вопросительными предложениями, которые не выражают суждений, следовательно, не являются истинными или ложными. Например: «Колумб ли открыл Америку?»; «Кто написал философский трактат «Критика чистого разума?»»; «Испытываете ли Вы интерес к учебе?»; «Кто входит в круг ваших друзей?» и т. п. Однако не всякое вопросительное предложение является вопросом. Так, не являются вопросами риторические вопросительные предложения, поскольку они не содержат побуждения к ответу и по своей сути являются суждениями. Например, в риторическом вопросительном предложении «Какой он социолог?» содержится утверждение, что он не социолог или плохой социолог, но вовсе не вопрос. В то же время вопрос может выражаться не только вопросительными предложениями, но и повествовательным. Например, «Укажите, пожалуйста, ваш возраст», «Поясните, в каких документах вы

зафиксировали отпуск со склада материальных ценностей». Вопрос может выражаться и словосочетанием. Такая грамматическая форма применяется в учебном процессе. Например: «Правила деления понятий и возможные ошибки при их нарушении» или «Социальный эксперимент как метод проверки научной гипотезы».

В социологической литературе сущность анкетного вопроса представляется следующим образом. В частности, Бутенко И. А. в работе «Анкетный опрос как общение социолога с респондентом» пишет: «Под вопросом анкеты понимаются все речевые сообщения как в вопросительной, так и в утвердительной формулировках, предлагаемые социологом респонденту и побуждающие последнего письменно реагировать на это высказывание ... под вопросом понимается как собственно вопрос, так и высказывание, незаконченное предложение, таблица, требующие самостоятельного формулирования ответа, а также – в случае восприятия закрытых вопросов – соединение вопроса с готовыми вариантами ответов на него» [2, с. 60].

Заслуживает особого внимания подход к решению проблемы вопроса, предложенный Аверьяновым Л. Я. в работе «Социология: искусство задавать вопросы». «Вопрос – это своеобразная микротеория, определенная система знания, которая одной частью (вопросительной) описывает известное и в основном наше прошлое знание, а второй частью (ответной) охватывает некоторое незнание, т. е. то, что мы хотим узнать. Когда мы спрашиваем: «Колумб ли открыл Америку?», то здесь имеется известное (Америка открыта), неизвестное – (кто открыл Америку) и гипотетическое знание (предположение, что это сделал Колумб)» [1, с. 23].

Таким образом, в социологии вопрос рассматривается в неразрывной связи с ответом, как вопросно-ответный комплекс, как определенная система знания.

Какие существуют виды вопросов?

В логической литературе (в частности, в учебниках логики) представлены классификации, в которых вопросы сгруппированы по разным основаниям. Наиболее существенным основанием деления вопросов является способ запроса неизвестного знания, т. е. познавательная функция вопроса. В связи с этим обычно различают два вида вопросов: 1) уточняющие вопросы (или «ли» – вопросы) и 2) восполняющие вопросы (или «к» – вопросы).

Уточняющие вопросы – это вопросы, направленные на выявление истинности выраженных в них суждений. Во всех этих вопросах присутствует частица «ли», включенная в словосочетания: «верно ли...», «действительно ли...», «является ли...», «намерен ли...» и т. п. Например: «Верно ли, что Петров успешно защитил магистерскую работу?», «Является ли Швейцария конфедеративным государством?», «Намерены ли Вы принять участие в предстоящих выборах?»

Восполняющие вопросы – это вопросы, предназначенные для выявления новых свойств у исследуемых объектов, для получения новой

информации. Грамматический признак – наличие в предложении вопросительного слова типа: «Кто», «Когда», «Как», «Почему», «Что», «Где» и т. п. Например: «Кто является основателем логики как науки?», «Когда возникла социология как наука?», «Какие фильмы вы любите смотреть?», «Кто открыл Америку?» [3, с. 261; 4, с. 144 – 145; 5, с. 109 – 110].

Эти виды вопросов применяются и в социологическом исследовании, приобретая специфически социологическую форму выражения, зачастую, форму закрытых, полузакрытых и открытых вопросов. Студентам-социологам важно научиться правильно строить эти виды вопросов, учитывая определенные логические требования.

Рассмотрим закрытый вопрос.

Закрытым называется вопрос, предлагающий респонденту выбор одного или нескольких готовых вариантов ответов (подсказок, альтернатив).

Пример закрытого вопроса:

«Скажите, хотели бы Вы купить компьютер?

01 – да, хотел бы;

02 – возможно;

03 – не думал об этом;

04 – нет, не хотел бы».

В обыденной речи, в живом разговорном языке не формулируют серию возможных ответов. Вопросы задаются в открытой форме, однако, ответы, хотя и не выражены в явной форме, всегда подразумеваются. Например, если мы спрашиваем собеседника: «Ты пойдешь сегодня в театр?», то подразумеваются возможные ответы: «да», «нет», «не знаю, возможно». Если же спрашиваем: «Что тебе понравилось на выставке?», то предполагаем, что предметы, о которых идет речь, он видел и знает. Знание возможных вариантов ответа определяется всем контекстом разговора собеседников или – в более широком плане – контекстом характера их общения.

В искусственном языке, в частности, в социологической анкете, предпочтения отдаются закрытым вопросам. Почему это происходит? Дело в том, что «большинство вопросов может иметь различную содержательную интерпретацию в зависимости от условий их подачи. Так, на вопрос «Как Вы проводите свое свободное время?» можно ответить по-разному. Слово «как» подразумевает различные содержания и формы проведения свободного времени (ходил в кино, играл в карты, читал и т. д.) или различные уровни его качества: «провожаю очень хорошо, средне, плохо и т. д.», т. е. слово «как» может иметь совершенно различный аспект ответа» [1, с. 37]. Поэтому интересующий социолога аспект необходимо определить, что и делается с помощью предлагаемого набора ответов или, по выражению социологов, путем закрытия вопроса. Иными словами, использование закрытых вопросов – это «единственный путь определения концептуального содержания анкетного вопроса... Выразить концептуальное содержание вопроса – очень трудная задача, не всегда

полностью осознаваемая исследователем. Поэтому не случайно в социологической литературе закрытые вопросы анализируются, как правило, с точки зрения удобств пользования ими (респондентам легче на них отвечать), а также их проще кодировать, обрабатывать и анализировать, т. е. они удобны и с чисто технической стороны. И далеко не всегда к закрытым вопросам подходят с точки зрения решения ими той или иной познавательной задачи» [1, с. 39].

Следует сказать также о полузакрытом вопросе. Когда обсуждаются вопросы, не требующие ответа «да» или «нет», то социолог осознает, что любой предлагаемый перечень возможных ответов не обязательно включает в себя все варианты (альтернативы). Поэтому значительная часть вопросов формулируется в полузакрытом виде. «Полузакрытым называется вопрос, в котором помимо готовых подсказок предусматривается позиция, позволяющая респонденту сформулировать свой вариант ответа самостоятельно» [2, с. 87]. Обычно в этом случае делается пометка: «Что еще, напишите...», «Другое (что именно)...», «Как иначе, напишите...».

Фрагмент анкеты:

«На чью помощь Вы рассчитываете при трудоустройстве?

01 – родителей, знакомых;

02 – университета (кафедры);

03 – службы занятости;

04 – кадровых агентств;

05 – сам(а) буду искать работу по СМИ;

06 – другой ответ _____».

Теоретически любой человек, не найдя среди ответов того, который соответствовал бы его мнению, допишет свой в конце списка подсказок. Однако, как показывает социологическая практика, респонденты редко пользуются этой возможностью. Только 10 – 15% опрошенных дописывают свой вариант ответа. Как правило, это люди, имеющие высокий уровень образования и умеют работать с печатными текстами. Значительное же большинство респондентов ограничиваются лишь предложенными в вопросе подсказками. Таким образом, полузакрытые вопросы «не дают нужного эффекта. Чаще всего их ставят в анкету, так сказать, для успокоения совести, показывая, что, мол, мы не давим на респондента, даем ему возможность выразить свое мнение» [1, с. 39].

Важно знать, что в тех случаях, когда набор подсказок не устраивает респондента, когда мнение респондента не сформулировано или не осознано, обычно предусматриваются позиции типа «затрудняюсь с ответом», «трудно сказать», «не помню», «не знаю», которыми обычно завершается список подсказок закрытого вопроса.

Фрагмент анкеты:

«Как Вы оцениваете договоренности по поставкам газа с Россией?

01 – это достижение украинского правительства;

02 – это проигрыш украинского правительства;

03 – это разумный компромисс;

04 – затрудняюсь с ответом».

Вопрос в такой формулировке дает респонденту возможность уклониться от ответа. «Формула уклонения от ответа подчеркивает, что респонденту предоставляют достаточную свободу» [7, с. 256].

Использование социологами закрытых вопросов предполагает знания логики их построения. Прежде всего, важно уточнить, сколько альтернатив (подсказок, «закрытий») должно быть в вопросе.

По мнению Аверьянова Л. Я., к большинству вопросов, за исключением специфических, можно предложить довольно много подсказок. «Так в одной из анкет о мотивах счастливого совместного брака респондентам было предложено 36 альтернатив, охватывающих материальное положение опрашиваемых, условия и организация быта, морально-психологические отношения, состояние здоровья и наличие детей и т. д. [1, с. 39].

Однако социологи отмечают, что респонденты при большом наборе альтернатив (подсказок), как правило, фиксируют первые и просматривают остальные альтернативы, часто не вдумываясь в их содержание. Поэтому, чтобы исключить подобную ситуацию, можно применить некоторые общие правила. Прежде всего, не стоит формулировать много подсказок, а лучше ограничиться пятью – шестью. Если же есть необходимость в значительном количестве подсказок, то можно расположить их в два столбца, по 3 – 5 подсказок в каждом. Можно также разделить вопрос на два – три условных вопроса и обозначить их буквами А, Б, В. Такая компоновка подсказок будет способствовать тому, что «респондент прочтет все альтернативы и выберет именно те, которые в большей степени соответствуют его мнению» [1, с. 40].

Различают два типа закрытых вопросов: вопросы с неполным делением и вопросы с полным делением. В вопросах с неполным делением набор подсказок (альтернатив) не исчерпывает всего понятийного содержания вопроса. В вопросах с полным делением набор альтернатив полностью исчерпывает содержание вопроса.

Рассмотрим вопросы с неполным делением. Их специфика состоит в том, что содержащееся в них понятие имеет неограниченное деление, поэтому и набор подсказок становится безграничным. Как, например, в вопросе «какое сочетание красок больше всего Вам нравится?». Понятийное содержание вопроса может быть ограниченным, но достаточно широким, и респонденту предлагается большое количество вариантов ответа. Например, вопрос: «Какую литературу Вы имеете в своей домашней библиотеке? (варианты: историческую, мемуарную, специальную, детективную, фантастическую, детскую и т. д.)» [1, с. 55].

Трудность использования вопросов с неполным делением состоит в том, что социолог должен ограничиваться определенным и довольно небольшим набором подсказок. Тот или иной набор подсказок обусловлен четким определением того, какая информация необходима социологу для

решения исследовательской задачи. Следует отметить, что этот тип вопроса используется неохотно.

В социологических анкетах чаще всего применяется вопрос, альтернативы (подсказки) которого как подпонятия полностью или большей частью исчерпывают понятие, составляющее смысловое содержание вопроса.

Пример вопроса с полным делением:

«Скажите, пожалуйста, какую литературу Вы имеете в своей домашней библиотеке?»

- 01 – художественную;
- 02 – политическую;
- 03 – научную, специальную;
- 04 – учебную».

Предлагаемый набор ответов (альтернатив) по большей части исчерпывает общее понятие («литература для домашней библиотеке»), которое заложено в вопросе и составляет понятийное содержание вопроса. Действительно, литература для домашней библиотеки может быть либо художественная, либо политическая, либо научная, специальная, либо учебная [1, с. 57].

При построении такого типа вопросов необходимо правильно выдержать объемы и соотношение понятий (подпонятий), которые выступают в виде ответов (подсказок, альтернатив). «Необходимо, чтобы выделенные как подпонятия альтернативы имели равные объемы, совокупность которых полностью или по крайней мере большей частью исчерпала объем общего понятия, которое заложено в вопрос контекстом исследования» [1, с. 57].

Однако нередко это правило нарушается. Анализ социологических анкет, осуществленный Аверьяновым Л. Я., показал, что при построении такого типа вопросов допускаются, по крайней мере, 4 типичные ошибки.

1. Альтернативы (подсказки) имеют слишком большой уровень общности. Нередко объемы понятий альтернатив в своей совокупности превышают объем понятия вопроса. В анкетах нередко задается вопрос о профессиональной подготовке с такими подсказками. Фрагмент анкеты:

«Скажите, пожалуйста, где Вы получили профессиональную подготовку?»

- 01 – в ПТУ, ТУ и других училищах;
- 02 – на различных профессиональных курсах;
- 03 – непосредственно на производстве;
- 04 – в техникуме;
- 05 – в ВУЗе».

В данном вопросе введение подсказки «в ВУЗе» не совсем правильно, так как она описывает более широкий круг явления: наряду с профессиональным, ВУЗ дает и общее высшее образование.

2. Альтернативы имеют небольшой уровень общности, носят частный характер, и по объему совокупность их не исчерпывает объема понятия вопроса.

Фрагмент анкети:

«Что для Вас является самым важным в воспитании ребенка?

- 01 – чистота рук и одежды;
- 02 – вежливость;
- 03 – аккуратность;
- 04 – выполнение своих обещаний;
- 05 – не обманывать;
- 06 – хорошо учиться;
- 07 – любить родителей;
- 08 – другое (напишите) _____».

Понятие «воспитание» даже в рамках конкретной семьи намного шире предложенной совокупности понятий в альтернативах. Предлагаемый набор альтернатив описывает только часть общего объема понятия, что не позволяет определить основные параметры процесса воспитания и тем самым получить верные данные. Введение же последней альтернативы, по сути дела, это просто уловка социолога [1, с. 59].

3. Объемы понятий альтернатив могут быть несоразмерными, т. е. объем понятий одной альтернативы может быть больше объема понятий другой. Пример несоразмерности понятий по объему.

«Скажите, пожалуйста, чем вас привлекает проживание в деревне, в сельской местности?

- 01 – чистый воздух, ближе к природе, спокойствие, отсутствие шума;
- 02 – наличие собственного дома;
- 03 – наличие огорода, участка;
- 04 – что еще, напишите _____».

Очевидно, что первая подсказка в данном наборе явно больше по объему, чем остальные, поэтому она наберет и большее число голосов. Если же объемы понятий этих подсказок уравновесить, например, поставить первой подсказкой «быть ближе к природе», то соответственно изменится и процентное распределение ответов респондентов, т. е. две последующие подсказки получат больше голосов. Значит, от объема понятий меняется и их количественное выражение [1, с. 59].

4. Объемы понятий альтернатив (подсказок) пересекаются.

Фрагмент анкеты:

«Скажите, пожалуйста, что для Вас является самым важным в жизни?

- 01 – патриотизм;
- 02 – гражданский долг;
- 03 – национальная идентификация;
- 04 – что еще, напишите _____».

Понятно, что объемы указанных понятий подсказок пересекаются, их трудно разъединить и наполнить специфическим содержанием. Данный набор подсказок ставит респондента в затруднительное положение. Эти понятия настолько равнопорядковы, что выбрать среди них ведущие

оказывается практически невозможным. Поэтому при суммировании ответов респондентов получается практически равное распределение по всем подсказкам. Разница в ответах по альтернативам может иметь случайный характер. При большом наборе пересекающихся подсказок вступает в силу фактор расположения: первые подсказки получают больше всего голосов. В результате социолог не получит из ответов респондентов сведений о приоритете того или иного нравственного мотива (если в этом заключается его задача).

Следует подчеркнуть, что логическое деление является довольно трудной логической операцией, поскольку требуется определение общего признака, по которому происходит деление понятий. Существуют вопросы, где такое деление не сложно, например, возраст, стаж работы, образование и т. п. Но бывают случаи, когда очень трудно найти или выделить общий признак, единое логическое основание, которые позволили бы отделить одну группу явлений от другой. Например, нередко фильмы делят на художественные и комедийные, хотя комедийные фильмы являются также художественными. И хотя это все понимают, но найти для серьезных, глубоких художественных фильмов какое-то единое основание не удается [1, с. 60].

Социологам важно помнить, что умение строить вопрос опирается также на принцип построения альтернатив (подсказок) по единому логическому основанию. Например, в вопросе «Ваше образование?» единым логическим основанием для построения его альтернатив является наличие того или иного уровня образования.

Однако принцип единого логического основания при формулировании альтернатив нарушается. Это нарушение происходит довольно часто и считается «одной из грубейших ошибок при построении вопросов» [1, с. 60].

Фрагмент анкеты:

«Имеете ли Вы в настоящее время работу (постоянную или временную)?

01 – имею постоянную работу;

02 – имею временную работу;

03 – работы не имею».

В данном вопросе подсказки выделены не по единому логическому основанию, а по двум. Первое логическое основание – имеет ли респондент постоянную или временную работу (т. е. характер занятости), что и подразумевает содержание вопроса. Второе основание – отсутствие работы у респондента.

Кажется, ничего особенного в таком смешении различных логических оснований в одном вопросе нет. Ведь в зависимости от выбора респондента мы получаем данные по каждой подсказке и делаем заключение, сколько людей имеют работу, среди них постоянную или временную, и сколько не работает. «Если такое изучение идет в системе

простых распределений и в абсолютных данных, то в принципе такое построение альтернатив возможно» [1, с. 61].

Однако как только мы переходим к системе логического распределения данных, то такое сочетание подсказок оказывается неприемлемым, ошибочным. Что же происходит при смешении различных логических оснований?

Действительно, когда мы задаем вопрос, сколько людей имеют постоянную или временную работу, то эти данные касаются только тех людей, которые имеют работу, и естественно, что по этому признаку выпадает группа людей, не имеющих работу. Поэтому в вопрос о характере занятости респондентов не следует вводить альтернативу «не работаю». Аналогично, в вопрос о том, где в настоящее время опрашиваемый учится, нельзя включать подсказку «нигде не учусь».

К чему приводит наличие в анкетах вопросов, в которых подсказки строятся по двум и более основаниям?

Известно, что при обсчете ответов респондентов процент распределения по каждой подсказке зависит от общего количества ответивших на вопрос. В приведенном вопросе о характере занятости общее количество ответивших увеличивается за счет тех, кто не имеет работы, поэтому данные о характере занятости мы получаем не по группе людей, имеющих работу, а по всем ответившим, включая людей, не имеющих работу. Выходит, что мы проверяем характер занятости в том числе и среди тех, кто вовсе не работает. Очевидно, что данные эти будут не совсем верны (они будут занижены), и искажения будут тем больше, чем больше различаются эти группы по численности [1, с. 61].

Покажем на примере, как изменяются результаты обсчета ответов респондентов, если строить набор подсказок не по одному, а по двум основаниям. Вопрос: «Как часто Вы посещаете театр? (часто, редко, очень редко, совсем не посещаю)» построен по двум основаниям: проверяется интенсивность (частота) посещения театров в том числе и среди тех, кто не посещает театр совсем. Допустим, что половина респондентов посещает театр, а другая половина не посещает. Тогда распределение ответов по подсказкам в первом и втором случаях будет таким:

Распределение ответов респондентов в вопросе, построенном по двум основаниям (100 человек = 100%)	Распределение ответов респондентов в вопросе, построенном по одному основанию (50 человек = 100%)
Посещаю театр часто – 15%	Посещаю театр часто – 30%
Посещаю театр редко – 20%	Посещаю театр редко – 40%
Посещаю очень редко – 15%	Посещаю очень редко – 30%
Не посещаю совсем – 50%	
В сумме 100%	В сумме 100%

Данные первого и второго столбцов отличаются весьма существенно друг от друга. В первом случае количество респондентов, посещающих

театр часто, составляет 15%, во втором случае их количество увеличивается ровно в два раза и составляет 30%. Какие данные правильные? Очевидно данные второй колонки таблицы. В первой колонке имеется зависимость от всех ответивших на вопрос – и тех, кто посещает театр, и тех, кто не посещает. Но эти данные неточно отражают сущность поставленного вопроса: «Как часто Вы посещаете театр?» Более того, если в первый вариант вопроса с двумя основаниями ввести пятую подсказку «посещаю драматические спектакли», то фактически набор подсказок был бы построен по трем основаниям, что и нередко случается. «Тогда количество ответивших по существу вопроса (в процентном распределении от общего количества ответивших на данный вопрос) было бы еще меньше» [1, с. 62].

Поэтому набор подсказок должен четко отражать сущность вопроса. Если нас интересует количество респондентов, посещающих и не посещающих театр, то соответствующим образом следует формулировать сам вопрос и вводить ответы: «Посещаете ли Вы театр?» (да, нет). В этом случае нельзя вводить подсказку «изредка» или «иногда», поскольку это выходит новое основание для деления – частому (интенсивность) посещения театра. Если нас интересует, какие спектакли опрашиваемый посещает, то соответственно формулируется вопрос и вводятся подсказки (посещаю такие и такие спектакли).

Однако почти в любой анкете можно встретить вопрос, в котором подсказки построены не по единому основанию. Приведем примеры:

1. Фрагмент анкеты:

«Работаете ли Вы на данный момент?

01 – да, на постоянной основе по специальности;

02 – да, на постоянной основе не по специальности;

03 – да, временно;

04 – нет, не работаю;

05 – другое _____».

Варианты ответов в данном вопросе построены по следующим основаниям.

Первое логическое основание – имеет ли респондент работу или нет (что и подразумевает содержание вопроса).

Второе основание – имеет ли респондент постоянную или временную работу.

Третье основание – работа по специальности или не по специальности.

Более того, подсказкой «другое» может быть введено четвертое основание, если респондент напишет, например, «занимаюсь воспитанием ребенка».

2. Фрагмент анкеты:

«Где Вы планируете продолжить обучение:

– в вузе _____

– техникуме _____

– ПТУ, колледже _____

– не планирую _____».

Вопрос построен по двум основаниям: проверяется, в каком учебном заведении будет продолжено обучение, в том числе и среди тех, кто не планирует продолжения учебы.

3. Фрагмент анкеты:

«Кто поможет Вам сделать выбор Вашей будущей профессии:

– родители, родственники _____

– учителя _____

– друзья _____

– никто _____».

Этот вопрос, как и предыдущий, построен по двум основаниям.

4. Фрагмент анкеты:

Обсуждаете ли Вы со своими друзьями материальное положение Ваших одноклассников, учащихся параллельных классов?

01 – да, часто;

02 – да, иногда;

03 – почти никогда;

04 – нет, не обсуждаю;

05 – затрудняюсь с ответом.

Подсказки этого вопроса построены по двум основаниям. Первое основание – обсуждают ли респонденты материальное положение своих одноклассников или нет. Второе основание – интенсивность обсуждения.

Примеры можно было и продолжить.

Следует еще раз подчеркнуть, что введение подсказок по различным основаниям изменяет логический смысл вопроса, что приводит к искажению количественных данных и может существенно затруднить работу респондента.

Наряду с закрытыми вопросами в анкетах используются и так называемые открытые вопросы, т. е. вопросы, в которых респондент не получает каких-либо подсказок, или вариантов ответа, или альтернатив.

Открытый вопрос социолог рассматривают в качестве одного из способов определения возможных вариантов ответов на закрытый вопрос при поисковом исследовании. Действительно, если исследуется какая-либо малоизученная тема, то довольно трудно построить закрытый вопрос. Происходит так, что социолог может знать только приблизительные варианты ответа на вопрос, или варианты ответов известны, но при этом трудно заранее установить, какие из них являются важнейшими для исследования. Поэтому, формулируя открытый вопрос, социолог расширяет тем самым познавательные возможности исследования. «Описание реальности, созданной респондентом для социолога, может оказаться более многообразной или просто другой по сравнению с априорной схемой, предложенной социологом для опрашиваемых» [6, с. 136]. После анализа ответов на открытый вопрос и их типологии можно формулировать подсказки закрытого вопроса.

Преимущество открытых вопросов по сравнению с закрытыми в том, что они дают возможность респондентам полностью, без каких-либо ограничений со стороны социолога выразить свое мнение. Однако открытый вопрос представляет трудность для респондента. «Не все опрашиваемые готовы к такой работе и многие уклоняются от нее. В среднем на открытые вопросы отвечают от 40 до 70% опрошенных в зависимости от характера вопроса» [1, с. 44]. Другая сложность состоит в большой разбросанности ответов, что существенно затрудняет их обработку. Как отмечают социологи, интерпретация ответов респондентов на открытые вопросы является сложной процедурой, требующей особых знаний принципов типологизации и классификации [1, с. 45].

В социологической литературе ведется дискуссия на тему: «Что лучше: открытый или закрытый вопрос?» Аверьянов Л. Я. отмечает: «Еще совсем недавно социологи считали, что открытая и закрытая формы вопроса только дополняют друг друга, что информация, получаемая через ту или иную форму вопроса, если и не полностью идентична, то, во всяком случае, не противоречит друг другу. Однако в последние годы многие методические эксперименты и социологические исследования показали, что открытые и закрытые вопросы часто дают различную информацию» [1, с. 46]. В чем причина этого различия?

Маслова О. М. пишет: «Логично предположить, что закрытый и открытый вопросы – это измерительные инструменты с неодинаковыми познавательными возможностями» [6, с. 132].

Дело в том, что при закрытой форме вопроса социолог получает информацию о значимости того или иного явления в рамках логического рассуждения, предложенного исследователем. В открытом вопросе социолог получает эту информацию в рамках логического рассуждения самого респондента, который сам «рисует ситуацию». Естественно, что информация может быть весьма различной.

Аверьянов Л. Я. приводит и другие причины, по которым информация, ответы респондентов могут изменяться в зависимости от формы вопроса:

1. Нарушение репрезентативности.
2. Разницу в ответах на открытый и закрытый вопросы дает иногда и неправильный подсчет голосов в их процентном выражении.
3. Разница в ответах на закрытые вопросы может появиться в результате различной интерпретации понятий исследователем и респондентом.
4. В открытых и закрытых вопросах социолог и респондент могут работать в различных аспектах.
5. Респондент не всегда охотно отвечает на открытые вопросы, поэтому могут быть и какие-то случайные ответы [1, с. 47 – 49].

Социологи считают проблему применения открытых и закрытых вопросов, соотнесения их информации актуальной и требующей изучения.

Заключение. В социологических анкетах широко используются закрытые, полузакрытые и открытые вопросы.

При построении закрытых вопросов следует максимально предусмотреть возможные варианты ответов (подсказки, альтернативы). Необходимо, чтобы понятия подсказок имели равные объемы, совокупность которых полностью или, по крайней мере, большей частью исчерпала объем общего понятия, составляющего содержание (смысл) вопроса. При формировании подсказок (альтернатив) должен соблюдаться принцип единого логического основания.

Важную роль выполняет позиция, дающая возможность респонденту уклониться от ответа на закрытый вопрос: «затрудняюсь с ответом», «трудно сказать», «не знаю», «не помню». Формула уклонений от ответа свидетельствует о предоставлении респонденту достаточной свободы и побуждает респондента более добросовестно относиться к опросу в целом.

В полузакрытом вопросе помимо готовых подсказок предусматривается позиция, позволяющая респонденту сформулировать свой вариант ответа самостоятельно. В конце списка ответов делается пометка: «Что еще, напишите...», «Дополнительные замечания (укажите, какие именно)...» и т. п.

Открытый вопрос используется в качестве одного из способов определения возможных вариантов ответов на закрытый вопрос при поисковом исследовании.

Список использованной литературы

- 1. Аверьянов Л. Я.** Социология : искусство задавать вопросы / Л. Я. Аверьянов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://read.newlibrary.ru/read/averjanov_l_ja_/sociologija_i_iskusstvo_zadavat_voprosy.html.
- 2. Бутенко И. А.** Анкетный опрос как общение социолога с респондентом / И. А. Бутенко. – М. : Высшая школа, 1989. – 176 с.
- 3. Гетманова А. Д.** Логика : для педагог. учебн. завед / Гетманова А. Д. – М. : Добросвет, 2000. – 470 с.
- 4. Демидов И. В.** Логика : учебник. / И. В. Демидов. – М. : Дашков и К, 2004. – 346 с.
- 5. Кириллов В. И.** Логика : учебник для юридич. вуз. / В. И. Кириллов, А. А. Старченко. – М. : Юрист, 2002. – 248 с.
- 6. Маслова О. М.** Познавательные возможности открытых и закрытых вопросов / Маслова О. М. // Социологические исследования. – 1984. – № 2. С. 129 – 138.
- 7. Ядов В. А.** Стратегия социологического исследования / В. А. Ядов. – М. : Добросвет, 1999. – 595 с.

Тягнібедіна О. С. Логіка закритих і відкритих питань в соціологічному дослідженні

У статті розглянуто особливо значущий для професійної підготовки студентів соціологічний аспект комплексу питання-відповідь. У логічній літературі зазвичай розрізняють два види питань: 1) уточнюючі питання (або «чи-питання») і 2) доповнюючі питання (або «к-питання»). Ці види питань застосовуються і в соціологічному дослідженні, набуваючи

специфічно соціологічної форми вираження, часто, форму закритих, напівзакритих і відкритих питань. Студентам – соціологам важливо навчитися правильно будувати ці види питань, враховуючи певні логічні вимоги. Зокрема, при формуванні підказок (альтернатив) закритого питання необхідно дотримуватися принципу єдиної логічної підстави і тим самим чітко відобразити суть питання.

Ключові слова: комплекс питання-відповідь, закрите питання, відкрите питання, принцип єдиної логічної підстави.

Тягнибедина О. С. Логика закрытых и открытых вопросов в социологическом исследовании

В статье рассматривается особо значимый для профессиональной подготовки студентов социологический аспект вопросно-ответного комплекса. В логической литературе обычно различают два вида вопросов: 1) уточняющие вопросы (или «ли-вопросы») и 2) восполняющие вопросы (или «к-вопросы»). Эти виды вопросов применяются и в социологическом исследовании, приобретая специфически социологическую форму выражения, зачастую, форму закрытых, полузакрытых и открытых вопросов. Студентам – социологам важно научиться правильно строить эти виды вопросов, учитывая определенные логические требования. В частности, при формировании подсказок (альтернатив) закрытого вопроса необходимо соблюдать принцип единого логического основания и тем самым четко отразить сущность вопроса.

Ключевые слова: вопросно-ответный комплекс, закрытый вопрос, открытый вопрос, принцип единого логического основания.

Tyagnibedina O. S. Logics of open and closed questions in the sociological research.

The article deals with particular relevant to the training of students sociological aspect of question-answer complex. In the literature on logics they usually differ two types of questions: 1)clarifying questions and 2) implementing questions. These types of questions used in the sociological research, acquiring a specific sociological form of expression, often form a closed, semi-closed and open questions. It is important for students – sociologist to learn how to build these kinds of questions, taking onto account certain logistical requirements. In particular, when forming tips (alternatives) for closed question they must observe the principle of a single logical reason and thus clearly reflect the essence of the issue.

Key words: question-answering complex, closed question, open question, the principle of a single logical reason.

Стаття надійшла до редакції 18. 04. 2012 р.
Прийнято до друку 24. 05. 2012 р.
протоколом № 10.
Рецензент – д. соц. н., проф. Кононов І. Ф.

**ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА ВОЛОДИМИРА ЛОБАСА
(23. 09. 1941 – 08. 05. 2012)**

Після тривалої і важкої хвороби відійшов у вічність видатний український філософ, фахівець у галузі філософської семіотики і логіки **Володимир Хомич Лобас**.

Більша частина наукової діяльності Володимира Лобаса була пов'язана з Луганськом, з Луганським національним університетом імені Тараса Шевченка. Він був одним з тих, хто заклав міцну філософську і соціологічну традицію у цьому ВНЗ.

Володимир Хомич народився в с. Пустовіти Хмільницького району Вінницької області. У післявоєнні роки йому довелося ще юнаком працювати в місцевому колгоспі і закінчувати екстерном середню школу. Незважаючи на такий складний шлях, він вступив на філософський факультет Київського університету імені Т. Шевченка. Після закінчення навчання в 1964 р. його направили до тодішнього Ворошиловграда, який і став для Володимира Хомича другою малою батьківщиною. Працюючи у Ворошиловградському державному педагогічному інституті імені Т. Г. Шевченка, він підготував і захистив кандидатську, а через досить короткий термін і докторську дисертацію, ставши наймолодшим доктором філософських наук в тодішньому Радянському Союзі.

Книга В. Х. Лобаса «Семіотичні передумови ефективності управління» (Київ, 1980) стала новим словом у вітчизняній і світовій науці, в якій вперше чітко було сформульовано парадокс комунікації і способи його подолання.

З 1987 року В. Х. Лобас жив і працював у Києві, але ніколи не поривав зв'язків з Луганськом. До останніх днів тут у нього залишалися аспіранти.

Його учнями є такі відомі луганські вчені як Олександр Єременко, Арсентій Атоян, Ілля Кононов, Петро Нестеров, Ольга Левченкова, Анжеліка Чантурія, Григорій Згінник, Юлія Богуславська та інші.

Володимир Хомич володів дивовижною особливістю бути завжди молодим, підтягнутим, зібраним і веселим. Він був дуже активною людиною, для якої пристрасть пізнання була справжнім сенсом життя. Його відрізняла рідкісна зараз якість – людська надійність.

Несподівана хвороба підкосила Володимира Хомича рік тому. Він мужньо боровся з нею, і якщо тільки міг, брав в руки книгу і олівець. Поряд з ним всі ці місяці була дружина Людмила Михайлівна, яка не просто робила все можливе для одужання чоловіка, але й неможливе. Ми

разом з нею і всіма рідними і близькими Володимира Хомича тужимо за ним. Але видатний учений не вмирає зі смертю своєї тілесної оболонки. Він продовжує жити в своїх ідеях і в своїх учнях.

З цього номера «Вісника» ми розпочинаємо друкувати статті Володимира Хомича, які вийшли в різні роки і в різних, іноді малодоступних зараз, виданнях.

Зараз подаємо статтю, дотичну до теми нашої конференції. Її свого часу було опубліковано журналом «Віче»¹

¹ Лобас В. Х. Між «диким капіталізмом» і «розвинутим соціалізмом» // Віче. – 1996. – № 3 (48). – С. 3 – 13.

УДК 316. 334. 3 (477)

Лобас В. Х.

**МІЖ «ДИКИМ КАПІТАЛІЗМОМ»
І «РОЗВИНУТИМ СОЦІАЛІЗМОМ»**

*Спадкова власність на засоби
виробництва, мабуть, відійде
в минуле так само, як відійшла
і спадкова власність
на людей – кріпаків і рабів
(В. Білоцерківський)*

Висока політична активність населення України напередодні референдуму 1991 року про незалежність, як відомо, підтримувалась аргументами про несправедливість існуючих економічних відносин між Росією та Україною, між номенклатурою та народом. А отже, обвальне зубожіння народу впродовж 1991–1995 років, породжуючи в масовій свідомості передчуття неминучої політичної катастрофи (про це свідчать дані соціологічних досліджень), мало б посилити цю активність. Але нічого подібного не відбувається.

Ситуація парадоксальна. Незадоволення переважної більшості населення своїм становищем у суспільстві (перш за все матеріальним) і життям взагалі в поєднанні з суб'єктивним передчуттям неминучих конфліктів є ознаками дуже високого конфліктогенного потенціалу суспільства. Але реальна поведінка громадян ніби спростовує наявність такого потенціалу.

Що ж повинні брати до уваги політики у своїх програмах? Дані соціологічних досліджень, які свідчать, що «терпіння вичерпалось», чи тезу про «товсту шкіру» українця, яка все витерпить? Альтернатива не дуже продуктивна.

У пошуках оптимальних варіантів розуміння і прогнозування ситуації розгляньмо те, що називають ментальністю, або духовною складовою культури українського суспільства, і можливість аналізу цього явища засобами існуючої конфліктології (соціології конфлікту).

Культура будь-якого суспільства є неспадкова, тобто позагенетична інформація, яка засвоюється людьми лише в суспільстві з допомогою навчання, наслідування, дослідження (досвідного і наукового). Ця інформація певним чином впорядкована і допомагає людям впорядкувати свої відносини з природою та поміж собою. Впорядкування ж полягає в певній регламентації реальних чи можливих дій індивіда, що забезпечує відповідність існуючим у цьому суспільстві стандартам поведінки. Сукупність обов'язкових, бажаних і заборонених схем поведінки мовою кібернетики можна назвати програмою поведінки. Це така неспадкова пам'ять про певні форми поведінки (дії і

заборону їх, висловлювання і змовчування), яка програмує майбутню поведінку.

Неспадкова, позабіологічна програма поведінки (культура) має внутрішню структуру, чи системність. Відомий культуролог Л. Уайт виділив у ній три підсистеми: технологічну, соціонормативну і символічну. Зі зміною технологічної підсистеми відповідно змінюються дві останні. А зміна технологічної підсистеми зумовлена зміною засобів і прийомів впливу на природу. Таким чином в історії культури виділяють кам'яний вік, бронзовий, залізний, стадію землеробської цивілізації, індустріальної та постіндустріальної.

Програмність культури, тобто орієнтованість передусім на поведінку (непередбачувану) людини, а не на об'єктивні природні процеси, як це має місце в науці, веде до того, що зв'язок між підсистемами культури поліваріантний і навіть іноді створює враження повної довільності. Скажімо, землеробському рівню технології може відповідати класова або кастова соціальна структура, монархічна або демократична політична організація, міфологічний, релігійний або навіть філософський рівень світогляду. Грецька землеробська цивілізація була саме тим винятковим явищем, коли став можливим і потрібним (але не панівним, про що свідчить доля Сократа) філософський рівень світогляду. Це було зумовлено особливим (острівним) характером грецького землеробства в поєднанні з піратством і колонізацією, яке вимагало раціоналістичних способів організації і передачі інформації не лише в часі, а й у просторі та адаптації форм поведінки до місцевих (в колоніях) умов.

Українська землеробська культура в своєму розвитку теж мала значні особливості, присутність яких відчувається і в наш час. Ці особливості, з погляду дослідника української політичної думки І. Лисяка-Рудницького, полягали в тому, що Україна розвивалась у прикордонні між Сходом і Заходом. Перебуваючи географічно в Європі, Україна одночасно перебувала під військовим і світоглядним впливом Сходу. Військовий вплив євразійських кочівників був не тільки негативним (гальмував розвиток міст, писемності), а й своєрідним імпульсом для появи особливого репрезентанта українського суспільства та української культури – козацтва. Воно виникає саме в нерозмежованому прикордонні між хліборобами й кочівниками, засвоює багато тактичних прийомів та звичаїв від своїх тодішніх ворогів татар, а потім поступово поширює свій вплив на життя осілого населення. Навіть у Галичині, яка не була охоплена козацьким рухом, виникає багато пісень, що прославляють козаків.

Світоглядний вплив східної версії християнства — православ'я був ще значнішим і теж подвійним. Зв'язок із Візантією не тільки підняв рівень культури Київської Русі, а й одночасно загальмував розвиток власної світоглядної думки. Як стверджував митрополит Іларіон у XI сторіччі, «ми маємо благодать замість закону і відповідь на всі питання».

Це не цитата, а формула, яку можна вивести з його твору «Слово про закон і благодать». Православ'я, яке католики і протестанти називають ортодоксією, дійсно не допускає ніяких новацій у своє віровчення.

Але за умов Київської Русі, на відміну від Візантії та Москви, державна й церковна влада були розділені. Це вже схоже на західноєвропейські відносини.

Звичайно, основа культури – землеробство було цілком європейського типу, тобто передбачало індивідуальну діяльність на відміну від «гідралічних агрокультур» Сходу, що вимагали централізованої влади для спорудження і використання гідротехнічних споруд.

Впливи Сходу і Заходу, отже, відбувались ніби в різних площинах, формували різні підпрограми поведінки (технологію землеробства, військову культуру, світогляд), які не були інтегровані в цілісну систему. Іноді ці впливи поєднувались в межах однієї інституції типу Києво-Могилянської академії, яка була греко-право'славним навчальним закладом, але використовувала програму західних університетів. Проте синтез так і не відбувся. Причиною цього, на думку І. Лисяка-Рудницького, було те, що «Україна впала під тягарем надмірного зовнішнього натиску, а також від розривних внутрішніх сил» (Лисяк-Рудницький. Україна між Сходом і Заходом // Історія філософії України. — К., 1993. — С. 560).

Маргінальність (прикордоння) української політичної культури найбільш чітко виявила себе під час революційних подій 1917–1920 років. Лідери Центральної Ради і Директорії ніяк не могли зрозуміти, яку революцію вони очолюють: національну чи соціалістичну? Як зазначав у 1920 році В. Винниченко, «основою, вихідним пунктом відношення української демократії тодішнього часу до всіх явищ і проблем було національне визволення України» (Винниченко В. Відродження нації. – Ч. II. – Київ – Відень, 1920. – С. 28). Але водночас Центральна Рада у своїх відносинах з Тимчасовим урядом Росії на перший план ставила соціалістичні вимоги. Відповідно в III Універсалі від 20. XI. 1917 р. скасовувалось право приватної власності на землю, яка оголошувалась власністю всього трудового народу. Якщо ж селяни – члени Центральної Ради починали розмови про право робітників на заводи і фабрики, то це вважалося неприпустимим порушенням партійної дисципліни (партії есерів). А в останній день своєї діяльності Центральна Рада відновила приватну власність на землю.

Аналізуючи ці та інші суперечності, В. Винниченко доходить висновку, що перемога більшовиків була зумовлена їх послідовною політикою наближення до соціалізму, а національна демократія прогнала тому, що втратила довіру своїх мас, поставивши «національне питання поза сферою питань соціальних» (там же. – С. 327). Неосвічені селянські маси в солдатських шинелях легко було підняти проти російських більшовиків, але неможливо було, на думку В. Винниченка,

виставити проти українських більшовиків, які пропонували вирішення соціальних проблем. Отже, маси не здатні були зрозуміти цінність національної ідеї поза її зв'язком з соціальною, а лідери не зуміли акцентувати на цьому зв'язку. Тож і розійшлися в різні боки.

У період соціалістичних перетворень ті неузгодженості в культурі України, про які бідкався В. Винниченко, були усунуті. Конституційно було узгоджено «право націй на самовизначення» з соціалістичним ладом, різко зріс освітній рівень народу, між лідерами і масами було досягнуте певне ідеологічне взаєморозуміння. Начебто сформувалась однорідна, а з виходом у космос і дуже високого рівня культура. Але в її технологічному фундаменті була велика тріщина. Вона виникла внаслідок швидкісної індустріалізації, яка не тільки фізично виснажила село, а й порушила землеробську культуру, не замінивши її індустріальною.

Така заміна потребує століть, а не десятиліть, і повинна відбуватися в усіх сферах життя, а не в окремих його ланках. Складна техніка несумісна з традиційними селянськими темпоритами, орієнтованими на погоду. Вона вимагає чіткої, ритмічної праці, дозованої в хвиликах і секундах, нової інфраструктури, комфортної насамперед для машин. Відсутність таких умов могла бути однією з важливих причин високої аварійності на всіх етапах індустріалізації. А нерозуміння цієї причини добре підтримувало міф про «ворогів народу» і згоду на боротьбу «власної інквізиції» з цими «відьмами ХХ століття».

Нові тріщини в технологічній підсистемі культури з'явилися в 70-ті роки, коли почався перехід від незакінченої індустріалізації до автоматизації і кібернетизації. Незважаючи на окремі вражаючі експерименти (директор інституту кібернетики, наприклад, з Києва контролював плавку сталі в Дніпродзержинську), перехід промисловості на цей рівень виявився неможливим. Перешкоди були не тільки в незавершеній індустріалізації, а й у системі економічних і політичних відносин. Економіка відсікала технічні новинки, тому що була згідно з теорією трудової вартості орієнтована на затратний принцип.

Політичні перешкоди на шляху технічного прогресу полягали в тому, що політичне керівництво країни свідомо віддавало перевагу індустріальним робітникам перед науково-технічною інтелігенцією. Робітники мали більш високу заробітну плату, ніж інженери, і переваги при вступі до правлячої партії. А вузи готували все нових і нових інженерів, які приходили на застаріле виробництво, що не потребувало нових інженерів. Таким чином, вони ставали «зайвими людьми» на виробництві, бо їх функції зводились до дублювання розпоряджень, заробітна плата була низькою і начебто не заробленою, а перспективи адміністративного росту - мінімальними, особливо у безпартійних.

Так сформувалась типова суперечність між новими продуктивними силами (технічно освіченими кадрами) і старими виробничими відносинами, орієнтованими на живу людську силу, а не на

технічний прогрес. Це протиріччя було загальносистемним, а не локальним. Воно властиве було всім галузям виробництва (за винятком військових) і стосувалось не тільки інженерів, а й керівників заводів і всіх освічених людей, які не могли реалізувати свій творчий потенціал. У суспільстві 70 – 80-х років, яке мало значно вищий життєвий рівень, ніж суспільство 50 – 60-х років, одночасно був і більш високий конфліктогенний потенціал. Парадоксально, але факт. Радянська влада сформувала свого власного могильника – мільйони освічених людей з новими потребами (матеріальними й духовними), які вони не могли реалізувати в межах існуючих умов. І ці умови були ліквідовані розпадом Радянського Союзу.

Де ж тепер сотні тисяч невдоволених інженерів і техніків, працівників планових установ і закладів культури? Вони на базарах перепродують польські й турецькі часто-густо низької якості товари. Чи задоволені вони своїм життям? Більш-менш. Деякі з них через посередницькі структури увійшли навіть у число тих 2 відсотків громадян України, які «ні в чому собі не відмовляють». Цей показник зменшився на 3 відсотки порівняно з 1992 роком. Але різко зріс за цей період відсоток людей, яким «грошей постійно не вистачає» (з 40 до 62 відсотків). Це і є та маса зубожілих та апатичних людей, про яких йшлося на початку статті. Чому ж вони мовчать і що ховається за цією мовчанкою?

Щоб з'ясувати, потрібно до поняття «культура» ввести ще й поняття «конфлікт», теорія якого на вітчизняних теренах не була розроблена. Надзвичайна увага марксистів до класових конфліктів та революційних методів їх розв'язання призвела до ігнорування всіх інших різновидів конфліктів і методик їх розв'язання. Тому скористаємось досягненнями західної конфліктології, зокрема працями Г. Зіммеля, Л. Козера, Р. Дарендорфа. Згідно з уявленнями цих авторів, конфлікт – це зіткнення суб'єктів з протилежними інтересами. Вони борються за ресурси, статус, владу. Суб'єкти можуть бути індивідуальними і груповими. Груповий суб'єкт формується тоді, коли певна сукупність індивідів усвідомлює тотожність своїх інтересів на протигагу іншій групі.

Тож конфліктність – це нормальний стан суспільства, тобто конфліктів неможливо позбутися, але можливо взяти участь в їх розв'язанні. Ця участь може вважатися управлінням або регулюванням конфлікту, оскільки пропонуються певні засоби для переведення конфлікту з насильницької форми в ненасильницьку, а також для зменшення його інтенсивності. Дарендорф, зокрема, звертає увагу на необхідність маніфестації конфлікту, тобто створення явних форм його прояву, а також на необхідність прийняття учасниками конфлікту певних «правил гри». Після цього пропонуються методи розв'язання: переговори, арбітраж, обов'язковий арбітраж тощо.

Згідно з цими уявленнями українське суспільство повинно бути максимально конфліктним, бо йде безперервна боротьба за ресурси, які належали державі, має місце жорсткий перерозподіл статусів, внаслідок якого кримінальні структури посідають панівне становище в суспільстві, а виробники матеріальних та духовних цінностей зубожіють. Що ж стосується боротьби за владу, яка в умовах перерозподілу власності є не тільки найвищий привілей, а й реальний ресурс, то навіть нема потреби про це й говорити. І все-таки відмінною рисою українського суспільства залишається злагода. А відтак кожний з правителів ставить собі в заслугу цей стан суспільства, незважаючи на всі страждання народу. І в цьому є щось містичне.

І мабуть, класичні конфліктологічні моделі не зможуть бути адекватним описом ситуації, що склалася в сучасному українському суспільстві, де символічна підсистема культури і особливо її світоглядна складова зруйнувалися. Суспільство деморалізоване і тому не здатне реагувати адекватним чином на ущемлення інтересів певних соціальних груп. Відсутність спільних цінностей не дозволяє артикулювати і захищати легітимним шляхом групові інтереси. В цьому, мабуть, і полягає секрет «соціальної злагоди».

Досвід Веймарської республіки свого часу засвідчив, що зубожіння народу переростає в повномасштабний конфлікт лише після появи певних загальних ідей, які оволодівають масами. Такі явища властиві певною мірою будь-якому перехідному суспільству. І все ж українська ситуація особлива в тому відношенні, що порушилися всі три підсистеми культури: технологічна, соціонормативна і символічна. Але суспільство не загине. Стихійно воно опускається на попередній технологічний рівень. Явище деіндустріалізації спостерігається в усіх сферах життя. Заводи починають випускати верстати найпростішого, майже ремісничого рівня, бо замовники не здатні сплатити за більш досконалі верстати з програмним управлінням. У сільському господарстві скорочують кількість добрив, які вносяться під технічні культури, замінюють трактори на коней. Городяни починають вести натуральне господарство на дачних ділянках землі та в придбаних сільських садибах. Люди економлять на харчах, лагодять стару одягу, вишукують додаткові заробітки, повідомляють рецепти дешевої їжі. Цей тип побутової культури називається «культура бідності». Покоління, які сформувались перед війною і після війни, ще пам'ятають цю культуру і відновлюють її, зберігаючи стабільність суспільства. Але така культура життєздатна лише в землеробському суспільстві. На рівні індустріальної цивілізації такі індивідуальні зусилля не підтримають роботу заводів та електростанцій.

Звичайно, перспектива глобальної деіндустріалізації не може влаштувати суспільство. Навпаки, надія на більш високий рівень технічної і побутової культури допомагає громадянам витерпіти всі негаразди, знижує конфліктогенний потенціал суспільства. Але надії на

входження України за своїм життєвим рівнем у Західну Європу стають все примарнішими.

Які ж конкретно надії плекає більшість населення України стосовно економічного та соціального ладу? Загальноукраїнські опитування, які були проведені Інститутом соціології НАН України в квітні 1992-го і в березні 1994 року, показали зростання прихильників соціалістичної економічної системи (з 13 до 20 відсотків), незмінність числа прихильників капіталістичної економічної системи (18 відсотків) та переважну і зростаючу (з 33 до 42 відсотків) орієнтацію населення на «третій шлях», який поєднував би переваги як капіталізму, так і соціалізму. Що це? Безпідставні мрії про світ, у якому є лише позитивні сторони і відсутні негативні? Реакція на «дикий капіталізм»? Інтуїтивний пошук освіченим суспільством такого ладу, який відповідає власним традиціям і світовим тенденціям? Розглянемо останній варіант.

Заяви російських реформаторів (через рік-два їх повторюють українські прихильники вільного ринку і монетаризму) про те, що необхідно повторити шлях, який пройшла Західна Європа в XIX столітті, з філософської точки зору є зразками недіалектичного мислення. В таких інтелектуальних конструкціях ігнорується факт радикальної зміни історичних умов. Країни Західної Європи формувалися за умов безправності трудящих, яких можна було легко зігнати з землі, і тоді «вівці їли людей». Майже всі розвинуті зараз країни мали колонії, з яких ресурси здобувались «позаекономічним» способом. А самі розвинуті країни не знали над собою ні економічного, ні колоніального гніту, в той час як усі сучасні країни «третього світу», що практикують приватну власність, перебувають під жорстким економічним пресом розвинутих країн. Віддаючи розвинутим країнам за кредити майже всю свою експортну виручку, ці держави покривають лише проценти від свого боргу, а основну суму боргу зменшити не можуть.

Зважаючи на ці обставини, співробітник радіо «Свобода» В. Білоцерківський, який займається проблемами самоврядування, вважає, що в країнах «третього світу» створення «власних повноцінних продуктивних сил, мабуть, уже неможливе» (Белоцерковский В. Самоуправление. – М., 1992. – С. 107) і сумнівно, щоб зараз де-небудь могли народитись розвинуті капіталістичні країни того типу, що вже існують нині.

Отже, ідея третього шляху. Виявляється, що вона давно розроблялась вітчизняними теоретиками і має серйозні фактичні підтвердження у світовому досвіді. Насамперед варто згадати дослідження О. В. Чаянова (див.: Чаянов А. В. Крестьянское хозяйство. – М, 1989), котрий ще в 1925 році намагався побудувати особливу теорію трудового сімейного підприємства, яке за своєю мотивацією радикально відрізняється від підприємства з найманою працею. Чаянов виявив, що таке господарство (промислове й сільськогосподарське) навіть за умов капіталізму не підкоряється його законам, бо вкладає сили і в

неприбуткові галузі виробництва, щоб скоротити сезонне безробіття, і водночас не намагається максимізувати прибуток за вигідних умов. Навпаки, саме тоді селянин дає певний перепочинок собі і своїй сім'ї, бо не може викинути на вулицю відпрацьовану робочу силу і наймати іншу. Мабуть, ці селянські темпоритми і зберігались на виробництві в Радянському Союзі у вигляді перекурів і штурмівщини.

Заслугує також на увагу досвід організації праці на групових підприємствах сучасного Заходу, описаний, у вищезгаданій праці В. Білоцерківського. Особливістю цих підприємств є те, що вони не цікавляться нагромадженням капіталу. Для них важлива не агресивна конкуренція, а ринкова, за покупця. Тому зароблені гроші йдуть не на розширення, а на вдосконалення виробництва та умов життя трудового колективу. Від крупних фірм вони захищаються тим, що не випускають акцій у продаж. Випускаються лише внутрішні акції для зручності розподілу прибутків. Якщо працівники розраховуються з підприємством, то ці акції вони не можуть забрати з собою, а повинні продати колективу фірми.

Нові працівники, які прибувають на підприємство, мають робити внесок, що відповідає частці кожного з них в капіталі фірми. При виході на пенсію чи при переході на іншу роботу працівники отримують назад свою частку капіталу. Одержавши її, трудівники перестають бути співвласниками підприємства, тобто втрачають можливість одержувати нетрудові доходи. Лише працюючі мають право брати участь в управлінні підприємством і в розподілі доходів. Частка прибутку залежить від трудового внеску і кваліфікації. Це нова форма власності на засоби виробництва, яку називають груповою трудовою власністю. Вона «на відміну від капіталістичної або кооперативної не є спадковою і не може бути предметом вільної купівлі і продажу (лише за рішенням всього колективу). Спадкова власність на засоби виробництва, мабуть, відійде в минуле так само, як відійшла і спадкова власність на людей – кріпаків і рабів». (Цит. праця. – С. 31).

У 1989 році кількість фірм США, що належать трудовим колективам, досягла 2 тисяч, а близько 9 тисяч були в стадії викупу. Кількість працюючих на таких фірмах досягла 10 мільйонів чоловік, на кінець століття прогнозується подвоєння. Тобто явно простежується майбутнє за зміною форми власності.

Але чи можна цей досвід застосовувати в Україні і чи правильно поставлені акценти, що характеризують взаємодії трудових власників з нетрудовими?

Оскільки в Україні заробітна плата досягла нижчого рівня, ніж у Латинській Америці, нашим робітникам уже нікуди знижувати заробітну плату. Крім того, кредити, які можуть дати вітчизняні комерційні банки, розраховані за розміром своїх процентів лише на спекулянтів, а не на виробників. Це фінансовий бік справи.

Друга важлива обставина — трудові колективи не змогли б ні стати власниками, ні зберегти свій статус без підтримки держави (законодавчої, організаційної, податкової). Про це переконливо свідчить підтримка сільськогосподарських виробників у розвинутих країнах.

Традиційне сімейне підприємство, яке було й існує в усіх народів, артільна форма праці, що притаманна була слов'янам в минулому і відроджувалася у вигляді «шабашки» в Радянському Союзі, сучасні самоуправлінські трудові колективи – це все різновиди культури «розумних потреб».

Можна іронізувати стосовно ступеня їхньої «розумності» чи «нерозумності». Але безперечно та обставина, що трудовий колектив не порушує інстинкт самозбереження, здатний прийняти програму самообмеження і підтримує фундаментальну людську потребу в солідарності.

Ця культура розумних потреб є необхідною, але недостатньою передумовою національного прогресу на рівні індустріального виробництва. Такою достатньою передумовою є технічні і технологічні вдосконалення, які ведуть до економії ресурсів, енергії, часу, людських сил. Японські робітники, котрі працюють у «групах якості», дають за рік у 100 разів більше рацпропозицій, ніж американські робітники. Перевагу японців спеціалісти з менеджменту вбачають у тому, що вони здатні до колективної творчої праці, і в тому, що вони працюють у фірмах з позитивним наймом.

Американські теоретики менеджменту з тривогою пишуть про те, що навіть інженери американських фірм втрачають здатність до стратегічного технічного мислення, чекаючи можливого звільнення в кінці року. В свою чергу, японські менеджери наголошують, що метою їх діяльності є перш за все збереження зайнятості і поліпшення життя робітників, а не одержання прибутків. Звідси впливає несподіваний для наших ідеологів капіталізації висновок, що «в Японії існує соціалістична і рівноправна система вільної економіки» (Акио Морита. Сделано в Японии. – М., 1993. – С. 253). Звичайно, цей висновок важко прийняти і прихильникам соціалізму, бо вони вказують на ту обставину, що в Японії питома вага доходів буржуазії (з власності і підприємницької діяльності на її основі) навіть вища, ніж у США і Західній Європі (30,2 відсотка проти 23,9 – у США і 25,3 – в Англії), але міркування одного з керівників фірми «Соні» про можливість іншого типу культури, ніж американська, заслуговують на увагу. Ці міркування полягають у тому, що пропаганда розваг і споживацтва західними засобами масової комунікації як мети життя суперечать соціальній і творчій природі людини.

Наш співвітчизник Богдан Гаврилишин, який має великий міжнародний досвід як член правління Римського клубу і член Всесвітньої академії наук та мистецтв, ще в 1979 році дійшов висновку про перспективність третього шляху. Порівнюючи командну економіку Радянського Союзу та індивідуалістсько-конкуренційні орієнтації США

з групово-кооперативними орієнтаціями Швейцарії, Б. Гаврилишин робить висновок про неефективність у сучасних технічних та економічних умовах першого й другого шляху. На мою думку, найцікавіше в цих міркуваннях теоретика менеджменту полягає в тому, що економічна ефективність розглядається в контексті певного типу культури, в якому виділяються три основні складові: цінності, політичне правління та економічна система.

Тож у першому типі культури (американському) відзначаються індивідуалістсько-конкуренційні цінності, система противаг у політичному правлінні і вільне підприємництво в економічній системі.

Другий тип культури (радянський) мав егалітарно-колективістські цінності, унітарне політичне правління й адміністративно-командну систему в економіці.

Для третього (швейцарського) типу культури характерні групово-кооперативні цінності, колегіальне політичне правління (співпраця при владі) і узгоджене вільне підприємництво.

Таким чином, уже на європейських теренах ми зустрічаємось з «культурою розумних потреб» на противагу індивідуалістичній гонитві за наживою, яка неперспективна технічно, економічно та екологічно. Але знову ж, як у випадку з трудовою колективною власністю США, досвід Японії і Швейцарії неможливо застосувати безпосередньо. Ми повинні використати досвід нашої власної культури, традицію поєднання східних та західних орієнтацій, землеробської та індивідуальної культури, довіру до держави з потребами децентралізації. А відтак – не всезагальна приватизація до рівня електростанцій і стратегічних ресурсів, а державна підтримка пріоритетних галузей!

Для переходу на рівень постіндустріальної (інформаційної) культури потрібні фундаментальні дослідження. Їх можуть забезпечити лише великі транснаціональні компанії і держава. Ніяка індивідуальна раціоналізаторська чи колективна трудова діяльність не може змінити типи існуючих технологій. Тому головною функцією держави в наших реаліях повинна бути стимуляція технічного прогресу. Лише за такої умови третій шлях розвитку з мрії і формальної можливості перетвориться у реальну можливість. І ця технологічна трансформація, яка використовує освітній і технічний потенціал суспільства, допоможе реконструювати соціонормативну і символічну підсистему культури українського суспільства. Саме така реконструкція дасть стабільне суспільство, в якому конфліктогенний потенціал не призводить до соціального вибуху. Тоді стане можливим застосування відомих конфліктологічних методик, які забезпечують редукцію конфлікту поступено – від конфліктів цінностей до конфліктів інтересів і до суперечок про схильності, які можуть завершитись кооперацією (Д. Апер).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. **Адуло Тадеуш Іванович** – доктор філософських наук, професор, завідувач Центру соціально-філософських і антропологічних досліджень Інституту філософії Національної академії наук Білорусі (м. Мінськ, Республіка Білорусь).

2. **Гаврилов Микола Іванович** – доктор філософських наук, професор Донецького державного університету управління (м. Донецьк).

3. **Галкіна Людмила Ігорівна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

4. **Живілова Маргарита Сергіївна** – аспірант кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

5. **Згінник Григорій Леонідович** – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

6. **Злотніков Анатолій Геннадійович** – кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри теорії кооперації і соціології Білоруського торговельно-економічного університету споживчої кооперації (м. Гомель, Республіка Білорусь).

7. **Єнін Максим Наїмович** – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

8. **Кириєнко Віктор Васильович** – доктор соціологічних наук, професор, проректор з навчальної і виховної роботи Гомельського державного технічного університету імені П. О. Сухого (м. Гомель, Республіка Білорусь).

9. **Кононов Ілля Федорович** – доктор соціологічних наук, професор кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

10. **Лебідь Лілія Іванівна** – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

11. **Лобас Володимир Хомич** – доктор філософських наук, професор.

12. **Масліхін Олександр Віталійович** – доктор філософських наук, професор кафедри філософії і політології Марійського державного університету (м. Йошкар-Ола, Російська Федерація).

13. **Міжевич Ольга Михайлівна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри іноземних мов Білоруського торговельно-економічного університету споживчої кооперації (м. Гомель, Республіка Білорусь).

14. **Молодцов Борис Іванович** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

15. **Пашковський Петро Ігорович** – кандидат політичних наук, викладач кафедри нової та новітньої історії Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського (м. Сімферополь).

16. **Саппа Ганна-Марія Миколаївна** – аспірантка кафедри соціології та політології Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут».

17. **Тягнібедіна Ольга Стефанівна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

18. **Фаріна Ярослава Олександрівна** – старший викладач кафедри соціології та політології Донецького національного технічного університету.

19. **Хобта Світлана Вікторівна** – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри філософії та соціології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

20. **Чугунов Євген Васильович** – старший викладач кафедри філософії Луганського національного аграрного університету.

Наукове видання

ВІСНИК

Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(соціологічні науки)

№ 23 (258) грудень 2012

Відповідальний за випуск:
д. с. н., проф. **І. Ф. Кононов**

Технічне редагування та коректура:
Н. П. Ступницька
Редагування анотацій англійською мовою:
І. В. Рознатовський

Здано до склад. 28.08.2012 р. Підп. до друку 28.09.2012 р.
Формат 60x84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 28,25. Наклад 200 прим. Зам. № 190.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. т/ф: (0642) 58-03-20.
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.